

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Сабабу далелҳое, ки муаллиф дар бораи ба тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) навишта шудани асараш овардааст, ба суҳанони муаллифони дигари асрҳои X-XI шабоҳат доранд:

Чу бар пайвастанаш бар дил ниҳодам,
Фаровон ройҳо бар дил ниҳодам.
Ки чун гӯям-ш ман то дер монад,
Ва ҳар кас дониши ӯро бидонад.
Бигӯям тозӣ ар, на порсӣ нағз,
Зи ҳар дар мебигӯям мояи мағз.
Ва пас гуфтам, замини мост Эрон,
Ки беш аз мардумонаш порсидон.
В-агар тозӣ кунам, неку набошад,
Ки ҳар касро аз ӯ неру набошад.
Дарӣ гӯям-ш, то ҳар кас бидонад,
Ва ҳар кас бар забонаш бар бихонад.

Аксари истилоҳоти тиббии тоҷикие, ки дар ин асар омадаанд, ҷолиб ва қобили тавачҷуханд: **буновар** (думмал), **варзиш**, **дамо**, **дардманд**, **беҳбуд**, **гармгавҳар**, **шикастаустухон**, **тибнома**, **пурдард**, **шабгир**, **шабкӯрӣ**, **сурхраг**, **нохуна**, **раги чунбанда** ва ғ.

6. «Ҳидоят-ул-мутааллимин фӣ тиб(б)» аз қадимтарин навиштаҳои тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар илми тиб ба ин забон аст. Муаллифи китоб Абубакри Рабеъ ибни Аҳмади Аҳавайнӣ аз аҳли Бухоро буда, ин асарро ба манзури ёдгорӣ ба фарзанд ва манфиат ба мардум тақрибан дар байни солҳои 980-983 таълиф кардааст.

Забони таълифи асар хеле содаву равшан буда, аз устодии муаллиф дар баёни матолиби илми тиб ба забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳад.

Муаллифи китоб дар бисёр маврид номи дору, беморӣ ё узверо ҳам ба арабӣ, ҳам ба тоҷикӣ (форсӣ) ва гоҳе ба юнонӣ ё забони дигар меоварад, ки ҳамин шеваи ифодаро баъдтар Ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ дар таълифоти худ мавриди истифода қарор додаанд. Масалан, Абубакри Рабеъ мегӯяд: «Чун ковокии даҳон ба охир расад, ба ду қисм шавад, яке аз пеши гулӯ ва ӯро ба тозӣ ҳулҷум хонанд ва яке дигар аз пас [ба

сӯйи] қафо ва ўро ба тозӣ *мариъ* хонанд ва ба порсӣ *сурха...*»³⁶⁹, «яке гиё(х) бувад, ўро ба тозӣ *икриш* гӯянд ва ба юнонӣ *акта* ва ба порсӣ *шӯркума*»³⁷⁰, «*ДИМОҒ*, ки варо *мағзи сар* гӯянд, чисмест мураккаб»³⁷¹, «...яке *рӯдагонӣ* ояд номи вай *исноашарӣ*, аъне *дувоздаҳангуштӣ*. Ва аз баҳри он бад-ин ном хонандаш, ки дарозии ин *рӯдагонӣ* дувоздаҳ ангушт аст».³⁷²

Асари мазкур беҳтарин намунаи насри тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар илми тиб аст, ки ба таълифи осори тиббии баъдӣ, чун «Захираи Хоразмшоҳӣ» ва дигарон замина гузоштааст.

7. «**Китоб-ул-абния ан ҳақоқиқ-ил-адвия**». Нусхаи аслии то замони мо расидаи ин асар қадимтарин дастнависи форсӣ маҳсуб гардида, соли 1056 аз тарафи Алӣ ибни Аҳмади Асадии Тӯсии шоир китобат шудааст.

Муаллифи асар Муваффақиддин Абумансури Алии Ҳиравӣ шахси донишманде будааст, ки дар дарбори Сомониён китобҳои тиббии ҳақимони пешин ва олимону табибони муосири худро як-як омӯхта, ин китобро барои хазинаи амири сомонӣ – Абусолеҳи Мансур ибни Нух (961-976) дар равияи хоси худ таълиф кардааст.

Ин китоб қадимтарин асари боқимондаи дорушиносӣ буда, гиёҳҳо ва давоҳои дигар дар он бо тартиби алифбои арабӣ оварда шудаанд. Муаллиф дар навишти номҳои гиёҳону давоҳо бештар калимаҳои арабӣ ё муаррабро асл қарор додааст. Вале вожагону истилоҳоти асили илмӣ тоҷикие назари **бодовард**, **пист** (орда), **сӯзо**, **заҳистон**, **гувор**, **дергувор** (ғизои дергувор, бадҳазм), **беҳушӣ**, **дарди тижигоҳ**, **дарди гурдагоҳ**, **дандони хӯрда**, **захмгоҳ**, **боҳфизо**, **бандкушо**, **чашмторӣ** ва ғайра дар ин асар кам нестанд.

8. «**Рағшиносӣ**» ё «**Рисола дар набз**»-и Абуалии Сино ягона асари тиббии боқимондаи Шайхурраис аст, ки ба забони модарии муаллиф – забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) бо хоҳиши ҳокими Исфохон Азудуддини Алоуддавла (1007-1041) дар байни солҳои 1021-1037 таълиф шудааст.

³⁶⁹ Аҳмади Ахавайнии Бухорӣ. Ҳидоят-ул-мутааллимин. Бо эҳтимоми дуктур Ҷамоли Матинӣ. Машҳад, 1344/1966. - С. 80-81.

³⁷⁰ Ҷамин китоб. - С. 457.

³⁷¹ Ҷамин китоб. - С. 72.

³⁷² Ҷамин китоб. - С. 88.

Ибни Сино дар “Рагшиносӣ” ҳангоми баёни матлаб бештар аз истилоҳоти асили забони модарии хеш ва истилоҳоти дурага, ки аз таркибҳои тоҷикиву арабӣ иборатанд, истифода кардааст: **набзи дароз, набзи кутӯҳ, набзи паҳн, набзи танг, набзи баланд, набзи афтода, набзи борик, набзи хурд, набзи дамодам, набзи гусиста, набзи гарм** ва ғайра.

9. «Донишномаи Алоӣ»-ро низ Абуалии Сино бо дархости ҳокими Исфаҳон Алоуддавлаи Кокуя навишта, ба ин хотир «Донишномаи Алоӣ» ном ниҳодааст. Соли таълифи китоб мушаххас нест. Муҳаққиқон таълифи онро байни солҳои 1023-1037 эҳтимол медиҳанд.

Дар «Донишномаи Алоӣ» масъалаҳои гуногуни фалсафаи асрҳои миёна, аз ҷумла **лафз, қазия, қиёс, бурҳон, ҷавҳар, араз, кайфият, каммият, ҳастӣ, ҳақиқат, модда, сурат, сабаб, мусаббаб, макон, замон, нафси наботӣ, нафси ҳайвонӣ** ва ғайра баррасӣ гардидааст.

Муаллиф дар баёни матлаб аз калимоту истилоҳоти зиёди забони модарии хеш истифода намудааст, ки ба андешаи муҳаққиқон бархе луғоту иборот мисли **истодагӣ ба худӣ худ, истода ба худ, ба хештан истодан, баҳрапазириш, бегусистагӣ, пайвандпазир, таркибпазир, ҷунбишпазир, ҷунбишдор, ҷунбиши рост, ҷунбиши гирд, писаргар, ҷиҳатгар, хонагар, дучандонӣ, илми зерин, илми барин, илми фарҳанг, кучоӣ, кадомӣ, кайӣ, монандагӣ ҷустан, моягӣ, маъшукмонӣ, ҳастидех** сохтаи худӣ ӯ мебошанд.

Ибни Сино ба мисли мусаннифони дигари осори илмии ин давр кӯшиш ба харҷ додааст, ки дар баробари истилоҳоти илмии арабии мутадовили он замон муодили тоҷикӣ (форсӣ) гузорад ва барои он ки хонанда аз асли матлаб ба хубӣ огаҳ гардад, истилоҳи тоҷикиро бештар ба сифати истилоҳи асосӣ оварда, аз истилоҳи арабӣ чун истилоҳи фарсӣ ёд мекунад: «**донистан** ду гуна аст: яке **андаррасидан**, ки ба тозӣ **тасаввур** хонанд... ва дувум **гаравидан**... ва инро ба тозӣ **тасдиқ** хонанд», «...яке **кучоӣ**, ки ба тозӣ **айна** хонанд ва яке **кайӣ**, ки ба тозӣ **мато** хонанд ва яке **ниҳод**, ки ба тозӣ **вазъ** хонанд ва яке **дошт**, ки ба тозӣ **мулк** хонанд ва яке **куниш**, ки ба тозӣ **ан яфъал** гӯянд ва яке **бикунидан**, ки ба тозӣ **ан янфаъил** хонанд...» ва ғайра.

Асари дигари фалсафии Ибни Сино «**Меъроҷнома**» низ бо ҳамин сабки ёдшуда ҳангоми дар дарбори Алоуддавла хидмат кардани ӯ ба номи ҳамин ҳоким таълиф шудааст.

Шеваи хоси Ибни Сино дар воҷасозӣ бештар дар муштақгирӣ аз феъл (андарёфттан: **андарёфт, андарёфта, андарёбӣ**; чунбидан: **чунбондан, чунбонидан, чунбанда, чунбонанда, чунбиш, чунбой**) ва калимасозӣ бо пешванд ва пасванд (**бахуд, бегусистагӣ, буридангоҳ, писаргар, пайдогар, думӯягон...**) ба мушоҳида мерасад.

10. «**Китоб-ут-тафҳим**» ё «Китоб-ут-тафҳим ли авойили саноат-ит-танҷим»-и Абурайҳони Берунӣ дар соли 1029 бо дархости Райҳона ном як духтари навомӯзи хоразмии муқими Ғазна таълиф шудааст.

Мавзӯи баҳси китоб масоили умумии илмҳои ҳандаса (геометрия), шумор (арифметика), нучум (астрономия), истифодаи астурлоб (астролябия) ва аҳкоми нучум (астрология) аст. Муаллиф дар панҷ боб истилоҳоти марбут ба илмҳои дар боло ёдшударо дар 530 пурсишу посух шарҳ додааст.

Муаллифи асар дар баёни матлаби илмӣ аз вожагону истилоҳоти асили тоҷикӣ (форсӣ) фаровон истифода карда, ҳамчунин, ҳар чо ки зарур донистааст, бо завқу салиқаи баланде, ки хосаш буд, вожагону истилоҳоти нав сохтааст.

Муҳаққиқон шеваҳои асосии истилоҳозоию истилоҳгузинии Беруниро дар «Китоб-ут-тафҳим»³⁷³ чунин муқаррар кардаанд:

1. Истифода аз вожагон ва истилоҳоти забони зиндаи замони муаллиф ба ҳамон мафҳуми вожа ё истилоҳи арабӣ: **Гов** (Савр), **Буз, Бузак, Бузғола** (Чадӣ), **Бара** (Ҳамал), **Харчанг** (Саратон), **Тарозу** (Мизон), **Каждум** (Ақраб), **Харгӯш** (Арнаб), **Тир** (Саҳм), **Парвин** (Сурайё), **Ҳафтавранг** (Банотуннаъш)...

2. Маъноии истилоҳи илмӣ додан ба калимаҳои маъмули забони модарӣ: феъли **гаштан** ба маънии **инқилоб**, феълҳои **костану фузудан** ба маънии нучумии **нуқсон** ва **зиёдат**, калимаҳои **оташ** ва **сурхӣ** ба маънии **шиҳоб** ва ғайра.

3. Сохтани вожагону истилоҳоти нав: **ситораёб, астурлобгар, нокусуф, Ҷастан** **охувон, Дасти хинобаства,**

³⁷³ Ниг.: Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳоти илмии «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ. - Душанбе, 2003.

Биёбони рӯбоҳ, Обрези далв, Пасравандаи Парвин, Бузургманиш ва ғайра.

4. Гарчумаи таҳтуллафз ё озоди истилоҳоти арабӣ ё забонҳои дигар: **буридани нур** (қатъ ун-нур), **дарозтари ҳар ду хурд** (атвал ул-асғарайн) ва ғайра.

5. Иқтибоси гирифтани вожагону истилоҳот аз забони арабӣ ва забонҳои дигар:

аз арабӣ: **воҳид, каъб, каср, чазр, ватар, мусаддас, мукааб, мадхал, махраҷ, марказ, махрут, маншур...**

аз юнонӣ (ба таври мустақим ё тавассути арабӣ): **афичиюн (апогей), афричиюн (перигей), улимфиёс (олимпиада), укёнус (океан), Луро (Лира), Қитус (Кит) ...**

аз хиндӣ: **дригон (себахр), чива (синус), ауга (авҷ), бҳукти, кофур, сандал, пилпил...**

аз ибрӣ: **фисҳ, ансара, кишпур, ҳаннука, бурӣ, басито, иббур, ҳасорин...**

аз суриёнӣ: **кабисто (кабиса), таёмин, марҷон...**

Бояд таъкид кард, ки аз нигоҳи истилоҳот ва сабки ниғориш «Китоб-ут-тафҳим»-и Берунӣ ва «Донишномаи Алоӣ»-и Ибни Сино дар миёни осори кӯхани илмии тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) мақоми хос ва аз ин осор бартарии возеҳ доранд.

Дар бораи ин ду донишманд ва таълифи ин ду китоб ҳақ ба ҷониби доктор Муҳаммади Муин аст, ки мегӯяд: «Ибни Сино бо «Донишнома» ва Берунӣ бо «ат-Тафҳим»-и худ наҳзате дар Эрон падида оварданд, ки доманаи таъсири он то ба асри ҳозир кашида шудааст. Бо таълифи ин ду китоб фарҳанги луғати форсӣ ғанитар ва арҷмандтар гардид. Зеро ин ду донишманд аз луғате, ки мутадовил ва роиҷ буд ва низ, аз он чи дар бутуни кутуб мазбут буд, гулчин карда, дар ду асари ҷовидонии худ ба қор бурданд. Ва барои мафоҳиме низ, ки луғате дар тадовул ё дар кутуби пешиниён наёфта буданд, луғати роиҷро маҷозан ба маънои ҷадид истеъмол карданд. Дар сурати зарурат таркибот ва истилоҳоте аз муфрадоти порсӣ пардохтанд ва забони порсиро, то он ҷо ки дар он аҳд муяссар буд, шоистаи адои мафоҳими илмӣ карданд».³⁷⁴

³⁷⁴ Муҳаммади Муин. Луғоти форсии Ибни Сино ва таъсири онҳо дар адабиёт // Маҷаллаи донишқадаи адабиёт. - Техрон, 1332//1954. Шум. 2.. - С. 6.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Дар асрҳои баъди Носири Хусрави Қубодиёни (1004-1072) дар таълифоти фалсафии худ, аз ҷумла дар «**Ҷомеъ-ул-ҳикматайн**» ин роҳи пешгирифтаи Ибни Сино ва Беруниро идома додааст.

Ин асари фалсафии Носири Хусрав дар шакли рисолаи мухтасар ва нусхаи мукамал то ба мо расидааст. Ин матлаб, ки онро худи муаллиф ба сурати рисолаи мухтасар даровардааст ё каси дигар, то кунун маълум нест.

Носири Хусрав сабаби таълифи китобро «гушоиши мушкилоти динӣ ва муъзилоти фалсафӣ» арзёбӣ карда, масоили ду ҳикмат, яъне ҳикмати динӣ ва фалсафаи юнониро дар ин асари худ мавриди баҳс қарор додаст.

Вале ин анъана, яъне пайравӣ аз шеваи дар қорбурди истилоҳот пешгирифтаи Ибни Сино ва Абурайхони Берунӣ дар давом накард. Муаллифони баъди дар баёни матолиби илмӣ бештар аз истилоҳоти арабӣ истифода карданд ва дар истилоҳозии тоҷикӣ (форсӣ) иқдоми ҷиддӣ наварзиданд. Натиҷа ҳамин шуд, ки дар аксари осори илмӣ истилоҳоти арабӣ ҷойи истилоҳоти тоҷикиро гирифт, ки мо ин воқеиятро аз мутолиаи «Асос ул-иқтибос» ва дигар осори Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ ба хубӣ мушоҳида мекунем.

Ин равиш, яъне афзалият ёфтани истифодаи истилоҳоти арабӣ ба зоёию пӯёии минбаъдаи забони илмӣ тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) монев гардид, ба хусус истифода аз феълҳои сода ва иштиқоқу таркиббандӣ бо онҳо, ҳамчунин доираи калимасозӣ бо пешванду пасвандҳо ниҳоят маҳдуд гардид ва дар баъзе мавридҳо комилан аз байн рафт.

БОБИ V
ДАВРАИ БОЛАНДАГӢ ВА ШУКУФОИИ
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

§ 1. Забони модарии мо дар аҳди Сомониён. Аҳди сомонӣ, бешубҳа, дурахшонтарин саҳифаи таърихи давлатдории тоҷикон ва пурбортарин давраи нахзату шукуфоии забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) маҳсуб мегардад.

Бунёдгузори давлати Сомониён – Исмоили Сомонӣ (849 - 907) дар таъмини бақои умри миллату давлат ва забону фарҳанги мо, тоҷикон, нақши муассир доштааст.

То ҷойе маълум аст, бобои Исмоил – Сомонхудо ҳокими Балх буд ва дар ибтидо оини зардуштӣ дошт. Баъдан дини исломро пазируфт ва аз аҳли ғазо гардид. Асли Сомонхудо гурӯҳе аз муаррихон аз шаҳре ба номи Сомон, аз наздики Тирмиз ва иддае аз дехоти атрофи Балх эҳтимол медиҳанд. Тақрибан дар соли 734 бар асари шӯрише дар Балх Сомонхудо ба дарбори Асад ибни Абдуллоҳ, ки дар он рӯзгор амири Хуросон буд, паноҳанда шуд ва Асад ибни Абдуллоҳ бо ӯ паймони бародарӣ баста, дубора ӯро ба ҳукумати Балх фиристонд. Аз ин хотир Сомонхудо пас аз вафоти Асад фарзанди худро ба ифтихори ӯ Асад ном ниҳод ва ҳамин Асад баъд аз сари Сомонхудо қоиммақоми падар гардид.

Халифаи аббосӣ Маъмун, вақте ки амири Хуросон таъйин шуда, ба Марв омад, фарзандони Асади Сомонхудо – Нух, Аҳмад, Яҳё ва Илёсо ба худ наздик кард ва ба ҳар кадоме мансабе дод. Бархе аз муаррихон ҳамчунин ба ин назаранд, ки фарзандони Асад Маъмуно дар рафъи ошӯби Рофеъ ибни Лайс, ки соли 806 дар Самарқанд сар зада буд, ёрӣ намуданд ва ӯ аз ҳамин сабаб онҳоро эҳтиром мекард.

Маъмун чун бо мадади Хусайн ибни Тоҳир ва дигар хуросониёну фарорӯдиён ба мақоми халифаи Бағдод баргузида шуд, Ғассон ибни Аббодро дар Хуросон амир кард ва ба ӯ амр кард, ки ҳукумати навоҳии Хуросонро ба фарзандони Асад ибни Сомонхудо бидиҳад.

Ғассон ибни Аббод дар соли 819 ҳукумати Самарқандро ба Нух ибни Асад, Фарғонаро ба Аҳмад ибни Асад, Чочу Усрушанаро ба Яҳё ибни Асад ва Ҳиротро ба Илёс ибни Асад

вогузор кард. Амири тохирӣ Тохир ибни Ҳусайн ҳам, ки пас аз Ғассон амири Хуросон гардид, фарзандони Асадро дар ҳамон вазифаҳои қаблии онҳо нигоҳ дошт. Баъд аз вафоти Нух дигар амири тохирии Хуросон Талҳа ибни Тохир вилояти Самарқандро ба фармонравию бародари ӯ Аҳмад ҳамроҳ намуд ва музофоти Систонро ба Илӛс вогузор кард. Илӛс ибни Асад ҳамчунин аз муқаррабони Абдуллоҳ ибни Тохир буд ва дар боло гуфта гузаштем, ки Абдуллоҳ ибни Тохир илова бар волии Хуросон буданаш соҳиби шуртаи Бағдод низ буд ва пас аз фатҳи Искандария дар соли 827 ҳукумати онро ба Илӛс ибни Асад дод ва ӯ аз ин пас ба унвони Илӛс ибни Асади Хуросонӣ машҳур гардид. Писарони Асад ибни Сомонхудо дар ҳар вилоят, ки ҳукумат карданд, номи нек ва осори созандагиву ободонӣ аз худ боқӣ гузоштанд.

Исмоил ибни Аҳмад (849 - 907) маъруфтгарин амири силсилаи сомонист, ки дар муддати давлатдориаш тадричан заминаҳои иттиҳоди сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеаҳо муҳайё сохт ва давлати бузурги Сомониёнро дар Хуросони бузург барпо кард. Ӯ дар охири соли 900 фармонрави Гургону Табаристон Муҳаммад ибни Зайди Доиро шикаст дода, Гургону Табаристонро низ ба даст овард, инчунин соли 902 Райро ба қаламрави давлати Сомониён ҳамроҳ кард. Исмоили Сомонӣ соли 907 дар деҳаи Размози наздикии Бухоро ба олам падруд гуфт ва дар лавҳи хотири мардум ва саҳфаи рӯзгор бо номҳои «амири мозӣ» (пешин) ва «амири одил» боқӣ монд.

Дар бораи сиёсату адолати камназири амир Исмоили Сомонӣ ва муҳаббату иродати ӯ ба забони модарӣ дар кутуби таъриху адаби пешиниён ахбори ҷолиб дарҷ шудааст. Ин ҷо танҳо ба зикри дастури зерини пандомези Исмоили Сомонӣ оид ба «роҳи рости суннату ҷамоат» иктифо мекунем, ки Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ дар «ас-Савод-ул-аъзам» аз он ёд кардааст: «Ин китобро ба порсӣ гардонед, то чунон ки хосро бувад, омро низ бувад ва манфиат кунад ва мазҳабро некӯ бидонанд ва аз ҳаво ва бидъат дур бошанд».³⁷⁵

³⁷⁵ Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ. ас-Савод-ул-аъзам. - Хучанд, 2009. - С. 17.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Амирони баъдии Сомонӣ камобеш идомадихандаи сиёсати ӯ буданд. Рӯзгору пайкори амирони Сомонӣ, ки гузаштагони шарафманди мо ҳастанд ва дар амри таъмини бақою пойдории забону фарҳанги миллии мо нақши меҳварӣ доранд, барои насли имрӯз ибратомӯз аст.

Баъд аз вафоти Исмоили Сомонӣ писар ва чонишини ӯ Аҳмад ибни Исмоил (солҳои давлатдориаш 907-914) соли 910 боқимондаи ҳукумати мустақили хонадони Саффорӣро дар Систон дарҳам шикаст ва Систонро забт кард, аммо Саффорӣро тамоман аз давлатдорӣ маҳрум накард ва пешвоёни оноро ба тобеияти давлати Сомонӣ фаро хонда, давлатдории ниммустақили оноро нигоҳ дошт. Вале соли 913 Ҳасан ибни Алии Атруши Алавӣ дар Табаристон хуруҷ кард ва онро аз тобеияти Сомонӣ берун кард. Ин шӯриш нахустин зарбаи ҷоннок бар пайкари давлати муктадири Сомонӣ буд, ки ба ҷудоихоҷию марказгурезӣ дар аҳди Сомонӣ роҳ кушод. Амир Аҳмад низ дар оғози соли 914 хангоми шикор ба дасти чанд тан аз ғуломони туркаш кушта шуд ва дар таърих бо лақаби «амири шаҳид» шухрат ёфт.

Пас аз кушта шудани Аҳмад бузургони дарбори Сомонӣ писари ҳаштсолаи вай Наср ибни Аҳмадро (914-943) бар тахти подшоҳӣ нишонданд. Вале дар асл дар оғози давлатдории вай идораи давлат дар дасти вазирони хирадманди Сомонӣ Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Ҷайхонӣ ва баъдан дар дасти Абулфазли Балъамӣ қарор дошт.

Хангоми ба тахт нишастани Наср ибни Аҳмад амаки падараш Исҳоқ ва фарзандони ӯ Мансур ва Илёс бо ӯ парчами муҳолифат афрошта, Самарқанд ва баъзе манотиқи дигари Хуросонро ба даст гирифтанд. Вале Наср бо машварати вазирони оқил ва мусоидати сипоҳиёни содиқи худ бар шӯришгарон ғолиб омад. Илова бар ин, соли 925 шаҳри Райро, ки аз итоати Сомонӣ берун шуда буд, бозпас гирифт.

Даврони Наср ибни Аҳмад авҷи шукуфоии давлатдории Сомонӣ маҳсуб мешавад. Вай ба забону адаби тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) муҳаббати зиёд дошт ва устод Рӯдакӣ маликушшуарои дарбори ӯ буд. Наср баъд аз сӣ соли подшоҳӣ, соли 943 дар синни сиву ҳаштсолагӣ вафот кард. Баъд аз ӯ лақаби «амири сайд» доданд.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Бинобар иттилои Абубакри Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» таъсиси девонҳои даҳгона дар умури давлатдории Сомониён ба рӯзгори подшоҳии ҳамин Наср ибни Аҳмад рост меояд³⁷⁶.

Аслан анъанаи девондорию девонсолории мардуми ориёинажд реша ба даврони Ҳахоманишиён дорад ва ин амири сомонӣ ин анъанаи деринро эҳё карда, ба он сару сомон бахшид. Насри Сомонӣ фармуда буд, ки дар Регистони Бухоро барои даҳ девон даҳ бино созанд. Девонҳои давлати ӯ инҳо буданд:

1. Девони вазир;
2. Девони муставфӣ;
3. Девони амидулмулк;
4. Девони муаййид;
5. Девони соҳиби шурта;
6. Девони муҳтасиб;
7. Девони шараф;
8. Девони авқоф;
9. Девони қазо;
10. Девони мамликаи хос.

Девони вазир ё девони вазорат дар умури давлатдории Сомониён дастгоҳи олий маҳсуб меёфт ва сарпарастии он, ки хоҷаи бузург, садр ё вазир ном бурда мешуд, дар давлат пас аз амир дувумин шахси олирутба буд. Дар рӯзгори давлати сомонӣ вазирони фозил, мисли Ҷайҳонӣ, Балъамӣ, Утбӣ ва дигарон ҳукми девони вазорат дар даст доштанд.

Девони муставфӣ ё девони хироч дар аҳди сомонӣ мутасаддии чамъоварии хироч аз мардум буд.

Девони амидулмулк, ки онро девони расоил низ мегуфтанд, бо дигар кишварҳои дуру наздик мукотиботи давлатӣ ва дипломатӣ анҷом меод.

Девони муаййид (таъйидкунанда) эҳтимолан девони соҳиби барид ё, ба истилоҳи имрӯза, вазорати алоқа аст, ки ходимони ин девон муросилоти давлатиро аз марказ ба шахру кишварҳои тобеъ ва ахборро аз маҳалҳо ба марказ мунтақил меоданд.

³⁷⁶ Абубакри Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. - Техрон, 1351//1973. - С.36.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Девони соҳиби шурта мутасаддии неруи низомии кишвар ва риояи низоми дохилӣ буд, яъне вазифаи полисро ба зимма дошт.

Девони муҳтасиб ё девони ҳисоб вазъи бозор ва сифати молро назорат мекард.

Девони шараф ё девони мушриф масъули дахлу харчи ҳазинаи давлат буд.

Девони авқоф мутасаддии умури вақф буд, ки давлат, шахсони сарватманд ё одамони савобҷӯй барои ниғаҳдории масҷид, мактаб, роҳ, пул, ҷӯй, бемористон ва ғайра бебозгашт вақф мекарданд.

Девони қазо ё девони қозӣ ба баррасию натиҷагирии масоили шаръӣ машғул буд.

Девони мамликаӣ хос масъули моликияти амир буд.

Пас аз вафоти Наср ибни Аҳмад писараш Нуҳи аввал (943-954), ки бо лақаби «амири ҳамид» маъруф аст, ба тахти подшоҳӣ нишаст. Ин амири Сомонӣ исмоилияро, ки дар дарбор нуфуз пайдо карда буд, сарқӯб кард ва фақеҳи ҳанафӣ Абулфазли Суламиро, ки бо номи Ҳокими Ҷалил машҳур аст, вазир таъйин намуд. Баъдтар Наср ибни Аҳмад сипаҳсолори Хуросон Абуалӣ Аҳмади Чағониро аз вазифа сабукдӯш кард. Ҳамин Абуалӣ Аҳмади Чағонӣ ва ҷонибдорони ӯ шӯриш бардоштанд ва амаки Нуҳ – Иброҳим ибни Аҳмадро амир эълон карданд. Вале лашкариёни содиқи Нуҳ сипаҳсолори ҷудоихоҳро куштанд ва балворо фуру нишонданд. Ҳамчунин дар ин аҳд сипаҳсолори Сомонӣ Мансур ибни Қаротегин шаҳрҳои Рай, Исфаҳон ва Кирмоншоҳро, ки ба дасти Оли Бувайҳ афтада буданд, дигарбора ба қаламрави давлати Сомониён ҳамроҳ намуд. Ин амири Сомонӣ соли 954 вафот кард.

Баъд аз фавти Нуҳи аввал бар маснади аморати Сомониён писари ӯ Абдулмалики аввал (954-961), ки бо лақабҳои «Абулфаворис» ва «амири рашид» маъруф аст, нишаст. Рӯзгори аморати ӯ даврони ошӯбу ихтилофҳои шадиди дохилӣ дар қаламрави Сомониён буд. Абуалии Чағонӣ соли 954 бо мусоидат ва дастгирии ҳокими Бувайҳиён Рукнуддавла Гургон ва дигар шаҳрҳои Хуросонро аз тобеияти Сомониён берун кашид. Вале лашкари сомонӣ бо сарвари Бакр ибни Молики Фарғонӣ сипоҳи Абуалӣ ва Рукнуддавларо шикаст дода, озими

Рай гардид. Рукнуддавла ҳукумати худро дар Рай ва дигар шаҳрҳои минтақаи Ҷибол бо пардохти андозии солони дусад ҳазор динар нигоҳ дошт. Абдулмалик сипаҳсолории Хуросонро ба Алптегин (ваф. 980) дод. Ба ин маънӣ, ки сипаҳдори адабдӯст, гирдоварандаи «Шоҳнома»-и мансури Абумансурӣ – Абумансури Муҳаммад ибни Абдураззоқро аз мақоми сипаҳсолории Хуросон маъзул намуда, омили Тӯс таъйин кард ва сипаҳсолории Хуросонро ба Алптегин дод. Абдулмалик соли 961 дар синни ҳабдаҳсолагӣ аз асп ба замин афтода ҳалок шуд.

Сипаҳсолори Хуросон Алптегин мехост писари хурдсоли амири фавтида Наср ибни Абдумаликро ба тахт нишонанд ва дастнишондаи худ гардонад. Вале бузургони хонадони сомонӣ ва фармондеҳони лашкар бародари Абдулмалик Абусолех Мансур ибни Нуҳро (961-975) ба аморат нишонданд. Мансур Алптегинро аз мансаби сипаҳсолории Хуросон маъзул кард ва ба ин мансаб Абулҳасани Симчурро таъйин намуд. Алптегин ба Ғазна рафт ва давлати Ғазнавиёнро пайрезӣ кард ва аз ҳамин таърих байни Сомониён ва Ғазнавиён муҳолифат сар шуд.

Вале муддати понздаҳ соли подшоҳии Абусолеҳи Мансур дар таърихи хонадони Сомониён ва забони тоҷикӣ давраи пурбору пурмаҳсул маҳсуб мешавад. Дар рӯзгори ҳамин амир “Тафсири бузурги Табарӣ”-ро аз Бағдод оварданд ва ӯ, ки ба забони модарии худ саҳт дилбаста буд ва ба забони арабӣ чандон иноят надошт, “душвор омад бар вай хондани ин китоб ва иборат кардани он ба тозӣ”.³⁷⁷ Аз ин хотир вай уламои Мовароуннахрро гирд оварда, фатво хост ва фармуд, ин тафсириро ба тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) тарҷума кунанд. Чунон ки қаблан гуфта гузаштем, тарҷумаю таълифи “Таърихи Табарӣ”, “Синбоднома” ва чандин осори гаронбаҳои дигар бо дастуру роҳнамоии ҳамин амири Сомонӣ анҷом пазируфтаанд. Вай 25 сентябри соли 975 вафот кард ва бо лақаби “амири садид” маъруф аст.

Пас аз даргузашти Мансур писари сздаҳсолааш Нуҳи дувум (975-997) ба тахти давлати Сомониён нишаст ва модараш зимомии умури мамлакатро ба дасти худ гирифт.

³⁷⁷ Тарҷумаи Тафсири Табарӣ. Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Ҳабиби Яғмоӣ. - Техрон, 1339//1961. - С. 5.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Бояд гуфт, ки дар давлатдории қадими миллии мо ин иқдом, яъне кафолати идораи кишварро ба даст гирифтани зан падидаи нав набуд ва чунон ки дар боло хангоми зикри қадимтарин намунаҳои шеърӣ гуфтем, хангоми истилои араб подшоҳи Бухоро зан буд ва барои ҳифзи марзу буми кишвараш ҷоннисориҳо аз худ нишон дод. Ҳамчунин, ба гуфтаи муаррихон, девори гирди Самарқандро барои муҳофизати шаҳр аз ҳамлаи туркони саҳроӣ бо амри зане, ки дар Самарқанд подшоҳ буд, сохтанд ва девори Бухоро ҳам баъдан бо пайравӣ аз девори Самарқанд бино гардид.

Ба андешаи муҳаққиқон даврони ҳукмронии Нуҳи дувум ва модараш, замони хиёнатҳои бузурги аҳли дарбор дар таърихи давлатдории Сомониён ва оғози заволи ин хонадон буд.

Сипаҳсолори Хуросон Абуалии Симҷур ва бародараш Абулқосим бо ҳамдастии Фойиқи Хосса, ки фармондеҳии сипоҳи сомониҳо ба зимма доштанд, даст ба дасисаву хиёнат заданд. Бо дасисаи онҳо Убайдуллоҳи Утбии вазир, ки барои пойдории давлати Сомониён бештар аз дигарон кӯшиш ба харҷ меод, кушта шуд.

Дар охири амирии Нуҳи дуюм Абуалии Симҷур сар аз тобеияти ин амир берун карда, дар Хуросон мустақиллона ҳукумат меронд ва фармонравоии амир танҳо ба Бухоро ва гирду атрофи он маҳдуд шуда буд. Дар ҳамин асно Фойиқ ва фарзандони Симҷур махфияна ба ҳокими қарахонӣ Буғроҳон дар хусуси тақсими Хуросон сулҳнома баста, ӯро ба гирифтани Бухоро ташвиқ карданд. Хангоми ба Бухоро ҳамла овардани ҳокими қарахонӣ сипоҳи сомонӣ бо сарвари фарзандони Симҷур ва Фойиқ аз дифои Бухоро сар печиданд. Буғроҳон соли 993 бе ҷанг ба Бухоро ворид шуд.

Амири Сомонӣ ба Омул паноҳ бурд, вале пас аз чанде чун хабарӣ вафоти Буғроҳон ба ӯ расид, ба Бухоро бозгашт. Нуҳи дуюм барои интиқомҷӯӣ аз фарзандони Симҷур ва Фойиқ ва дафъи онҳо ба волии Ғазна Сабуктегин ва писараш Маҳмуд нома навишт ва сипаҳсолории Хуросонро ваъда кард. Пас аз он ки Сабуктегину Маҳмуд ба фарзандони Симҷуру Фойиқ пирӯз шуданд, амири сомонӣ ба Сабуктегин лақаби “Носируддин” ва ба Маҳмуд лақаби “Сайфуддавл” дод ва Маҳмудро сипаҳсолори Хуросон таъйин кард. Соли 995 Қарахониён

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

дигарбора ба қаламрави Сомониён ҳамла карданд ва мутобиқи сулҳномаи байни сипаҳдори Сомониён Маҳмуди Ғазнавӣ ва Қарахониён манотиқи шимолии Мовароуннаҳр ба дасти Қарахониён гузашт.

Ин амири Сомонӣ низ дӯстдори забону таърих ва илму фарҳанг буд ва Дақиқии шоирро ба назми “Шоҳнома” хидоят кард. Абуалии Сино ва Абурайҳони Беруниро ба дарбори худ даъват намуд ва китобхонаи шоҳии маъруфи Бухороро ба ихтиёри онҳо воғузур кард. Нуҳи дувум соли 997 вафот кард ва ба лақаби “амири разӣ” машҳур аст.

Пас аз вафоти Нуҳ ибни Мансур писараш Абулҳорис Мансур ё Мансури дуюм (997-999) ба тахти аморат нишаст. Вай ба ҷойи Маҳмуди Ғазнавӣ Бектузун туркро сипаҳсолори Хуросон таъйин кард. Ин хабар Маҳмудро, ки дар Ғазна буд, ба ғазаб овард ва ӯ ба Нишопур ҳамла намуда, Нишопурро ба даст гирифт. Бектузун бо ҳамдастии Фойиқ 3 феввали соли 999 ба чашмони амир мил кашида, ӯро нобино карданд ва бародари хурдсолараш Абдулмалики дуюмро амир таъйин намуданд.

Маҳмуди Ғазнавӣ, ки барои интиқом аз Сомониён чихати маъзулӣ аз сипаҳсолории Хуросон баҳона мечуст, миёни Бектузуну Фойиқ ва Абулқосиму Абуалии Симҷур ихтилоф афканда, онҳоро яқояк аз байн бурд ва дар соли 999 ба давлатдории Сомониён дар қисмати бештари Хуросон хотима дод.

Дар охири ҳамаин соли 999 Элокхони қарахонӣ бо баҳонаи дастгирии Мансури дуюм ба Бухоро ворид шуд ва ҳамаи ҳешону наздикони амири Сомониёро зиндонӣ кард. Худи Абдулмалики дуюмро бо амри ӯ ба қатл расониданд ва бо ҳамаин давлатдории Сомониён дар қисмати Мавароуннаҳр низ ба анҷом расид.

Азбаски меҳру муҳаббати амирони Сомонӣ дар дилу дидаи мардум ошён гирифта буд, шоире номи ин нуҳ нафар амири сомониёро дар ду байт чунин зикр кардааст:

Нуҳ тан буданд 3-оли Сомон машҳур,
Ҳар як ба аморати Хуросон маъмур.
Исмоилеву Аҳмадеву Насре,
Ду Нуҳу ду Абдулмалику ду Мансур.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Вале бештари таърихнависон Исмоил ибни Нухро, ки бо лақаби Мунтасир машҳур аст ва дар сурудани шеър ҳам таъби расо дошт, охири намояндаи ин хонадон медонанд, ки баъдтар дар бораи ӯ маълумот хоҳем дод.

Ба андешаи аксари муҳаққикон, давлати Сомониён аз рӯзгори подшоҳии Абдулмалик ибни Нух (954-961) рӯ ба инқироз ниҳод. Вале, ба андешаи мо, ханӯз баъд аз вафоти Исмоили Сомонӣ ва ба дасти ғуломони турк кушта шудани писари ӯ – амир Аҳмад ибни Исмоил (907-914) пояҳои давлати муктадири Сомонӣ камобеш дучори заъф гашт. Ду омили муассири зерин дар мачмӯъ боиси инқирози давлати мутамаркизи Сомонӣ гардид, ки ин ҳар ду омил ба таври мустақим ё ғайримустақим бо сар даровардани туркон дар Хуросону Мовароуннаҳр вобастагӣ дорад:

- омили нахуст ба давлатдорӣ ҷалб кардани ғуломони турки асирафтаи исломоварда ва ба зиммаи онон воғузур кардани сипоҳи Сомониён буд. Дар баробари ин, аксари қабилаҳои турк, ки бо давлати Сомониён ҳамхудуд буданд, бо даъвати онон ислом оварданд. Бинобар навиштаи Абуалӣ Мискавайҳи Розӣ дар “Тачориб-ул-умам”, соли 967 якбора дусад ҳазор хиргоҳ аз туркон исломро пазируфтанд.³⁷⁸ Ҳамин исломро пазируфтани туркон сабаб шуд, ки хангоми ба Бухоро ҳамлавар шудани туркони қарахонӣ бо саркардагии Буғроҳон ва Элокхон фақеҳон мардумро бо далели мусулмон будани туркон аз ҷанг бо эшон манъ фармуданд;

- омили дигари инқирози давлати Сомониён эътирози саҳти мардум бинобар афзоиши андоз ва зиёд шудани ҷамъоварии андоз аз аҳоли маҳсуб мешавад, зеро туркони сипоҳӣ ва соҳибмансаб акнун дар ҳаққи мардум ҳар гуна ҷабру бедодро раво медиданд ва аз ин хотир дар ҳар кунҷу канори давлат шӯришу нооромӣҳо сар мезад. Сипоҳиёни муздури турк аз ин фурсати муносиб истифода бурда, барои сарқубии шӯришҳоро нооромӣҳо маблағҳои зиёд талаб мекарданд, ки ин ҳама боиси ҳолӣ шудани ҳазинаи давлат ва афзоиши ҳаҷми ситонидани андоз аз мардуми нодор мегардид. Бар замми ин ихтилофҳои мазҳабӣ, ба хусус таассуби туркон дар амри ҷонибдорӣ аҳли

³⁷⁸ Абуалӣ Мискавайҳи Розӣ. Тачориб-ул-умам. Тарҷумаи Алинакии Мунзавӣ, ҷ.6, ҷопи дувум. -Техрон, 1376//1998. - С. 229.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

суннат ва саркӯбии ҷонибдорони исмоилия низ маблағи фаровонро талаб мекард. Дар ин давра Сомониён дигар наметавонистанд ва қудрат надоштанд, ки аз ҳисоби фатҳи сарзаминҳои дигар ҳазинаи давлатро пур кунанд. Роҳи ягонаи нигоҳ доштани давлат афзун кардани андоз аз аҳолии бе ин ҳам нодору бечора буд.

Ин ду омил ба коҳиши эътимоди мардум ба давлати сомонӣ мусоидат кард ва Сомониён натавонистанд асолату хувияти қавмӣ ва таърихӣ мардуми бумии қаламрави давлатдории худро тақвият бахшанд. Ҳамчунин ба андешаи ғолиб дар охири аҳди сомонӣ ислом овардани аксари қабилаҳои турк ва дар ҳамин замина афзоиши нисбии ҷамъияти туркон дар минтақа, то ҷойе дар таркиби наҷодӣ ва иҷтимоии мардум таъсир гузошта буд ва ҳамин амр заминаи иҷтимоии муносибери барои ташкили давлатҳои маҳаллӣ бо сарвари туркони қарахониву ғазнавию салҷуқӣ фароҳам кард ва мардуми мусулмони эронинасли Мовароуннаҳру Хуросон бар асари камбағалию нодорӣ миёни давлатҳои турктабори Қарахониёну Ғазнавиён, ки баъдан ба ҷойи давлати Сомониён ба сари қор омаданд, тафовути ҷиддӣ эҳсос намекарданд.

Забони тоҷикӣ (форсии дарӣ), ки моёи ифтихор ва василаи сарнавиштсозу ваҳдатовари қавмҳои эронинаҷод аст, дар давраи ҳукмронии Сомониён ба сифати забони расмӣ ва омили ҳамбастагии миллӣ дар тамоми қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр ва дигар вилоятҳои тобеи давлати Сомониён рушду боландагӣ ёфт ва ба авҷи қудрату шуқуфӣ расид, зеро амирони сомонӣ мисли Яъқуби Лайси Саффор ба забону адаби мардуми худ муҳаббати фаровон доштанд ва ба ҳимояту тарбияти шоиру нависандагони ҳамзабони хеш саҳт камари ҳиммат баста буданд.

Сомониён бар хилофи Тоҳириёну Саффорӣён дарк карда буданд, ки бидуни эҳёи анъанаҳои қадимӣ ва ривочу раванқи забону адаби миллӣ истиқлолият наметавонад устувор ва побарҷо бимонад. Бинобар ин, амирони дурандешу сиёсатмадорони ин хонадон бо қамоли хушмандӣ муносибати худро бо хилофат тавре ба роҳ монданд, ки хилофати Бағдод натавонад фитна ва рақобате бар зидди онҳо барангезад. Гузашта аз ин, Сомониён аз забони модарии хеш ҳамчун силоҳи

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

сиёсӣ бар зидди арабҳо барои расидан ба истиклолияти комил истифода мекарданд. Аз ин рӯ, забони тоҷикии форсии дариро, ки забони мардумони бумии Моваруннахру Хуросон буд, забони расмии давлати паҳновари худ қарор дода, ба адибону олимони назари эҳтиром нигариста, онҳоро ташвиқ мекарданд, ки китобҳои худро ба ин забон нависанд ва ё осори арабии худ ва дигаронро ба ин забон баргардон намоянд. Дар натиҷа забони модарӣ миёни хосу ом, яъне дар байни тамоми кишрҳои ҷомеа мавқеи устувор пайдо кард ва ба иҷрои нақши иҷтимоӣ ваҳдатовари худ муваффақона шурӯъ намуд, ки иҷрои ин рисолатро бо сарбаландӣ то ба рӯзгори мо идома медиҳад.

Бино бар ахбори маъхазҳо, вазирони сомонӣ низ дар донишу фазилат ва парвариши илму адаб аз амирони ин хонавода камӣ надоштанд. Ба андешаи муҳаққиқон, инояту пуштибонии онҳо аз шоирон ва адибони аҳди хеш ба андозае шуҳрат ёфта буд, ки шоирони асрҳои баъдӣ онро чун тимсоли олии иродати аҳли сиёсат ба аҳли адаб ситоиш карда ё мамдӯҳони хешро бо эшон маҳалли муқоиса қарор додаанд.

Таърихи сиёсӣ ва фарҳангии мо давлатеро чун давлати Оли Сомон кам дар ёд дорад, ки корномаи вазирони хирадпеша ва фарҳангпарвару маърифатгустараш сафаҳоти таърихро чунин рангину музайян карда бошад. Ба хусус достони фазилату хирадмандӣ ва ҷавонмардиву футуввати вазирони ин хонадон чун Абуалии Балъамӣ, Абуабдуллоҳ ва Абуалии Ҷайхонӣ, Абуҷаъфар ва Абулҳусайни Утбӣ, Абуалии Домғонӣ, Абулҳусайни Музнӣ ханӯз вирди забонхост.

Китоби маъруфи «Тарҷумаи Таърихи Табарӣ», ки аслан тарҷумаи озоди «Таърих-ур-русул ва-л-мулук»-и Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ буда, баргардони он аз арабӣ ба тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ба қалами Абуалии Балъамӣ анҷом пазируфт ва мо қаблан дар фасли «Нахустин намунаҳои назму насри форсии дарӣ» аз он ёд кардем, дар ташаккули таърихнигории тоҷик ва амиқ рафтани ҳудогоҳии миллии қавмҳои эронитабор нақши назаррас дорад.

Ҳамчунин бо ибтиқори амири сомонӣ Абусолеҳи Мансур ва ширкати Абуалии Балъамӣ «Тарҷумаи Тафсири Табарӣ» дар ҳафт ҷилд аз арабӣ ба забони «форсии дари роҳи рост»

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

тарҷума гардид, ки бо шарофати он забони тоҷикӣ машруиати динию мазҳабӣ касб намуда, ба ҳайси забони дуоими олами ислом расмият пайдо кард.

Тарҷумаи ин асар барои таълифи осори зиёди динӣ ва тарҷумаю тафсири Қуръон ба забони тоҷикӣ дар асрҳои баъдӣ роҳ боз намуд.

Қобили зикр аст, ки таълифу тадвин ва тарҷумаи бештари осори арзишманди аҳди сомонӣ бо дастури амирону вазирони Оли Сомон анҷом гирифтааст. Аз ҷумла, осори рангину мондагоре назари «Шоҳнома»-и Дақиқӣ, «Калила ва Димна»-и манзуми Рӯдакӣ, «Синдбоднома», «Таърих» ва «Тафсир»-и Табарӣ, «ас-Савод-ул-аъзам»-и Абулқосими Самарқандӣ, «ал-Абния ани-л-ҳақоики-л-адвия»-и Абумансури Муваффақи Ҳиравӣ ва ғайра, ки дар ҳамин аҳд таълифу тадвин ва ё аз забонҳои арабӣ ва паҳлавӣ тарҷума шудаанд, ба номи амирону вазирони сомонӣ пайванди ногустастанӣ дорад.

Аҳди сомонӣ дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеа таъсири бисёр амиқ бар ҷой гузошт ва дар натиҷа бархе аз оинҳои кӯҳани эронӣ, дostonҳову ҳамосаҳои қаҳрамонӣ ва ҷашнҳои суннатӣ дубора эҳё гардид.

Дар рӯзгори Сомониён бо ибтикори шоҳони сомонӣ ва дарбориёни адабдӯсти онҳо китобхонаҳои зиёд бунёд шуданд, ки макони мутолиаю таҳқиқ ва мувоҳисаю тадрис қарор гирифта буданд. Бузургтарин ва бошукӯхтарини ин китобхонаҳо китобхонаи шоҳии Бухоро махсуб мегардид, ки дар ҷаҳони ислом назир надошт ва дар он китобҳои нодири арабию тоҷикӣ (форсӣ) ва юнонию хиндию ғайра гирдоварӣ шуда буд. Дар ин китобхона Абуалии Сино, Абурайҳони Берунӣ ва дигар донишмандони он аҳд ба таҳқиқу тадрис машғул буданд, вале, мутаассифона, пас аз чанде ин китобхона ба коми оташ рафт. Ҳамчунин китобхонаҳои Балх, Самарқанд, китобхонаи кутуби вақфии Марв, китобхонаи Ибни Ҳузайма дар Нишопур, китобхонаи Ибни Ҳаббон дар Буст, китобхонаи мадрасаи Байҳақӣ дар Нишопур ва ғайра аз китобхонаҳои бузурги ин аҳд ба шумор мерафтанд.

Ин аҳд на танҳо ба шукуфоии забони мо ва ривоҷи фарҳанги гузаштаи Эрон мусоидат кард, балки ба пешрафти фарҳанги исломӣ ва забони арабӣ ҳам то ҷойе созгор омад. Ба

ин маънӣ, ки дар давраи Сомониён осори зиёди назму насри арабӣ ба қалами Абулқосими Искофӣ, Абуалии Домғонӣ, Абунаسر ибни Абизайд, Абулфатҳи Бустӣ, Абубакри Хоразмӣ, Абунасри Утбӣ ва дигарон таълиф гардид ва баъзе аз муҳимтарин фарҳангҳои арабӣ, аз қабили “Девон-ул-адаб”-и Абуиброҳим Исоҳи Форобӣ (вафот 961), “Таҳзиб-ул-луғат”-и Абумансур Муҳаммади Азҳарии Ҳиравӣ (вафот 980), “ал-Муҳит”-и Соҳиб ибни Аббод (вафот 995), “ас-Сихоҳ фӣ-л-луғат”-и Абунаسر Исмоили Чавҳарӣ (вафот 1007) ва ғайра низ дар ин овор ба қалами донишмандони эрониҷод тадвин шуданд.

Бузургии Исмоили Сомонӣ ва дигар амирони баъдии сомонӣ боз дар он зоҳир мешавад, ки онон барои эҳёи забону фарҳанги пешиниёни хеш ҳамвора саъю кӯшиш ба харҷ доданд, вале ҳаргиз эҳёи забону фарҳанги миллиро ба арзишҳои динию фарҳанги исломӣ муҳолиф нагузоштанд.

Воқеан Сомониён пас аз Сосониён бузургтарин хонаводаи эронисл буданд, ки қавму сарзаминҳои зиёдро зери парчами давлати ягона муттаҳид карда, тамаддуни арзишманди пешиниёни худро бо фарҳанги исломӣ омезиш доданд.

Амирони сомонӣ ба хусус ба шеърӯ шоирӣ муҳаббати фаровон доштанд ва “соҳибқирони шоирӣ” устод Рӯдакӣ низ парвардаи ҳамин хони давлату неъматии Сомониён аст, ки худи ӯ дар як қасидааш ин матлабро таъкид кардааст:

Киро бузургиву неъмат зи ину он будӣ,
Маро бузургиву неъмат зи Оли Сомон буд.

Ба хусус амири сомонӣ Наср ибни Аҳмад, ки ба шеърӯ адаби тоҷикӣ ишқи беандоза дошт, устод Рӯдакиро ба назми “Калила ва Димна” ташвиқ кард.

Дақиқии шоир низ бо ҳидояти амирони сомонӣ ба назми “Шоҳнома” шурӯъ кард ва пас аз вафоти ӯ ҳақим Абулқосими Фирдавсӣ, ки ҳамчунин аз шоирони бузурги парвардаи ин аҳд аст, назми ин ҳамосаи миллиро ба ваҷҳе аҳсан ба анҷом расонд, ки бо гузашти солҳои қарнҳои ҳаргиз аз тӯфони ҳодисот осебу газанд нахоҳад дид:

Биноҳои обод гардад хароб
Зи борону аз тобиши офтоб.

Пай афкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд...
Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.

Ноғуфта намонад, ки бархе амирону амирзодагони сомонӣ чун Амир Оғочӣ, Абуиброҳими Мунтасир ва дигарон аҳли фазлу адаб буданд ва ба забонҳои тоҷикиву арабӣ шеър сурудаанд.

Амир Абулҳасан Алӣ ибни Илёси Оғочӣ эҳтимол аз амирзодагони сомонӣ буд, ки дар аҳди Нух ибни Мансур (977-997) ба мансаби «оғочӣ»–ҳочиб ва ё ходими хоси амир расид. Шоири соҳибзавқ ва соҳибдефон будани Оғочиро муаррихон таъкид кардаанд, вале девонаш то замони мо нарасидааст. Шеъраш бетакалуф ва дар ғояти фасоҳат аст:

Агар аз дил ҳисор бояд кард,
Ҷуз дили ман туро ҳисор мабод.
Меҳронитро шуморе нест,
Зиндагонитро шумор мабод.

Шоири дигар аз амирзодагони сомонӣ – охирин намояндаи ин сулола **Абуиброҳими Мунтасир** аст, ки барои пойдории давлати сомонӣ бо туркони қарохонӣ ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ муддати панҷ соли тамом ҷангу пайкор кард ва оқибат ноқому баргаштабахт дар биёбони Марв аз ҷониби ҷангиёни қабилаи араби биёбоннишини Баҳич, бо таҳриқи Моҳрӯй ном гумоштаи Султон Маҳмуд дар соли 1004 ба шаҳодат расид:

Ҳазор қалъа кушодам ба як ишорати даст,
Басе масор шикастам ба як фишурдани пой.
Чу марг тохтан овард, ҳеч суд накард,
Бақо бақои Худой асту мулк мулки Худой.

Вазъу ҳол ва ҳақиқати рӯзгори ин амири тахтгумкардаи бурёнишин аз дигар як қитъа шеъри ӯ бармало ба назар мерасад:

Гӯянд маро чун салаби хуб насозӣ,
Маъвоғаҳи ороставу фарши мулавван.
Бо наъраи гурдон чӣ кунам лаҳни муғаннӣ?
Бо пӯяи аспон чӣ кунам маҷлисӣ гулшан?!
Ҷӯши майу нӯши лаби соқӣ ба чӣ кор аст?
Ҷӯшидани хун бояд бар ғайбаи ҷавшан.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Асп асту силоҳ аст маро базмгаҳу боғ,
Тир асту камон аст маро лолаву савсан.

Дар миёни вазирону дабирони сомонӣ низ шоирони зуллисонан кам набуданд, ки ба забонҳои тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ва арабӣ шеър сурудаанд. Яке аз чунин шоирони дузабонаи аҳди сомонӣ **Абутайиб Муҳаммад ибни Ҳотими Мусъабӣ** – соҳиби девон ва вазири Наср ибни Аҳмад (ҳукмронияш солҳои 914-943) буд, ки аз устод Рӯдакӣ ва дигар шоирони дарбори сомонӣ ҳимоят мекард.

Аз ашъори форсии ӯ тавассути «Таърихи Байҳақӣ» як қитъаи пандомӯзи нисбатан мукаммали иборат аз 14 байт боқӣ мондааст, ки шоҳиди истеъдоди баланди шоирии ӯст ва шоирони баъдӣ ба ин қитъа назираҳои зиёд сурудаанд. Мо ин қитъаи бозмондари, ки хусусияти панду ахлоқӣ дорад, дар зер ба пуррагӣ намуна меорем:

Чаҳоно, ҳамоно фусусию бозӣ,
Ки бар кас напойиву бо кас насозӣ.
Чу моҳ аз намудан, чу хур аз шунудан
Ба гоҳи рабудан чу шоҳину бозӣ.
Чу захр аз чашидан, чу чанг аз шанидан,
Чу бод аз вазидан чу алмоси гозӣ.
Чу уди Қумориву чун мушки Таббат,
Чу анбарсиришта Ямону Ҳичозӣ.
Ба зоҳир яке байти пурнақши Озар,
Ба ботин чу ҳуки палиду гурозӣ.
Якero наимӣ, якero чаҳимӣ,
Якero нишебӣ, якero фарозӣ.
Яке бӯстонӣ пуруганда неъмат,
Ба ин саҳт баста, ба он нек бозӣ.
Ҳама озмоиш, ҳама пурнамоиш,
Ҳама пурдароиш чу гурги Тарозӣ.
Ҳам аз туст шаҳмоти шатранҷбозон,
Туро муҳра зода ба шатранҷбозӣ.
Чаро зираконанд бас тангрӯзӣ?
Чаро аблаҳонанд дар бениёзӣ?
Чаро умри товусу дурроҷ кутаҳ?
Чаро мору каркас зияд дар дарозӣ?

Саду андсола яке марди ғарча,
Чаро шасту се зист он марди тозӣ?
Агар на ҳама кори ту божгунаст,
Чаро он ки нокастар, ўро навозӣ?
Чаҳоно, ҳамоно аз ин бениёзӣ,
Гунаҳкор моем, ту ҷойи озӣ.

Ноғуфта намонад, ки ҳар як забон имконот ва тавонмандиҳои хос дорад. Сарчашмаи ин тавонмандӣ, аз як сӯ, агар бунёдҳо ва пояҳои сохтмони забон бошанд, аз тарафи дигар, вобастагии саҳт ба чигунагии корбурд ва истифодаи таърихии забон дорад. Барои аҳли таҳқиқ ба ҳубӣ маълум аст, ки камӣ ё зиёдии корбурди забон дар ин ё он соҳа боиси он мегардад, ки вай дар заминаҳое, ки бештар истифода мешавад, дар онҳо парвариш ва сайқали бештар ёфта, тавоноии махсус пайдо мекунад ва шоҳа ё шоҳаҳои дигари камистеъмоли он сусту заиф менамояд. Ин ҳолат нишонаи он аст, ки фаъолияти миллати соҳиби забон дар кадом риштаи ҳаёт пурбортар буда, андешаву афкор ва орзую ормонҳои он қавм ба чӣ шакл, дар кадом қолаби забонӣ баён шудааст ва аз байни имконоти зотӣ ва табиӣ забони худ вай кадомҳоро баргузидааст.

Зери таъсири ҳамин омилҳост, ки забон табиат ва рӯҳияи хос пайдо карда, дар имконоти баёни ҳар як шоҳаи қору фаъолияти фикрӣ ва фарҳангӣ тавоноии гуногун ҳосил менамояд.

Санчида шудааст, ки дар бисёр маврид, ҳангоме ки дастовардҳои дурахшони мероси фикрӣ ва маънавии як забон ба забони дигар баргардонида мешавад, чун фазои таърихӣ фарҳангии онҳо гуногун аст, чӣ басо чизҳои бенуру бефурӯғ ба бор меояд. Мурод замоне ҳосил мешавад, ки забон дар навбати аввал битавонад, ин меросро мувофиқи табиат ва қонуну қоидаҳои хоси худ ҳаллу ҳазм намуда, онро, ба истилоҳ, «худӣ» кунад.

Барои мисол ғолибан забони юнониро барои баёни андешаҳои фалсафӣ дорои тавоноии хос медонанд. Ин тавоноӣ, ки дар ниҳоди ин забон нуҳуфтааст, бо қалами касоне ба миён омадааст, ки онҳо ин забонро дар заминаи афкори ҳакимона бештар корбаст намуда, ба вай «рӯҳи фалсафӣ» бахшидаанд. Забони арабӣ ҳам замоне, ки хост мероси фалсафии Юнони бостонро дар худ ҳазм кунад, аз як сӯ, бинобар имконоти соҳти

забонӣ ва аз тарафи дигар, бинобар фазои мусоиди таърихию фарҳангӣ ин меросро мувофиқи табиати худ ҳазм кард ва рангу бӯйи хосе ба он бахшид, ки имрӯз он «фалсафаи исломӣ» номбар мешавад.

Аз ин нуктаи назар агар ба забони модарӣ назар афканем, хоҳем дид, ки ба таври кулӣ парваришгоҳи асосии он домани шеърӯ забони шоирона буда, имконоту тавонмандии дохилии ин забон ҳам аз ин сарчашмаи зоёву поё маншаъ мегирад. Аз ибтидои пайдоиши шеъри тоҷикӣ, ба хусус аз аҳди Тоҳириёну Саффорӣ ва Сомониён шоирони мо бо неруи хаёли рангину музайяни худ зеботарин ва дақиқтарин ибораву луғатҳоро барои баёни андешаҳои шоирона аз дохили забон интиҳоб карда, ё худ навардози намуда, ба забони модарии мо қудрату тавони бештаре афзудаанд.

Шоирони маъруфи аҳди сомонӣ, ки ба рушду густариши забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) хидмати бедареғ карда, номи худро дар саҳафоти таърихи забону фарҳанги мо бо хати зар сабт намудаанд, ба шарҳи зеранд:

Шаҳиди Балхӣ. Абулҳасан Шаҳид ибни Ҳусайни Қаҳудонакии Балхӣ (вафот 936-37) шоир, мутакаллим ва ҳақими машҳури аҳди Сомониён буд, ки ба ду забон: тоҷикӣ ва арабӣ шеър сурудааст.

Аз шоирони ин аҳд Дақиқӣ ӯро бо зикри лақаби «устод» («Устод Шаҳид зинда боистӣ...») ёд кардааст ва устод Рӯдакӣ Шаҳиди Балхӣ ва шоири дигари ин давра Фароловиرو шоири мутлақ доништааст:

Шоир Шаҳиду шуҳра Фароловӣ,
В-он дигарон ба чумла ҳама ровӣ.

Рӯдакӣ ҳамчунин дар марғи ӯ марсияе суруда, донишу хиради ӯро мавриди ситоиш қарор додааст:

Корвони Шаҳид рафт аз пеш,
В-они мо рафта гиру меандеш.
Аз шумори ду чашм як тан кам,
В-аз шумори хирад ҳазорон беш.

Шаҳиди Балхӣ дар васфи амири сомонӣ Наср ибни Аҳмад (ҳукмронияш солҳои 914-943) ва вазири ӯ Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Қайҳонӣ (вафот тахминан с. 922) мадҳия сурудааст.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Аз ашъори ӯ бештар аз сад байт то замони мо расидааст ва бо тавачҷуҳ ба масали «мушт намунаи хирвор» ҳамин ашъори андак аз хирмани саршор ва табъи гуҳарбори ӯ дар сурудани шеъри пандомӯзи тоҷикӣ (форсӣ) гувоҳӣ медиҳад:

Маро ба ҷони ту савганду саъб савганде,
Ки ҳаргиз аз ту нагардам, набишнавам панде.
Диханд пандаму ман ҳеч панд напзирам,
Ки панд суд надорад ба ҷойи савганде.
Шунидаам, ки биҳишт он касе тавонад ёфт,
Ки орзу бирасонад ба орзуманде.
Ҳазор кабк надорад дили яке шоҳин,
Ҳазор банда надорад дили худованде.
Туро агар малики чиниён бидидӣ рӯй,
Намоз бурдиву динор барпарокандӣ.
В-агар туро малики ҳиндувон бидидӣ мӯй,
Сучуд кардиву бутхонахош баркандӣ.
Ба манҷаниқи азоб андарам чу Иброҳим,
Ба оташи ҳасаротам фиканд хоҳандӣ.
Туро саломат бод, эй гули баҳору биҳишт,
Ки сӯйи қиблаи рӯят намоз хонандӣ.

Шеъри Шаҳиди Балхӣ саросар ҳама панду насиҳат аст ва инсонро ҳамвора ба касби илму дониш ва ахлоқу одоби ҳамида фаро меҳонад:

Донишо, чун дарегам оӣ аз он-к
Бебаҳой, валекин аз ту баҳост.
Бе ту аз хоста мабодам ганҷ,
Ҳамчунин зорвор бо ту равост.
Боадабро адаб сипоҳ бас аст,
Беадаб бо ҳазор кас танҳост.

Шаҳиди Балхӣ дину диёнат ва некхоҳиву некройиро осойиши дучаҳонӣ ва «гузарнома»-и биҳишти барин ба қалам овардааст:

Ҳама диёнату дин варзу некройӣ кун,
Ки сӯйи хулди барин бошадат гузарнома.

Зимнан хотирнишон бояд кард, ки калимаи «гузарнома» аз ин байт, ки бешак сохтаи завқи Шаҳиди Балхист, калимаи зебо ва хушандом аст ва дар рӯзгори мо ба маънии вожаи русии «пропуск» метавонад корбурди фаровон пайдо намояд.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Тобноктарин ситора дар осмони забону адаби аҳди сомонӣ устод Рӯдакӣ маҳсуб мегардад.

Абуабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Муҳаммад Рӯдакӣ (858-941) соҳибқирони шоирӣ ва падари шеърӯ адаби тоҷику форс дар деҳаи Рӯдак ё Панҷрӯди ноҳияи Панҷакати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба дунё омадааст.

Ашъори саропо панду андарзи Рӯдакӣ бештар аз ҳазор сол аст, ки инсонҳоро ба ростию адолат, сидку вафо, покию покизакорӣ, ҷавонмардию футувват, парҳезгорию имондорӣ, донишмандию хирадварзӣ ва дигар ахлоқи ҳамида фаро мехонад ва ба сифати ҷароғи раҳнамо раҳи фардои моро мунаввар менамояд:

Ҳар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.

Ҳеч ганҷе нест аз фарҳанг бех,
То тавонӣ, рӯй бар ин ганҷ нех.

Дониш андар дил ҷароғи равшан аст
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон,
Бартар аз дидори рӯйи дӯстон.
Ҳеч талхӣ нест бар дил талхтар,
Аз фироқи дӯстони пурхунар.

Қобили зикр аст, ки аксари ин байтҳои ширину дилпазир аз он байтҳои камшуморанд, ки аз манзумаи «Калила ва Димна»-и Рӯдакӣ то ба мо ёдгор мондаанд. Устод Рӯдакӣ, чунон ки дар боло ёдовар шудем, бо ташвиқи амири сомонӣ Наср ибни Аҳмад, ки ғолибан зери сарпарастии вазири фозили ӯ Абулфазли Балъамӣ тарҷумаи китоби ахлоқию тамсилии «Калила ва Димна» аз арабӣ ба тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) сурат гирифта буд, тарҷумаи тоҷикии онро бо забони фасеҳу баёни дилнишин ба назм овард ва Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» чигунагии руҳдоди ин матлабро тасвир намудааст.

Устод Рӯдакӣ ҳамчунин асари маъруфи «Синдбоднома»-ро, ки асли ҳиндӣ дошта, баъдан ба паҳлавию арабӣ тарҷума гардида буд, ба риштаи назм кашидааст. Аз ин манзумаи

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

маъруфу зебо, мутаассифона, то рӯзгори мо ҳамагӣ 40 байт боқӣ мондааст.

Аз ашъори дигари Рӯдакӣ то замони мо ду қасидаи нисбатан мукаммали “Шикоят аз пирӣ” (34 байт) ва “Модари май” (94 байт) ва чандин ғазалу рубоӣ ва қитъаву байтҳои мутафарриқ боқӣ мондааст, ки аз устодии беназири ӯ дар забону адаби мо шаҳодат медиҳанд.

Пухтагию расоии сухан ва вусъати назару андеша шеъри ӯро ҷовидона гардонидааст. Шеъри ӯ гузашта аз умқи андеша ва ҳунари суханварӣ, аз нигоҳи истифодаи луғот ва истилоҳот ҳам то кунун камназир аст:

Чун тег ба даст оӣ, мардум натавон кушт,
Наздики худованд бадӣ нест фаромушт.
Ин тег на аз баҳри ситамкорон карданд,
Ангур на аз баҳри набиз аст ба чархушт.
Исо ба раҳе дид яке кушта фитода,
Ҳайрон шуду бигрифт ба дандон сари ангушт.
Гуфто, ки киро куштӣ, то кушта шудӣ зор,
То боз кучо кушта шавад, он ки туро кушт.
Ангушт макун ранча ба дар кӯфтани кас,
То кас накунад ранча ба дар кӯфтани мушт.

Ба андешаи муаррихону муҳаққиқон, Рӯдакӣ ҳамчунин овози ҳушу савти дилкаш дошт, чангу уд менавохт ва сурудаҳои худро дар ҳавои мусиқӣ тараннум мекард. Ҳамин истеъдоди фавқулодаи ӯ боис шуд, ки амири Бухоро Наср ибни Аҳмадро, ки дар Бодғис муддате раҳти иқомат кашида буд, бетаъхир озими Бухоро намояд, то ҷое ки ба қавли Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар “Чаҳор мақола”, амири сомонӣ пас аз шунидани чанд байт аз қасидаи “Бӯи Ҷӯи Мӯлиён” “...ҷунон мунфаил гашт, ки аз тахт фуруд омад ва бемӯза пой дар рикоби хинги навбатӣ овард ва рӯ ба Бухоро ниҳод. Ҷунон ки ронайну мӯза то ду фарсанг дар пайи амир бурданд ва он ҷо дар пой кард ва инон то Бухоро ҳеч боз нагирифт”. Аз ин қасида ба мо 7 байти зерин ёдгор мондааст:

Бӯи Ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳробон ояд ҳаме.
Реги Омую дурушти роҳи ӯ
Зери поям парниён ояд ҳаме.

Оби Чайхун аз нишоти рӯи дӯст
Хинги моро то миён ояд ҳаме.
Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Мир зӣ ту шодмон ояд ҳаме.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳаме.
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳаме.
Офарину мадҳ суд ояд ҳаме,
Гар ба ганҷ андар зиён ояд ҳаме.

Дар ашъори Рӯдакӣ аксари вожаву таркибҳо аз забони зиндаи мардум қорбасти шудаанд, аз ин хотир ин сурудаҳо ба зиндагӣ ва воқеиятҳо бештар созгорӣ доранд. Аз ҷумла, дар қитъаи зер дурангии саҳни чаман, яъне аз дами сарди боди зимистон чун думи гург ё думи паланг будан, вале аз мақдами гулрезии баҳори дар нақшофаринӣ чун Мониӣ сураатгар зебу фар ёфтани чаман ба мисли қитоби пурнақши Жанг ё Аржанги Монӣ бо рангомезии ҳаёл тасвир гардида, дар баробари ин гирдгардиш ва бебақоии ҷаҳон таъкид шудааст:

Он саҳни чаман, ки аз дами дай
Гуфтӣ думи гург ё паланг аст.
Акнун зи баҳори монавитабъ
Пурнақшу нигор ҳамчу Жанг аст.
Бар киштии умр тақя кам кун,
К-ин Нил нишемани наҳанг аст.

Устод Рӯдакӣ мазмуни бархе қиссаҳои дилангези қуръонӣ ва ҳадисҳои набавиро низ бо маҳорату устодии комил дар қолиби шеър ба забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) баён кардааст, ки қитъаи зерин бозгӯи ин ҳақиқат аст:

Нигорино, шундастам, ки гоҳи меҳнату роҳат,
Се пирохан салаб будаст Юсуфро ба умр андар:
Яке аз кайд шуд пурхун, дувум шуд чок аз тухмат,
Севум Яъқубро аз б-ӯш равшан гашт чашми тар.
Рухам монад бад-он аввал, дилам монад бад-он сонӣ,
Насиби ман шавад дар васл он пирохани дигар.

Бояд гуфт, ки дар таркиби луғавии осори Рӯдакӣ калимаву таркибҳои мансуб ба гурӯҳҳои гуногуни луғавӣ ва калимаву таркибҳои гуфтугӯии мардумӣ зиёд ба мушоҳида мерасанд.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Масалан, дар рубоии зер таркибҳои маъмули «дил сер нагашт», «чашм об нагирифт», «аз чон дӯсттар доштан» ва «аз душман батар будан»-ро шоир бо маҳорати хос истифода кардааст:

Дил сер нагардадат зи бедодгарӣ,
Чашм об нагираддат, чу бар ман нигарӣ.
Ин турфа, ки дӯсттар зи чонат дорам,
Бо он ки зи сад ҳазор душман батарӣ.

Аз ин ҷост, ки устод Айнӣ дар бобати корбасти калимаҳои омиёна ва гуфтугӯии тоҷикӣ дар ашъори Рӯдакӣ чунин менависад: «Рӯдакӣ хошок, дош, хархаша ва ғартут барин калимаҳои кӯчагии тоҷикиро ба кор даровардааст».³⁷⁹ Ба пиндори забоншиноси тоҷик С. Ҳалимов, ҳам калимаҳои хирман, кишт, дарав, шудгор, обканд, тундар (тандур), шабнам, торикшаб, теғ, доман, раҳгузар, ташнаҷигарро аввалин бор устод Рӯдакӣ ба забони ҳаттӣ (китобӣ) дохил кардааст.³⁸⁰

Дар ашъори Рӯдакӣ, ки то замони мо расидааст, ибораҳои рехта ва таъбирҳои пуробуранги маҷозӣ: ба олам ном парокандан (машхур шудан), дил танг доштан, дарахти умр аз по афкандан, сар печидан, сар ниҳодан, хашм рондан, доми тамаъ афкандан, туршрӯй шудан, ҳар чӣ бодо бод... ибораҳои изофӣ, ки яке аз ҷузъҳои онҳо бо маънои маҷозӣ омадааст, аз қабилҳои доми тамаъ, коми дил, пурсиши гарм, шуълаи лола, лаби лаъл, талхии заҳри талаб, кушоиши қор, сарви баланд, чархи миной... фаровон ба назар мерасанд.

Зарбулмасалу мақол, панду ҳикмат, ифодаҳои маҷозӣ ва дигар воситаҳои тасвири бадеӣ, ки устод Рӯдакӣ аз онҳо истифода кардааст, шеърӣ ўро дилкаштару ҷаззобтар кардаанд. Аксари ин зарбулмасалу мақол ва панду ҳикмат то ба имрӯз бо баъзе тағйирот дар забони модарии мо вучуд доранд:

«Макун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба хеш».

ё:

«Ангушт макун ранча бар дар кӯфтани кас,
То кас накунад ранча ба дар кӯфтани мушт».

ё:

Дуруст рост бувад ин масал: «худой варо
Агар яке бубаст дар, ҳазор дар бикӯшод».

³⁷⁹ С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. XI, к. 1. - Душанбе, 1963. - С. 148.

³⁸⁰ С. Ҳалимов. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X). - Душанбе, 1979. - С. 66.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ин нуқта ҳам ҷолиб аст, ки баъзе калимаҳои осори ӯ имрӯз танҳо дар бархе лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд ва барои дигар форсиабонон нофаҳмиянд: **коза** (каппа), **тундар** (раъд), **хусур** (падарарӯс), **модандар** (модари ӯгай, ки дар мо моиндар ҳам мегӯянд), **писандар**, **духтандар**, **ёристан** (натарсидан; ёрои коре доштан), **хунб** (хум):

Чӣ неку сухан гуфт ёре ба ёре,
Ки: «То кай кашем аз **хусур** зиллу хорӣ?»

ё

Ҷуз ба **модандар** намонад ин ҷаҳони гурбарӯй,
Бо **писандар** кина дорад ҳамчу бо **духтандаро**.

Аксари муҳаққиқони дохиливу хориҷӣ нақши устод Рӯдакиро дар ташаккули забону адаби мо бисёр барҷаста арзёбӣ менамоянд. Аз ҷумла, С. Ҳалимов дар ин маънӣ чунин менависад: «Вай (Рӯдакӣ – Э.Р.) эътиқоди ҳамасрони худро нисбат ба анъанаи забони арабӣ тағйир дод ва бо вайрон кардани ин эътиқод назари аҳли илму адаби замонашро ба сӯи забони модарӣ нигаронд, ки пас аз сари ӯ роҳу равиши пешгирифтаи ӯ боз ҳам васеъ шуд ва ба ин роҳ дахҳо ва садҳо намояндагони аҳли илму адаби тоҷик дар ҳар аср дохил шуданд ва хазинаи забони адабии тоҷикиро беш аз пеш бойтару ғанитар гардонданд».³⁸¹

Кутоҳи сухан, ашъори Рӯдакӣ намунаи равшани истеъдоди фитрӣ, таъби суҳанофари модарзод, ҳофизаи қавӣ, диди шоиронаву суварии ҳаёл, нозукандешию нозукбаёнӣ, содагӯйию санчидагӯйӣ буда, ин ҳама бешубҳа гувоҳи устодии комили ӯ дар забону адаби тоҷикӣ ё форсии дарист. Аз ҳамин ҷост, ки шеърӣ Рӯдакӣ дар аксари тазкираҳои баъдӣ ва фарҳангномаҳо ба сифати шоҳиди луғавӣ фаровон истифода шудааст.

Абушақури Балхӣ аз бузургтарин шоирон ва суҳанварони аҳди сомонист, ки дар бораи аҳволу осораш дар тазкираҳо камтар ишора рафтааст. Суҳансароёни баъдӣ ҳама мақому мартабаи баланди ӯро дар забону адаби мо сутудаанд ва шоири аҳди ғазнавӣ Манучехрии Домгонӣ дар байти зер вайро бо устод Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ ва шоири арабизабони аҳди

³⁸¹ С. Ҳалимов. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X). - Душанбе, 1979. - С. 75.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

сомонӣ Абулфатҳи Бустӣ дар як саф ниҳода, аз рехлаташ изҳори таассуф кардааст:

Аз ҳақимони Хуросон ку Шаҳиду Рӯдакӣ,
Бушақури Балхию Булфатҳи Бустӣ ҳоказо.

Аҳли таҳқиқ вилодати Абушақури Балхиро дар ҳудуди солҳои 912 ё 915 доништа, вафоташро баъд аз соли 983 эҳтимол додаанд. Ӯ ҳамчунин аз наздикони амири сомонӣ Нух ибни Наср (солҳои ҳукмронияш 943-954) буда, манзумаи “Офариннома”-ро ба номи ӯ таълиф кардааст ва дар ин бора чунин ишорат дорад:

Худованди мо Нуҳи фаррухнаҷод,
Ки бар шаҳри Эрон бигустард дод.

Аз ин андарзнома, ки баъзе абёти он, аз ҷумла байти дар боло ёдшуда бо абёти “Шохнома”-и Фирдавсӣ ҳамсангию ҳамохангӣ дорад, то ба мо ҳудуди 300 байт боқӣ мондааст. Бархе пажӯҳишгарон “Офариннома”-ро идомаи андарзномаҳои паҳлавӣ доништаанд.

Ашъори боқимондаи ӯ, ки ҳама бо забони ширину баёни фасеҳ суруда шудаанд, илму дониш, хираду маърифат, дӯстию бародархондагӣ, сабру шикебойӣ, айбпӯшию хунарбинӣ ва дигар ахлоқи ҳамидаи инсониро тарғиб мекунанд:

Биёмӯз, харчанд битвониё,
Магар хештан шод гардониё.

Ки позаҳр захр аст, к-афзун шавад,
Чу з-андозаи хеш берун шавад.

Дурушт аст посух, валекин дуруст,
Дурустӣ дуруштӣ намояд нахуст.

Бародар бародар бувад, дӯст бех,
Чу душман бувад, берагу пӯст бех.

Магар пеш биншонадат рӯзгор,
Ки бех з-ӯ наёбӣ ту омӯзгор.

Хирадманд гӯяд, хирад подшост,
Ки бар хосу бар ом фармонравост.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Чаҳонро ба дониш тавон ёфтан,
Ба дониш тавон риштану бофтан.

Дарахте, ки хурдак бувад боғбон,
Бигардонад ўро, чу хоҳад, чунон.
Чу гардад калон, боз натвонадаш,
Ки аз кажжию ҳам бигардонадаш.

Ин нукта ҳам шоистаи зикр аст, ки баъзе суханварони бузурги баъдина, мисли Фирдавсӣ, Саъдӣ, Ҳотифӣ ва дигарон ба бархе мазмунҳои зебою рангини ӯ назираҳои зеботару рангинтар сохтаанд.

Абушақури Балхӣ, аз ҷумла дар бобати меваи талх бор овардани дарахти талхгавҳар чунин мегӯяд:

Дарахте, ки талхаш бувад гавҳаро,
Агар чарбу ширин диҳӣ мар варо.
Ҳамон меваи талхат орад падид,
Аз ӯ чарбу ширин нахоҳӣ мазид.
Зи душман гар айдун, ки ёбӣ шакар,
Гумон бар, ки заҳр аст, ҳаргиз маха(в)р.

Фирдавсӣ дар ҳаҷвномаи Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ин мазмунро чунин ба риштаи тасвир кашидааст:

Дарахте, ки талх аст вайро сиришт,
Гараш барнишонӣ ба боғи биҳишт
В-ар аз ҷӯйи хулдаш ба ҳангоми об
Ба бех ангабин резию шаҳди ноб,
Саранҷом гавҳар ба кор оварад,
Ҳамон меваи талх бор оварад.

Мегӯянд, ки шоири маъруф Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ хоҳарзодаи худ Абдуллоҳи Ҳотифиро фармуд, ки ин мазмунро бо либоси дигар ораста гардонад ва Ҳотифӣ ин абётро суруд:

Агар байзаи зоғи зулматсиришт,
Ниҳӣ зери товуси боғи биҳишт,
Ба ҳангоми он байза парварданаш,
Зи анҷири чаннат диҳӣ арзанаш,
Диҳӣ обаш аз чашмаи салсабил,
Бар он байза дам дардамад Ҷибриил.
Шавад оқибат байзаи зоғ зоғ,
Кашад ранҷи беҳуда товуси боғ.

Ин нукта ҳам чолиб аст, ки бо вучуди зебоии ин абёт Мавлоно Ҷомӣ ба Ҳотифӣ мегӯяд, ки “неку сурудай, аммо дар ҳар байт байзае ниҳодай”.³⁸²

Гуфтан ба маврид аст, ки давраи Сомониён рӯзгори эҳтирому арҷгузорӣ ба расму оинҳои қадим ва оғози ҳамосасароӣ маҳсуб мешавад, ки шурӯи назми “Шоҳнома” ба номи Дақиқӣ марбут аст.

Абумансур Муҳаммад ибни Аҳмад маъруф ба **Дақиқӣ** (соли таваллудаш номаълум – дар ҳудуди солҳои 977-979 аз дасти ғуломаш ба қатл расидааст) шоири маъруфи аҳди сомонист, ки ба суннату оинҳои қадими мардуми Эронзамин муҳаббати фаровон дошт ва бо ташвиқи амири сомонӣ Нух ибни Мансур ба назми “Шоҳнома” шурӯъ кард.

Фирдавсӣ, ки дар масъалаҳои ватанхоӣ ва арҷгузорӣ ба суннату оинҳои гузаштагон ҳамнавою ҳамсадои дили Дақиқӣ буд, дар “Шоҳнома” таъбу завқи салими ўро дар боби дostonсароӣ мавриди ситоиш қарор додааст:

Чавоне биёмад гушодазабон,
Сухан гуфтани хубу таъби равон.
Ба мадҳ афсари тоҷдорон будӣ,
Ситояндаи шаҳриёрон будӣ.

Дақиқӣ достони “Гуштосп”-ро ба риштаи назм кашид, вале баъди тақрибан ҳазор байт суруданаш аз ин дoston кушта шуд. Фирдавсӣ ин воқеиятро чунин тасвир кардааст:

Якояк аз ў бахт баргашта шуд,
Ба дасти яке банда бар кушта шуд.
Бирафт ўву ин нома ногуфта монд,
Чун он бахти бедори ў хуфта монд.

Дақиқӣ ба дини пешиниёни худ муътақид буд ва шояд кушта шуданаш низ ба ҳамин эътиқодаш бастагӣ дорад. Худи ў дар чанд мавриди ашъораш рӯи ниёз ба сӯи қиблаи Зардушт оварда, аз оини зардуштӣ доштани тафохур кардааст:

Дақиқӣ чор хислат баргузидаст,
Ба гетӣ аз ҳама хубию зиштӣ,
Лаби ёкутрангу нолаи чанг,
Майи хушрангу дини зардуҳиштӣ.

³⁸² Пешоҳангони шеърӣ форсӣ. Ба кӯшиши Муҳаммад Дабири Сиёқӣ. - Техрон, 1370//1992. - С. 76.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Дақиқӣ дар сурудани ғазал, қасида ва дигар анвои шеърӣ низ маҳорати тамом дошта, ашъори фаровон сурудааст, вале аз ин ашъораш то рӯзгори мо намунаҳои кам расидаанд. Шеърӣ ӯ бо забони содаю лаҳни ширин суруда шудааст, ки порчаи шеърӣ зерин бозгӯӣ ин ҳақиқат аст:

Кошкӣ андар чаҳон шаб нестӣ,
То маро ҳичрони он лаб нестӣ.
Заҳми ақраб нестӣ бар чони ман,
Гар варо зулфи муақраб нестӣ.
В-ар набудӣ кавкабаш дар зери лаб,
Мунисам то рӯз кавкаб нестӣ.
В-ар мураккаб нестӣ аз некӯӣ,
Чонам аз ишқаш мураккаб нестӣ.
В-ар маро бе ёр бояд зистан,
Зиндагонӣ кош, ё раб, нестӣ.

Вале авҷи ҳамосасаройӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ва нуктаи олии тарғиби ватанхоҳию ватандӯстӣ ба ин забон ба номи Абулқосими Фирдавсӣ алоқаманд аст.

Ҳаким Абулқосим Мансур ибни Ҳасани Фирдавсӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бузургтарин шоири ҳамосасаро шинохта шудааст, ки бо назми “Шоҳнома”-и безавол шуҳрати чаҳонӣ пайдо кард. Вай соли 934 дар деҳаи Бож, ки ба шаҳри Тӯси музофоти Хуросон мансуб буд, ба дунё омад ва аз хурдӣ ба омӯзиши таърихи куҳан ва нақлу ривоятҳои қаҳрамонӣ паҳлавонии ниёкони худ шавқи беандоза зоҳир намуд.

Фирдавсӣ баъд аз вафоти Дақиқӣ бо ташвиқи дӯстон ба назми “Шоҳнома” камари ғиммат барбаст. Ӯ ба расми эҳтиром ва ҳифзи амонати таърихӣ, ки хоси табиаташ буд, ҳазор байтро аз “Гуштоспнома”-и Дақиқӣ дар “Шоҳнома”-и худ ҷой дод ва шоҳқори беназиру безаволе падида овард:

Ба шаҳрам яке меҳробон дӯст буд,
Ту гуфтӣ, ки бо ман ба як пӯст буд.
Маро гуфт: “Хуб омад ин ройи ту,
Ба некӣ гирояд ҳаме пойи ту.
Кушода забону ҷавони-т ҳаст,
Сухан гуфтани паҳлавони-т ҳаст.
Ту ин номаи хусравон бозгӯӣ,
Бад-ин ҷӯӣ назди меҳон обрӯӣ”.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ба назар чунин мерасад, ки Фирдавсӣ бо таълифи “Шоҳнома” ва ёдкарди гузаштаи пурифтихори пешиниёни худ мехост давлати рӯ ба завол овардаи Сомониёнро дубора барқарор ва рӯҳи шуҷоату диловарию ватанхоҳиро дар ин марзу бум дигар бор бедор намояд:

Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
Аз он бех, ки кишвар ба душман диҳем.

Вале афсӯс, ки дар рӯзгори анҷоми таълифи “Шоҳнома” дигар сарриштаи кор аз дасти хонаводаҳои асили эрониясл рафта буд. Хиёнатҳои паёпайи саркардагони туркиасл теша ба решаи Сомониён зад ва Ғазнавиёнро ба сари кор овард. Фирдавсӣ дар пиронсолӣ шояд бар асари дармондагию нодорӣ дар ҷойе мегӯяд:

Намондам намаксуду ҳезум, на чав,
На чизе падидаст то чавдарав...

Маҷбур шуд, дар чандин ҷойи “Шоҳнома” дар ситоиши Султон Маҳмуди Ғазнавӣ байти тавсифи изофа намояд ва аз Тӯс ба Ғазна рафта, “Шоҳнома”-ро ба Султон Маҳмуд манзур созад. Аммо Султон Маҳмуд гӯш ба қавли ҳасудону муғризони Фирдавсӣ ниҳод ва “Шоҳнома”-и ўро қадр накард, ки ин боиси ошуфтагии шоир ва падидаи омадани “Ҳачвнома” ва ё “Гуфтор андар ҳачви Султон Маҳмуд” гардид.

Ногуфта намонад, ки баъзе муҳаққиқон ба хомаи Фирдавсӣ тааллуқ доштани ин “Ҳачвнома”-ро зери шубҳа қарор дода, муътақиданд, ки иродатмандони Фирдавсӣ ин байтҳоро аз худи “Шоҳнома” ва осори дигар барчида, онро чун рамзи эътироз ба Султон Маҳмуд фароҳам сохтаанд. Вале сабки нигориш, пухтагию расоии калом, шикоятӣ эътирози шадид ба аслу насаби Султон Маҳмуд, инчунин иттилои Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар “Чаҳор мақола” (тақрибан баъди сад соли вафоти шоир навишта шудааст) дар бораи сад байти ҳачв гуфтани Фирдавсӣ ва боқӣ мондани шаш байти он изҳори назар кардааст, андешаи болоиро ботил месозад. Фирдавсӣ мегӯяд:

Ба Ғазнин маро гарчи хун шуд чигар,
Зи бедоди он шоҳи бедодгар,
К-аз ин ҳеч шуд ранҷи сисолаам,
Шунид аз замин осмон нолаам...
Агар шоҳро шоҳ будӣ падар,

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ба сар барниҳодӣ маро тоҷи зар,
В-агар модари шоҳ бону будӣ,
Маро симу зар то ба зону будӣ...
Зи бадасл чашми беҳӣ доштан,
Бувад хок бар дида анбоштан.

Ҳамчунин ин ҳаҷвномаро метавон як навъ эътирози Фирдавсӣ ба хиёнати Султон Маҳмуд дар амри дарҳам шикастани хонадони асили эронии сомонӣ ва давлати Сомониён низ маънидод кард:

Зи нопокзода мадоред умед,
Ки зангӣ ба шустан нагардад сапед...
Чу андар табораш бузургӣ набуд,
Наёраст номи бузургон шунуд.

Фирдавсӣ ҳарчанд борҳо ёдовар шудааст, ки сӣ соли умри азиз сарфи назми “Шоҳнома” кард, “чу сӣ сол бурдам ба “Шоҳнома” ранҷ...” ва ё “басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ”, вале аз матолиби ин шоҳасар бармеояд, ки шоир то поёни умр ба таҳриру такмили “Шоҳнома” машғул будааст.

Мавзӯи асосии “Шоҳнома” ситоиши донишу хирад, тарғиби ватандӯстию ватанхоҳӣ, пайкори неку бад, муборизаи дод бар бедод... мебошад:

Хирад раҳнамою хирад дилкушой,
Хирад даст гирад ба ҳар ду сарой.

Тавоно бувад, ҳар ки доно бувад,
Зи дониш дили пир барно бувад.

Набошад чу Эрон тани ман мабод,
Дар ин марзу бум зинда як тан мабод.

Биё, то чаҳонро ба бад наспарем,
Ба кӯшиш ҳама дасти некӣ барем.
Набошад ҳаме неку бад пойдор,
Ҳамон беҳ, ки некӣ бувад пойдор.

Ту мар девро мардуми бад шинос,
Касе, ки надорад зи Яздон сипос.
Касе к-ӯ гузашт аз раҳи мардумӣ,

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Зи девон шумар, машмар аз одамӣ.

“Шоҳнома”-и Фирдавсӣ дар заминаи осори шифоҳию хаттии мардуми эронинажод “Авесто”, “Ёдгори Зарирон”, “Корномаи Ардашери Бобакон”, “Шоҳномаи Абумансурӣ”, худойномаҳо, таърихномаҳо, андарзномаҳо ва ғайра ба миён омада, аз қисматҳои асотирӣ, ривоятӣ ва таърихӣ иборат аст. Қисмати таърихӣ “Шоҳнома” марбут ба давраи Ашкониёну Сосониён буда, бо ҳамлаи араб ба Эрон ва шикасти давлати Сосониён анҷом меёбад. Дар хусуси вижагиҳои забонии “Шоҳнома” дар фасли алоҳида муфассалтар сухан хоҳем гуфт.

Кисоии Марвазӣ. Абулҳасани Алӣ ибни Муҳаммад маъруф ба Кисоии Марвазӣ, ки худи ӯ дар бобати вазъу ҳол ва таърихи дақиқи таваллудаш хабар додааст:

Ба сесаду чихилу як расид навбати сол,
Чаҳоршанбеу се рӯз боқӣ аз шаввол.
Биёмадам ба чаҳон, то чӣ гӯяму чӣ кунам,
Суруд гӯяму шодӣ кунам ба неъмату мол.
Сутурвор бад-ин сон гузоштам ҳама умр,
Ки бардагаштаи фарзандаму асири аёл.

Бино бар ин суруда Кисоӣ 27 шавволи соли 341 мутобиқ ба 17 март соли 953 дар Марв ба дунё омадааст.

Кисоӣ парвардаи хони неъматӣ Сомониён буд ва пас аз фурӯпошии давлати сомонӣ ва заволи ҳукумати ин хонавода аз нобасомониҳои давраи замони забони шикоят кушодааст:

Ба вақти давлати Сомониёну Балъамиён,
Чунин набуд чаҳон, бо ниҳоду сомон буд.

Бино ба навиштаи Сӯзани Самарқандӣ Кисоӣ ҳамчунин бо вазири маъруфи сомонӣ Абулҳусайни Утбӣ муносибати хуб дошта, ӯро низ мадҳ гуфтааст:

Қард Утбӣ бо Кисоӣ ҳамчунон кирдори хуб,
Монд Утбӣ аз Кисоӣ то қиёмат зинданом.

Кисоӣ дар офариниши мазмунҳои дақиқу борик ва тавсифҳои дилкашу рангин бо забони модарӣ завқи салим ва таъби расо доштааст:

Гул неъматест ҳадя фиристода аз биҳишт,
Мардум қаримтар шавад андар наими гул.
Эй гулфурӯш, гул чӣ фурӯшӣ барои сим?!
В-аз гул азизтар чӣ ситонӣ ба сими гул?!

Мунчики Тирмизӣ низ аз шоирони номдори аҳди сомонист, ки девонаш мавриди эътимоду истифода қарор дошта, ба қавли Носири Хусрав дар «Сафарнома» Қатрони Табрзӣ девони Мунчик ва девони Дақиқиро пеши Носири Хусрав оварда, мушкилоти «форсиро» аз ӯ чӯё шудааст.

Шеъри Мунчик дар тазкираҳои ашъор ва фарҳангҳои тоҷикӣ (форсӣ) ба сифати шоҳиди луғавӣ фаровон истифода шудааст, ки далели возеҳи маҳорату устодии ӯ дар қорбасти луғоту ибораҳои тоҷикӣ (форсии дарӣ) мебошад. Шеъри зерин бурҳони қотеи истеъдоди шоирӣ ва устодии ӯ дар забону адаби модарии мост:

Эй хубтар зи пайкари дебои арманӣ,
Эй поктар зи қатраи борони баҳманӣ.
Он ҷо ки мӯйи ту, ҳама барзан ба зери мушк,
В-он ҷо ки рӯйи ту, ҳама кишвар ба равшанӣ.
Андар Фурот ғаркам, то дида бо ман аст,
В-андар баҳори ҳуснам, то ту бар манӣ.
Ар ангабинлабӣ, суҳанат талх аз чирост?
В-ар ёсаминбарӣ, ту ба дил чунки оҳанӣ.
Мангар ба моҳ, нураш тира шавад зи рашк,
Мағзар ба боғ, сарви сихӣ пок бишканӣ.
Хуррамбахор хонад ошиқ туро, ки ту,
Лоларуху бунафшахату ёсаминтанӣ.
Моро чигар ба тири фироқи ту ҳаста гашт,
Эй сабр, ба фироқи бутон нек ҷавшанӣ.

Чунон ки мебинем, дар шеъри мазкур илова бар тасвирҳои зебои шоирона, ҳамчунин калимаҳои мураккаби «ангабинлаб», «ёсаминбар», «хуррамбахор», «лоларух», «бунафшахат», «ёсаминтан» мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки шояд бархе аз инҳо сохтаи завқи ҳуди Мунчик бошанд. Бояд гуфт, ки ҳар кадоме аз ин калимаҳои мураккаб як ҷумла маънӣ дорад: ангабинлаб бутест, ки лабонаш мисли ангабин (асал) ширин асту аз он суҳанони дилнишин берун меоянд; ёсаминбар ё ёсаминтан бутест, ки баданаш мисли гулбаргҳои ёсамин сафеду дилрабост ва ғайра. Дар шеър ҷойи калима танг аст, вале домани маънӣ бояд фароҳ бошад.

Робиаи Балхӣ. Робиа бинти Каъби Қуздорӣ Балхӣ аз нахустин бонувони суҳансарои аҳди сомонист, ки ба забонҳои

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

точикӣ (форсӣ, дарӣ) ва арабӣ шеърҳои ошиқонаи чаззобу рангин сурудааст. Дар бораи таърихи вилодат ва замони вафоти ӯ маълумоти дақиқ мавҷуд нест. Аз ашъори ӯ маҷмӯан то рӯзгори мо 55 байт боқӣ мондааст. Забони ашъораш аз лутфи табъ ва рангинии ҳаёлаш дарак медиҳад. Ғазали зерин исботи ин гуфтаҳост:

Ишки ӯ боз андар овардам ба банд,
Кӯшиши бисёр н-омад судманд.
Ишқ дарёе карона нопадид,
Кай тавон кардан шино, эй хушманд?
Ишқро хоҳӣ, ки то поён барӣ,
Баски бипсандид, бояд нописанд.
Зишт бояд диду ангорид хуб,
Заҳр бояд хӯрду ангорид қанд.
Тавсанӣ кардам, надонистам басе,
К-аз кашидан тангтар гардад каманд.

Башшори Марғазӣ низ аз шоирони маъруфи аҳди сомонист. Ӯ баъди устод Рӯдакӣ дувумин шоирест, ки аз ӯ то рӯзгори мо як қасидаи зебои хамрияи иборат аз 31 байт боқӣ мондааст. Забони қасидааш ширин ва тасвирхояш рангин аст. Дар ин қасида шоир, аз ҷумла хӯшаҳои сиёҳи ангурро миёни баргҳои сабзи тоқ бо диди зебои шоирона чунин ба риштаи тасвир кашидааст:

Дидам сиёҳрӯй арӯсони сабзпӯш,
К-аз ғам дилам ба дидани эшон биёрамид.
Гуфтӣ, ки шоҳи Занг яке сабзчодаре,
Бар духтарони хеш ба амдо бигустарид.

Шоирони дигари аҳди сомонӣ Абулаббоси Рабинҷанӣ (ҳамасри Наср ибни Аҳмад ва Нух ибни Насри Сомонӣ), Абузиръаи Муаммариӣ Ҷурҷонӣ, Абушуъайб Солеҳ ибни Муҳаммади Ҳиравӣ, Абулмаъййади Равнақии Бухорӣ, Истиғноии Нишопурӣ, Бадеи Балхӣ, Булалои Шуштарӣ, Булмасали Бухорӣ, Туркии Кишии Айлоқӣ, Ҷунайдӣ, Ҷӯйбории Бухорӣ, Хаббозии Нишопурӣ, Хусравонӣ, Хусравии Сарахсӣ, Тоҳири Чағонӣ, Аммораи Марвазӣ, Фароловӣ, Маъруфӣ, Қобуси Вушмгир, Лавкарӣ ва дигарон ҳар қадом бо ашъору осори дилпазир дар рушди забону адаби мо хидмати

босазо кардаанд ва аз худ номи нек дар саҳафоти рӯзгор боқӣ гузоштаанд.

Зикри ин матлаб ҳам муҳим аст, ки аксари шоирони аҳди сомонӣ зодаю парвардаи Хуросону Мовароуннаҳр мебошанд ва дар ашъорашон вожагону калимоти мардуми ин манотик бештар истифода гардидаанд. Аз ин рӯ фаҳмиши маънии асли баъзе аз ин вожагону калимот барои шоирони форсигӯӣ ғарби Эронзамин, чун Қатрони Табрэӣ мушкilot пеш овардааст, чунон ки Қатрон дар ин амр аз Носири Хусрави Кубодиёӣ мадад чустааст.

Содагии забон, дур аз такаллуфу печидагӣ будани он, истифодаи ҳадди ақалли калимаҳои арабӣ, ҳамчунин табиӣ будани тарзи ифодаи фикру андеша муҳимтарин вижагии назму насри аҳди сомонӣ ба ҳисоб меравад.

§ 2. Вижагиҳои забони тоҷикӣ дар аҳди Сомониён.

Вижагиҳои забони аҳди сомонӣ дар осори назму насри он аҳд, ба хусус дар “Шоҳнома”-и безаволи Фирдавсӣ ба хубӣ ба мушоҳида мерасанд. Ба андешаи муҳаққиқон “Шоҳнома” аз зумраи он шоҳкориҳои забону адаби мост, ки дар вай калимоту истилоҳоти арабӣ кам истифода шудааст. Ба иборати дигар, “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ганҷинаи бебаҳои вожагону истилоҳоти қадиму асили тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Аз ин ҷост, ки аксари муаллифону мураттибони фарҳангу луғатномаҳои тафсирии тоҷикӣ (форсӣ) аз “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ, ки баъди 40 соли вафоти Фирдавсӣ, дар соли 1065 тадвин шудааст, то “Сихоҳ-ул-фурс”-и Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, “Тухфат-ул-аҳбоб”-и Ҳофизи Ёбаҳӣ, “Фарҳанги Чаҳонгирӣ”-и Ҳусайни Инҷу, “Фарҳанги Онандроҷ” ва фарҳангҳои тафсирии бунёдии муосир, мисли “Луғатнома”-и Алиакбари Деххудо ва “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (Маскав, 1969) барои овардани шавоҳид ҳангоми тафсири калимоту вожагони ҷудогона ба “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ муроҷиат кардаанд.

Дар хусуси забон ва луғати “Шоҳнома” устод Садриддини Айни, Хусрави Фаршедвард, Маҳмуди Шафай ва муҳаққиқони зиёд изҳори назар кардаанд, вале асари донишманди эронӣ Маҳмуди Шафай “Шоҳнома ва дастур” ё “Дастури забони форсӣ бар пояи “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ва санҷиш бо

гӯяндагону нависандагони пешин”³⁸³ дар ин замина таҳқиқоти чолиб ва пурарзиш маҳсуб мегардад.

Мо дар зер баъзе аз ин вижагиҳои забони “Шоҳнома”-и безаволи Фирдавсро, ки бештари муҳаққиқон дар хусуси онҳо назари ягона доранд ва ин махсусиятҳо ба аксари осори назму насри аҳди сомонӣ хосанд, ёдовар мешавем:

1. Бояд гуфт, ки дар саросари “Шоҳнома” аломати чамъбандии исмҳои чондор, хоҳ инсон бошад, хоҳ ғайриинсон пасванди **-он** аст ва пасванди чамъбандии **-ҳо**, ки дар асрҳои баъдӣ низ ба кор рафтааст, дар “Шоҳнома” ба мушоҳида намерасад. Ин чамъбандии хоси тоҷикӣ аст:

Ба **мардон** зи ҳар гуна кор оядо,
Ғаҳе базму ғаҳ корзор оядо.

ё:

Наёраст кардан кас он чо гузар,
Зи **девону пилону шерони** нар.

2. Дар “Шоҳнома” аз навъҳои чамъбандии шикастаи арабӣ, ки баъдан ба забони модарии мо ворид шудаанд, танҳо ду навъ: қолабҳои **афъол** (осор, абёт) ва **фаъоил** (табоиъ, тароиф) истифода шудааст:

Набинад касе номаи порсӣ,
Навишта ба **абёти** сад бор сӣ.

Фасона куҳан буду мансур буд,
Табоиъ зи пайванди ӯ дур буд.

3. Чамъбандии дубораи калимаҳои шакли чамъи арабӣ бо пасванди чамъбандии тоҷикӣ-форсии **-он** низ дар “Шоҳнома” ба назар мерасад:

Набӣ Офтобу **саҳобон** чу Мох,
Ба ҳам бастане якдигар рост роҳ.

Дар мисраи аввал, чунон ки мебинем, калимаи арабии “саҳоб” худаш шакли чамъи “соҳиб” аст.

4. Фирдавсӣ дар қорбасти калимаҳои зидмаъно ва дар қанори ҳам овардани онҳо маҳорати хос дорад:

Аз ӯй аст **неку** баду **ҳасту нест**,
Ҳама бандагонему эзад якест.

³⁸³ Маҳмуди Шафёй. Шоҳнома ва дастур. - Техрон, 1343//1965.

Ки ман чун расуле шавам пеши ӯй.

Ҳама баргароям **каму беши** ӯй.

5. Типи калимаҳои мураккаби пайваст дар қолаби такрор низ дар “Шоҳнома” зиёд ба кор рафтаанд ва ҳамин таркибҳо дар забони модарии мо имрӯз низ ба ҳамон шаклу маъно истифода мешаванд (лахт-лахт, чуфт-чуфт ва ғайра):

Биёбони беобу гармои сахт,

К-аз ӯ мурғ гаштӣ ба тан **лахт-лахт**.

6. Ташдид гирифтани ҳамсадоҳои охири калимаи аввал дар ибораҳои изофӣ дар “Шоҳнома” бисёр ба мушоҳида мерасад (парри мурғ, парри тир, думми каргас):

Ҳаво **думми каргас** шуд аз **парри тир**,

Замин шуд зи хуни сарон обгир.

7. Қолаби калимасозии факки изофат, яъне аз байн рафтани бандаки изофии -и ба назар мерасад (**гулнор** – аз гули нор, **гулшаҳр** – гули шаҳр, **миҷмароташ** – миҷмари оташ ва ғайра):

Рухонаш чу **гулнору** лаб нордон,

Зи симин бараш руста ду норвон.

8. Дар “Шоҳнома” аксаран барои муайян кардани чинсияти луғавии занонаю мардона калимаи нар (нарра) ё мода бо исм ҳамроҳ оварда шудааст (наррашер, модашер, наррадев, нараждаҳо):

Набинам чуз аз шеру **нараждаҳо**,

Зи чанги балоҳо наёбам раҳо.

9. Сифати феълии замони ҳозира бо пасванди - **анда** дар “Шоҳнома” қорбурди фаровон дорад (бинанда, гӯянда, нолянда, гурранда, бурранда ва ғайра):

Яке нома бояд чу **бурранда** теғ,

Паёме ба кирдори **гурранда** меғ.

10. Феъли ҳол низ доираи истифодаи зиёд дорад (чамон, чакон, чарон, дамрон ва ғайра):

Бихуфту баросуд аз рӯзгор,

Чамону чарон Рахш дар марғзор.

11. Калимаҳои мураккаб, ки аз ду исм таркиб ёфтаанд (Эронзамин, суманбарг, лолабарг, табарзин, шерзан, шоҳзан, говмеш, мохрух, поймард, пойкор, дасткор, пилтан, пилдандон, симдандон ва ғайра):

Ба пеши сипоҳ андарун **пилтан**,
Ки дар чанг ҳаргиз надидӣ шикан.

12. Калимаҳои мураккаб, ки аз исм ва сифат таркиб ёфтаанд:

Намонад **равонтандурусту** чавон,
Мабодаш равону мабодаш забон.

13. Калимаҳои мураккаб ки аз асосҳои гуногуни феъл ва миёнвандҳои -у- ва -о- ташкил ёфтаанд (деҳодех, доругир, деҳудор, шудомад, дорубурд ва ғайра):

Деҳодех хурӯш омаду **доругир**,
Ҳаво парри каргас шуд аз парри тир.

Шудомад бияфзуд наздики ӯй,
Баромехт бо чони торики ӯй.

Агар шоҳ бо шоҳ чӯяд набард,
Чаро бояд ин лашкару **дорубурд**.

14. Калимаҳои мураккаб, ки аз ду сифат таркиб ёфтаанд:
Сипоҳу зару ганҷи ман пеши туст,
Маро судмандӣ ба **камбеши** туст.

15. Калимаҳои мураккаб, ки аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл таркиб ёфтаанд (**гарданкаш**, **дилхоҳ**, **дилпазир**, **дастрас**, **обгир**, **номдор**, **шабгир**, **обчин**, **зарнигор**, **чанговар**, **чаҳонбин** ва ғайра):

Зи хуни сарон дашт гашт **обгир**,
Зану кӯдаконшон бибурданд асир.

16. Калимаҳои мураккаб, ки аз исм ва асоси замони гузаштаи феъл таркиб ёфтаанд (**шоҳозмуд**, **раҳовард**, **зангорхӯрд**, **зарбафт**, **девзод**, **шоҳзод**, **хокхӯрд** ва ғайра):

Чунончун Фаредун маро дода буд,
Туро додам ин тахти **шоҳозмуд**.

17. Калимаҳои мураккаб, ки аз сифату исм таркиб ёфтаанд (**пурмоя**, **наврӯз**, **сияхгӯш**, **тирашаб**, **чавонмард** ва ғайра):

Ҳам оташ бимурдӣ ба оташкада,
Шудӣ тира **Наврӯзу** чашни Сада.

18. Калимаҳои мураккаб, ки аз исм бо истифодаи пасванди маконсози –истон сохта шудаанд (**гулистон**, **булбулистон**, **ғулғулистон**,

шабистон, фағистон (яъне буткада), майистон, найистон, барбаристон, Ҳиндустон, Зобулистон ва ғайра):

Гулистон, ки имрӯз бошад бабор,
Ту фардо чинӣ гул, наёяд ба кор.

Бояд зикр кард, ки Фирдавсӣ ин пасвандро ба ду шакл -**истон** ва **-сон** истифода кардааст ва **-сон** гунаи ихтисоршудаи ҳамин пасванди **-истон** аст (**беморсон**, яъне бемористон, **шорсон** – шаҳристон, **корсон** – користон, **хорсон** – хористон, **шӯрсон** – шӯристон, **Сурсон** – Суристон (Сурия) ва ғайра):

Бад-ӯ гуфт Гударз беморсон,
Ту ро чойи зеботар аз шорсон.

19. Калимаҳое, ки аз исм бо истифодаи пасванди маконсози **-гоҳ** ба миён омадаанд (**божгоҳ**, **бунгоҳ**, **дастгоҳ** ва ғайра):

Чу омад ба наздикии божгоҳ,
Ҳам он гаҳ биёмад зи Эрон сипоҳ.

20. Калимаҳое, ки аз исм бо истифода аз нимванди **-када** ба миён омадаанд (**буткада**, **оташкада**, **парастиккада**):

Ҳама шаҳр гӯйӣ магар буткадаст,
Зи дебои Чин бар гул озин бубаст.

Ин нимванд дар “Шоҳнома” ҳамчун калимаи мустақил ҳам ба маънои хона, манзил истифода шудааст:

Бад-ин бенишон роғу кӯҳи баланд,
Када сохтанд аз ниҳеби газанд.

21. Исмҳое, ки аз исм бо пасванди **-бон** (**-вон**) сохта шудаанд (**рӯдбон**, **сорбон**, **чаҳонбон**, **сорвон**, **корвон** ва ғайра):

Чу омад ба наздики Арвандрӯд,
Фиристод зӣ рӯдбонон дуруд.

22. Исмҳое, ки аз исм бо афзудани пасванди **-а** сохта шудаанд (**кӯҳа**, **чашма**, **даста**):

Бад-ӯ гуфт: “Рав лашкаророй бош,
Бар он кӯҳаи рег бар пой бош”.

Калимаи **кӯҳа** аз исми **кӯҳ** ва пасванди **-а** таркиб ёфта, чизи монанд ба **кӯҳ**, теппа ё баландиро ифода мекунад.

23. Калимаҳои ифодакунандаи монандию шабоҳат, ки аз исм бо афзудани пасванди **-ваш** (**-фаш**) сохта шудаанд (**парасторваш**, **хуршедфаш** ва ғ.):

Нишаст аз бари бораи дасткаш,
Биёмад бари шоҳи хуршедфаш.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ин пасванд дар “Шоҳнома” барои сохтани калимаҳои дорой маънои соҳибият ва доройӣ ҳам ба кор рафтааст, аз ҷумла калимаи “манифаш”, яъне худбин, худписанд, он ки манманӣ мекунад:

Ба разме, ки қардӣ чунин каш машав,
Хунарманд будӣ, **манифаш** машав.

24. Калимаҳои, ки аз исм бо афзудани пасванди **-вор** сохта шудаанд (**гӯшвор, дӯствор, нохӯшвор, падарвор, пилвор, раҳвор, сӯгвор, тирвор, шоҳвор, шутурвор**):

Шутурворҳо нору себу бихӣ
Зи гул дастаҳо қарда шоҳаншаҳӣ.

25. Калимаҳои, ки аз исму сифат бо афзудани пасванди **-гун** сохта шудаанд (**обгун, тирагун, зардгун** ва ғайра):

Яке ханчари **обгун** баркашид,
Ҳамехост аз тан сарашро бурид.

26. Калимаҳои ифодакунандаи макон, ки аз исм бо афзудани пасванди **-сор** сохта шудаанд (**кӯҳсор, бешасор, Саксор**, яъне Сакистон, маҳалли будубоши сакҳо ва ғайра):

Бигуррид чун раъд дар **кӯҳсор**,
Ва ё шери қангӣ гаҳи қорзор.

Калимаи маъмули “сар” низ дар “Шоҳнома” ба сифати ҷузъи дувуми калимаҳои мураккаб ба шакли “сор” ба кор рафтааст (**говсор**, яъне дорой сари чу сари гов, **сабуксор** – сабуксар, **чоҳсор** – сари чоҳ ва ғайра):

Ба қанг андарун гурзаи **говсор**
Ба сони ҳаюне гусиста миҳор.

27. Калимаҳои, ки аз исм бо афзудани пасванди **-фом** сохта шудаанд (**лаълфом** ва ғайра):

Бад - ин чора то он лаби **лаълфом**
Қунем ошно бо лаби Пури Сом.

28. Калимаҳои, ки аз исму сифат бо пасванди хурдию навозиши **-ак** шакл гирифтаанд (**қанизак, рӯшанак, савсанак, муҳрак** ва ғайра):

Қанизак будаи чор чун Офтоб,
Қасе рӯйи эшон надида ба хоб.

29. Калимаҳои сохтае, ки аз исм ва асосҳои феъли замони ҳозира ва гузашта бо пасванди **-гор** сохта шудаанд (**ситамгор, қомгор, тарсгор, омӯзгор, парвардгор, носозгор** ва ғайра):

Аз он гираву зории шахриёр,
Шуданд он ҳама лашкараш **тарсгор**.

Чунин аст худ мардumi рӯзгор,
Нагирад ҳаме панди **омӯзгор**.

30. Калимаҳое, ки аз исм бо пасванди **-вар** сохта шудаанд (**динвар**, **озвар** ва ғайра):

Ҳар он **динвар**, к-ӯ на бар дин бувад,
Зи яздон ва аз ман-ш нафрин бувад.

31. Калимаҳое, ки аз исм бо пасванди **-манд** (**-уманд**) сохта шудаанд (**арҷманд**, **ёрманд**, **киштманд**, **пандманд**, **фараҳманд**, **хирадманд**, **хунарманд**, **баруманд**, яъне **борвар**, **ҳосилдех**, **тануманд**, **донишуманд** ва ғайра):

Гар эдун, ки яздон бувад **ёрманд**,
Нагардад бибойст чархи баланд.

32. Калимаҳои ифодакунандаи касбу кор, ки аз исм ва асосҳои феълӣ бо пасванди **-гар** сохта шудаанд (**кафшгар**, **фусунгар**, **чорагар**, **хоҳишгар**, **тавонгар**, **пӯзишгар**, **хӯришгар**, яъне **ошпаз** ва ғайра):

Тавонгар бувад ҳар кӣ хушнуд гашт,
Дили озвар хонаи дуд гашт.

33. Калимаҳое, ки бо пасванди **-нок** сохта шудаанд (**сӯгнок**, **тобнок**, **ҳавлнок** ва ғ.):

Ба парда дарун шуд хури **тобнок**
Зи чӯши саворону аз гарди хок.

34. Исмҳои, ки аз сифат бо афзудани пасванди **-а** сохта шудаанд (**сабза**, **сапеда**):

Сапеда чу аз кӯҳ сар бардамид,
Шуд он домани тирашаб нопадид.

35. Калимаҳое, ки аз сифат бо афзудани пасванди **-ӣ** (**-гӣ**) сохта шудаанд (**зебойӣ**, **сапедӣ**, **коҳилӣ**, **талхӣ**, **тангӣ**, **тезӣ**, **тирагӣ**, **фузунӣ** ва ғайра):

Сапедии мӯяш бизебад ҳаме,
Ту гӯйӣ, ки дилҳо фиребад ҳаме.

36. Калимаҳои сохтае, ки аз зарф бо афзудани пасванди **-ӣ** сохта шудаанд:

Бикӯшад магар дил бипечонадам,
Ба **пеши** лашкар битарсонадам.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

37. Калимаҳое, ки аз масдар ва исми масдар бо пасвандҳои **-гаҳ (-гоҳ), -када** сохта шудаанд (**нишастангаҳ, ромишгаҳ, парастишкада**):

Парастишкада гашт аз эшон биҳишт,
Бубаст андар **ӯ** девро Зардуҳишт.

38. Калимаҳое, ки аз шумора ва исм сохта шудаанд (**симурғ, чорпой**):

Мар **ӯро** зи дӯшиданӣ **чорпой**
Зи ҳар як ҳазор омадандӣ ба чой.

39. Калимаҳое, ки аз зарф ва пасванди маконсози **-гоҳ** сохта шудаанд (**пешгоҳ, зергоҳ**):

Ҳамон мизбонро яке **зергоҳ**,
Ниҳоданду биншаст наздики шох.

40. Калимаҳое, ки аз ду исм ва пасванд сохта шудаанд:

Канизак бибурд **обдастону** ташт,
Зи дидори меҳмон ҳаме хира гашт.

Калимаи **обдастон** аз исмҳои **об** ва **даст** бо афзудани пасванди **-он** сохта шудааст ва маънои офтобаро дорад. Ин калима дар шакли **обдаста** ва **обдастӣ** дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ имрӯз истифода мешавад.

41. Калимаҳое, ки бо ёрии пасванди **-онӣ** сохта шудаанд (**зиндагонӣ, коваёӣ, хусравонӣ** ва ғайра):

Фурӯ хишт з-ӯ сурху зарду бунафш,
Ҳаме хондаш **Коваёӣ** дирафш.

42. Калимаҳои мураккаби пасванддор, ки аз шумора, исм ва пасванди **-а** сохта шудаанд (**даҳсола, дурӯза, дунажода, панҷмарда, яктана** ва ғайра):

Дурӯза ба як рӯз бигзоштӣ,
Шаби тираро рӯз пиндоштӣ.

43. Калимаҳое, ки аз исм, сифат ва зарф ба воситаи пасванди **-ин** сохта шудаанд (**ғамин, заррин, симин, оҳанин, кашкин, чӯбин, ростин, пасин, чандин** ва ғ.):

Ҳама меҳтарон хонданд офарин,
Бар он номвар меҳтари **ростин**.

44. Калимаҳое, ки аз исм, сифат ва зарф ба воситаи пасванди **-ина** сохта шудаанд (**оҳанина, палангина, пашмина, заррина, симина, дерина, тарина** ва ғайра):

Сари тахту бахташ баромад зи кӯх,

Палангина пӯшид худ бо гурӯх.

45. Калимаҳое, ки аз исму сифат бо пешванди **но-** сохта шудаанд (**ночиз**, **нохуб**, **нохуш** ва ғайра):

Ки яздон зи **ночиз** чиз офарид,

Бад-он то тавоноӣ омад падид.

46. Калимаҳои мураккабе, ки аз исму сифат ва сифату исм бо пешванди **но-** сохта шудаанд (**нотандуруст**, **ночавонмард**, **ношодком** ва ғайра):

Ки туроншах он **ночавонмард** мард,

Ниғаҳ кун, ки бар шоҳи Эрон чӣ кард?

47. Калимаҳое, ки аз исм, асосҳои феълӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқ бо пешванди **ҳам-** сохта шудаанд (**ҳамгурӯх**, **ҳамдостон**, **ҳамсоя**, **ҳампушт**, **ҳамовард**, **ҳамтоб** ва ғайра):

Ҳамоварди ин наррашерон манам,

Харидори чанги далерон манам.

48. Чунон ки гуфтем, дар “Шоҳнома” калимаю таркибҳои арабӣ доираи истифодаи ҳади ақал доранд ва бештари онҳо аз забони ҳуди арабҳо гуфта шудаанд (байтул-ҳаром, Зулактоф, Фаммул-асад, аллоху акбар, алайка-с-салом):

Арабӣ **Зулактоф** кардаш лақаб,

Чу аз муҳра бикшод кифти араб.

Зулактоф лақаби шоҳи сосонӣ Шопури Урмузд аст, ки ба сарзамини арабҳо тохту тоз мекард ва арабҳо ӯро бинобар шонаи паҳн доштани “Зулактоф”, яъне соҳиби китфҳо ном додаанд.

Ҳамчунин таркиби арабии “лоҷарам”, ки дар “Шоҳнома” дар панҷ ё шаш ҷой истифода шудааст, дар арабӣ ба маънии “чурме накард, гуноҳе надорад” мебошад, вале Фирдавсӣ ва шоирону нависандагони баъдӣ, аз ҷумла Саъдӣ ба ӯ пайравӣ карда, онро ба маънии “ночор, аз ин рӯ, аз ин ҷиҳат” ба кор бурдаанд:

Кунун **лоҷарам** кирдгори сипехр,

Зи Тӯсу зи лашкар бибуррид меҳр.

Ҳосили суҳан ин аст, ки Фирдавсӣ бо таълифи “Шоҳнома” дар амри бақою пойдории забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) хидмати босазо ва мондагор анҷом додааст. Наҳзату шукуфойии забони тоҷикӣ дар охири аҳди Сомонӣ ва ибтидои аҳди Ғазнавӣ бо

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

номи Фирдавсӣ ва “Шоҳнома”-и безаволи ӯ пайвастагии ногусистанӣ дорад. Ин воқеият аз байти зерини худи шоир ба назар мерасад:

Зи Фирдавсӣ акнун сухан ёд гир,
Суханҳои покизаву дилпазир.

Донишманди маъруф Забехуллоҳи Сафо ду далели аслии зерини таваччуҳи Сомониёнро ба забони форсӣ таъкид кардааст:

Аввал ин, ки Сомониён дар фикри истиқлоли адабии эронӣ буданд ва назари Яъқуби Лайсро дар ин замина дунбол мекарданд ва дуом он, ки Сомониён мекӯшиданд дарбори онон ҳамон мартабату мақомро ёбад, ки Бағдод дар зери тасаллути халифаҳои Аббосӣ доро буд.³⁸⁴

Забони тоҷикӣ дар аҳди Сомонӣ ҳамчунин дар амри болобурди маърифати динӣ ва маорифи исломии сарзаминҳои тобеи Сомониён нақши босазо дорад. Гуфтем, ки бо ибтиқори амири сомонӣ Мансур ибни Нух Тарҷумаи Тафсири Табарӣ ба анҷом расид ва забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) нахустин забоне буд, ки ба он Куръон ва ҳадисҳои набавӣ тарҷума шудааст. Баъдан дар замина ва пайравии ин тафсир садҳо тафсиру тарҷумаҳои куръонӣ ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) ба миён омаданд. Таълифу тарҷумаи нахустин осори динию мазҳабӣ, аз ҷумла “ас-Савод-ул-аъзам” бо ташвиқу тарғиби амирони сомонӣ анҷом пазируфтааст. Дар ин аҳд тафсири Абуалии Хузистонӣ (ваф. 915), ки ба арабӣ таълиф шуда буд, ба тоҷикӣ тарҷума гардид. Абузайди Балхӣ (вафот 933) бо номи “Назми Куръон” тафсире иншо кард ва Абуалии Сино ба чанд сураи Куръони Шариф, аз ҷумла сураи Ихлос, сураи Фалақ ва сураи Нос тафсири фалсафӣ навишт.

Дар ин давра илми ҳикмат, ки инчунин бо истилоҳи фалсафа машҳур аст, ривочу равнақи бештар пайдо кард ва шарҳҳои муҳим ба осори фалсафии Арасту, Афлотун ва дигар файласуфони Юнони қадим ба миён омаданд. Рушди илми ҳикмат ва шарҳнависию осори фалсафии ин аҳд бо номи **Абунаср Маҳмуд ибни Муҳаммади Форобӣ** (вафот 950)

³⁸⁴ Забехуллоҳи Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ.3. баҳши 1.- Техрон, 1371//1993. - С. 308.

алоқаманд аст. Осори ӯ “Рисола фӣ мабодӣ”, “Ороу аҳл-ил-мадинати-л-фозила”, “Ағрозу мобаъда-т-табиа” ва ғайра, ки ба арабӣ таълиф гардидаанд, дар ташаккули афкори фалсафии донишмандони баъди ӯ саҳми муносиб гузоштаанд.

Абунастри Форобӣ ҳамчунин аз ҷумлаи нахустин донишмандоне шинохта шудааст, ки матолиби фалсафиро дар қолаби шеъри тоҷикӣ (форсии дарӣ) баён кардааст. Намунаи шеъри ҳақимонаи ӯ рубоии зерин аст, ки Ризоқулихони Ҳидоят дар “Маҷмаъ-ул-фусаҳо” ба қалами ӯ нисбат додааст:

Асрори вучуд хоми нопухта бимонд,
В-он гавҳари бас шариф носуфта бимонд.
Ҳар кас ба далели ақл чизе гуфтанд,
Он нукта, ки асл буд, ногуфта бимонд.

Вале рушди минбаъдаи илми ҳикмат, аз ҷумла таълифи асари нисбатан мукаммали тоҷикӣ (форсӣ) дар ин замина бо номи Абуалии Сино марбут аст.

Хуччатулҳақ шайхурраис **Абуалӣ Ҳусайн ибни Сино** (980-1037) дар деҳаи Афшанаи Бухоро ба дунё омадааст. Падараш Абдуллоҳ аслан аз мардуми Балх буд ва баъди ба девони Сомониён ба кор пазируфта шуданаш дар замони подшоҳии Нух ибни Мансур (976-997) ба Бухоро омад ва дар ҳамин чо бо Ситорабону ном духтаре аз рустои Бухоро издивоҷ кард ва соли 980 дар хонадони онҳо Ибни Сино ба дунё омад.

Таҳсили ибтидоиро Ибни Сино дар Афшана фаро гирифта, баъдан дар назди донишмандоне чун Абдуллоҳи Нотилӣ ва Исмоили Зоҳид мантиқ, фалсафа, фикҳ ва риёзиётро аз бар кард. Аз мукотиба ва мунозираи ӯ бо Абурайҳони Берунӣ бармеояд, ки ӯ ханӯз дар 17-солагӣ олими баркамол будааст. Вай нахуст дар дарбори сомонӣ ба фаъолият оғоз кард.

Баъди таназзули давлати сомонӣ Ибни Сино ба дарбори Хоразмшоҳиён рафт ва муддате дар ҳалқаи донишмандони он аҳд: Абурайҳони Берунӣ, Абусаҳли Масеҳӣ, Абунастри Ироқ, Абулхайри Хаммор, Абулҳусайни Суҳайлӣ бимонд. Вале чун хабари ҳамлаи Султон Маҳмуд ба Хоразм расид, ба Гургон фирор кард. Сипас аз Гургон ба Рай ва аз Рай ба Ҳамадон рафт. Дар дарбори Шамсуддавла Абутоҳири Дайламӣ чанд сол девони вазоратро ба зимма дошт. Соли 1023 ба Исфохон омад

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

ва дар ин шаҳр осори маъруфи худ «Китоб-ун-начот», «Ишорот ва танбеҳот» ва «Донишномаи Алоӣ»-ро таълиф намуд.

Ба андешаи муҳаққиқон Ибни Сино бештар аз 240 асар, аз ҷумла 33 асар ба забони модариаш – забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) навиштааст. Осори боқимондаи ӯ «Китоб-уш-шифо», «ал-Қонун фӣ-т-тибб», «Донишномаи Алоӣ» аҳамияти бузурги илмӣ доранд.

Ӯ ҳамчунин дар таълифи рисолаҳои рамзию тамсилӣ, аз қабили «Рисолат-ут-тайр», «Ҳай ибни Яқзон», «Саломон ва Абсол», «Меъроҷнома», «Пирӯзнома» шуҳрат дорад. Ибни Сино дар сурудани шеърӣ тоҷикӣ, ба хусус рубоӣҳои ҳақимона маҳорати комил доштааст, ки рубоии зерин бозгӯӣи ин амр аст:

Аз қаъри гили сиёҳ то авҷи Зухал,
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун частам зи банди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушода шуд, магар банди ачал.

Аз шеърҳои тоҷикии ӯ тавассути тазкираҳо шасту панҷ байт то замони мо расидааст. Дар аксари шеърҳои боқимонда алоқамандии ҷиддию самимона ва нозукандешиву мӯйшикофии ӯ дар риштаҳои мухталифи илм ба мушоҳида мерасад:

Дил гарчи дар ин бодия бисёр шитофт,
Як мӯй надонист, вале мӯй шикофт.
Андар дили ман ҳазор хуршед битофт,
В-охир ба камол заррае роҳ наёфт.

Аз осори илмии тоҷикии Ибни Сино то рӯзгори мо, чунон ки гуфтем, се асар - «Донишномаи Алоӣ», «Меъроҷнома» ва «Рисола дар набз» боқӣ мондааст, ки аз маҳорати беназири ӯ дар нигориши илмӣ бо забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳад.

«Донишномаи Алоӣ»-ро Абуалии Сино, чунон ки ишорат рафт, бо дархости ҳокими Исфаҳон Алоуддавлаи Кокуя ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) навишта, ба ин хотир «Донишномаи Алоӣ» ном ниҳодааст.

«Донишномаи Алоӣ» аслан аз қисматҳои мухталиф – мантиқ, илоҳиёт, табиӣёт ва риёзиёт (ҳандаса, ҳайат, риёзиёт, мусиқӣ) иборат будааст. Вале ба қавли шогирди ӯ Абуубайди Ҷузҷонӣ қисмати риёзиёти ин асар зуд аз байн рафтааст ва

Абуубайд ин қисматро аз осори дигари Абуалӣ, ба хусус «Китоб-уш-шифо» гирд оварда, ба ин асар ҳамроҳ кардааст.

Дар бораи вожагону истилоҳоти китоби мазкур Муҳаммади Муин менависад: «Хочаи раис, ҳамон гуна ки дар мусаннафоти арабии худ ба тавсеаи луғату истилоҳоти арабӣ хидмат карда, дар осори порсии хеш низ мучиби вусъати доманаи луғоти форсӣ ва мавриди истеъмоли онҳо шудааст».³⁸⁵

Барои огоҳӣ пайдо кардани хонанда ба вижагии сабки нигориши Абуалии Сино дар илми ҳикмат порчаи зеринро ба сифати намуна аз китоби «Донишномаи Алоӣ» нақл мекунем:

«Пайдо кардани он, ки хуштарин хушӣ ва бузургтарин саодату некбахтӣ пайванди вочиб ул-вучуд аст, ҳарчанд бештари мардумро сурат он аст, ки чизҳои дигар хуштар аст.

Нахуст бояд ки доништа ояд, ки хушӣ ва дард чист. Гӯем, ки ҳар кучо, ки андарёфт набувад, хушиву дард набувад. Пас нахуст андарёфт бояд ва андарёфт моро ду гуна бувад: яке – ҳиссӣ, ки аз берун бувад ва яке – ваҳмиву ақлӣ, ки аз андарун бувад. Ва ҳар яке се гуна бувад: яке, андарёфти чизӣ, ки созвор ва андархури қуввати андарёбанда бувад ва яке носозвору зиёнкор ва ноандархур ва севум, миёна, ки на ин бувад ва на он. Пас, хушӣ андарёфти андархур бувад ва дард андарёфти ноандархур бувад. Ва аммо андарёфти он чи на ин бувад ва на он, на хушӣ бувад ва на дард».

Гуфтан бамаврид аст, ки дар бобати назарияи истилоҳосозии Ибни Сино ба забони тоҷикӣ (форсӣ) дар заминаи «Донишномаи Алоӣ» чандин таҳқиқоти ҷолиб ба миён омадааст, аз ҷумла синошиноси маъруф Анри Массе дар мақолаи ба ҳамин мавзӯ бахшидааш ба нуктаҳои асосии зерин ишора мекунад:

1. Ибни Сино хостааст бо имконот ва абзорҳои, ки забони тоҷикӣ дар ихтиёраш гузошта буд, «Донишнома»-ро бинависад;

2. ӯ дар навиштан ба забони модарии хеш забардаст аст ва арабидонии ӯ дар насри тоҷикиаш таъсир надорад;

3. Аз ин китоб маълум мешавад, ки забони фалсафии тоҷикӣ тавоноҳои бепоёне дорад;

³⁸⁵ Муҳаммади Муин. Луғоти форсии Ибни Сино ва таъсири онҳо дар адабиёт//Мачаллаи донишкадаи адабиёт.- Техрон, 1332//1954. - С. 9.

4. Бисёре аз истилоҳоти тоҷикии ӯ аз муодили арабиашон рӯшантаранд (масалан: «бурҳони чарой» ба ҷойи «бурҳони лима»);

5. Вай ғолибан муодили арабии истилоҳоти тоҷикии худро овардааст;

6. Бархе аз истилоҳоти тоҷикӣ (форсӣ) бо истилоҳи арабӣ баробар нестанд (масалан: «андар расидан» ба ҷойи «тасаввур»);

Ҳамчунин Анри Массе дар масъалаи нисбат додани он, ки ҳамаи ин истилоҳоти тоҷикии сохтаи завқи худ Ибни Синост, эҳтиёткор аст ва таъкид мекунад, ки пеш аз забони илм шудани арабӣ забони фалсафии паҳлавӣ ривоч дошт ва медонем, ки нахустин китоби мантиқ аз ҳамин забон ба арабӣ тарҷума шуд.³⁸⁶

Мо ин нуктаро дар боло ҳангоми баррасии осори қадимаи илмӣ, аз ҷумла «Кашф-ул-маҳҷуб»-и Абуяъқуби Сичистонӣ таъкид карда гузаштем.

Ибни Сино дар «Донишномаи Алоӣ» ва «Меъроҷнома» мисли Абурайҳони Берунӣ дар «Китоб-ут-тафҳим» ва мусаннифони дигари осори илмии ин давр кӯшиш ба харҷ додааст, ки дар баробари истилоҳоти илмии арабии мутадовили он замон муодили тоҷикӣ (форсӣ) гузорад ва барои он, ки хонанда аз асли матлаб ба хубӣ огаҳ гардад, истилоҳи форсиро бештар ба сифати истилоҳи асосӣ оварда, аз истилоҳи арабӣ чун истилоҳи фаръӣ ёд мекунад. Барои намуна дар зер як гурӯҳ истилоҳоти илмии тоҷикиро, ки Ибни Сино дар «Меъроҷнома» ба қор бурдааст ва дар осори илмии ин давра, аз ҷумла дар «Китоб-ут-тафҳим»-и Берунӣ аксари ин истилоҳот мавриди истифода қарор доранд, ёдовар мешавем: **дарозо** (тӯл), **пахно** (арз), **ситабро** (ҳачм), **сеяк** (сулс), **чаҳоряк** (рубъ), **бисёрпахлу** (касир-ул-азлоъ), **бисёрзовия** (касир-уз-завоё), **нимрӯз** (нисф-ун-наҳор), **бахш** (тақсим), **байғула** (зовия), **шунавой** (сомеа), **биной** (босира), **бӯёӣ** (шомма), **чашой** (зоиқа), **басовой** (ломиса), **андаррасидан** (тасаввур), **гаравидан** (тасдиқ), **чичизӣ** (моҳият), **чандӣ** (камият), **чигунагӣ** (кайфият), **кучой** (макон), **чарой** (иллат), **омезиш** (таркиб), **пазиро** (маҳал), **пазируфта** (ҳол), **пайвастагӣ** (иттисол), **гусистагӣ** (инфисол), **куниш** (фёъл),

³⁸⁶ Чашнномаи Ибни Сино. - Техрон, 1334//1956, ҷ. 4. - С. 35-45.

кунидан (инфиол), баробарӣ (тақобул), илми барин (илоҳиёт), илми пешин (илми мовароуттабиа), илми миёнгин (илмулавсат), илми зерин ё илми табиӣ (илмуладно) ва ғайра.

Замони Сомониён давраи шукӯҳи беназиру бесобиқаи илми тиб ва таълифи осори тиббӣ ба забони тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Дар ин аҳд нахуст **Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ** (вафот 925), ки аз бузургтарин донандагони ин илм дар ин аҳд шинохта шудааст, китоби тиббии “ал-Мансурӣ”-ро барои Мансур ибни Исҳоқ - бародарзодаи Исмоили Сомонӣ, ки ҳукумати Райро дар ихтиёр дошт, ба забони арабӣ таълиф кард. Баъдан **Абубақр Аҳмади Аҳавайнии Бухорӣ** барои навомӯзони илми тиб китоби маъруфи “Ҳидоят-ул-мутааллимин фӣ-т-тиб”-ро ба забони тоҷикӣ таълиф кард, ки аз рӯйи маълумоти маъхазҳои баъдӣ ин китоб дар байни мардум, ба хусус омӯзандагони илми тиб шухрати зиёд дошт.

Абубақри Рабеъ аз аҳли Бухоро буда, ифтихор аз он дошт, ки устодаш Абулқосими Мақонаӣ шогирди Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ будааст. Забони таълифи ин асар бисе содаю мӯҷаз аст ва намунаи зер бозгӯйи ин ҳақиқат аст:

“Гӯем, лафзи ҳаво далел бувад бар се маънӣ: Яке, ҳавои рӯз ва дигар, ҳавои фусули сол, чун тобистону зимистон ва ба баҳоргоҳу тирмоҳ ва се дигар, ҳавоҳои шаҳрҳо, чун ҳавои Туркистону Сиклобистон ва Ҳиндустону Рум, яъне шаҳрҳои гармсер ва сардсер.

Гӯем, чун ҳаво муътадил бувад мар танҳои муътадилро, то сихҳат бар эшон нигоҳ дорад ва чизе аз афъоли эшонро зарар накунад ва мизочи аъзои эшонро нигоҳ дорад ва фузул аз танҳои эшон берун орад...

Фааммо ҳавои сард зиён дорад мар танҳои муътадилро ва бемориҳои сард таваллуд кунад ва мар худовандони савдуро бидушад ё ба ҳоле афканад бад. Ва он бемориҳо, ки аз ӯ таваллуд кунад, табҳои балғамӣ бувад ва назлаи сард ва зукоми сард ва сурфаи балғамонӣ ва фолич ва сакта ва ташаннуҷи тар ва раъша ва хадар ва қулинҷи балғамӣ ва истисқои лаҳмӣ...”.³⁸⁷

Ҳамчунин дар ин рӯзгор **Ҳаким Майсарӣ** “Донишнома”-и манзуми худро дар илми тиб ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ)

³⁸⁷ Аҳмади Аҳавайнии Бухорӣ. Ҳидоят-ул-мутааллимин фӣ-т-тибб. Бо эҳтимоми Ҷалоло Матинӣ. Машҳад, 1344//1966. - С. 143-144.

таълиф намуд, ки гувоҳи равшани расидани забони мо ба дараҷаи ифодаи шеърӣ дар илми тиб мебошад. **Абумансур Муваффақи Ҳиравӣ** китоби “ал-Абнӣ ан ҳақоик ил-адвия”-ро дар боби дорушиносӣ навишт, ки нусхаи зебои қаламии он бо хати муаллифи “Луғати фурс” – Асадии Тӯсии шоир то замони мо расидааст.

Шукӯҳи баъдии илми тибби аҳди Сомонӣ бо номи **Шайхурраис Абуалии Сино** вобастагӣ дорад. Китоби “ал-Қонун”-и ӯ дар баробари “Фирдавс-ул-ҳикмат”-и Алии Табарӣ, “ал-Ҳовӣ”-и Закариёи Розӣ, “Комилу-с-синоа”-и Мачусии Аҳвонӣ аз аркони чоргонаи илми тиб шинохта шуда, дар асрҳои миёна ба забони латинӣ тарҷумаву нашр гардид ва муддати чанд аср дар Аврупо ба сифати китоби дарсии макотиби тиббӣ мавриди баҳрабардорӣ қарор дошт. Аз осори тиббии форсии Абуалии Сино то рӯзгори мо “Рисола дар набз” ё “Рағшиносӣ” боқӣ мондааст.

“Рағшиносӣ” ё “Рисола дар набз” ягона асари тиббии аз газанди рӯзгор боқимондаи Абуалии Синост, ки ба забони модарии муаллиф – забони тоҷикӣ таълиф гардидааст. Ин асар ҳам ба мисли «Донишномаи Алоӣ» бо хоҳиши ҳокими Исфакон Абуҷаъфари Муҳаммад писари Душманзиёри Кокуя, маъруф ба Азудиддини Алоуддавла (1007-1041), ки Ибни Сино муддате ба халқай дарбориёни ӯ даромада буд, тасниф шудааст. Дар ташвиқи таълифи рисола муаллиф аз Абуҷаъфари Ҳусом ном марди фозил низ ёд мекунад, ки ба забони тоҷикӣ муҳаббати беандоза доштааст. Бино ба шаходати мутарҷими ношинохтаи рисолаи «Ҳай ибни Яқзон»-и Абуалии Сино, рисолаи мазкур бо дархости ҳамин Абуҷаъфари Ҳусом аз арабӣ ба тоҷикӣ (форсии дарӣ) тарҷума шудааст.³⁸⁸

Худи муаллиф сабаби таълифи «Рағшиносӣ ё Рисола дар набз»-ро чунин шарҳ медиҳад: «... фармони худованд, малики одил... Азудиддини Алоуддавла ва... Абуҷаъфари Ҳусом... ба ман омад, ки андар боби дониши рағ китобе бикун чомеъ, ки ҳама аслҳо андар вай бувад ба тафсил. Пас фармонро пеш гирифтаам ва ба андозаи донишу тоқати хеш

³⁸⁸ Абуалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб, ҷ.2. «Ҳай ибни Яқзон». - Душанбе, 1983. - С.66

ин китобро тасниф кардам ба забони порсӣ, чунон ки фармон буд...». ³⁸⁹

Рисолаи мазкур аз нух фасл иборат аст. Фаслҳои аввал, шашум, ҳафтум, ҳаштум ва нухум номгузори шуда, фаслҳои боқимонда, яъне фаслҳои дуюм, сеюм, чаҳорум ва панҷум унвон надоранд.

Забони таълифи рисола ба мисли дигар осори илмии ҳамин давра содаву равон ва ори аз ҳар гуна нуктапардозиву афзунгӯйҳои зиёдатист. Муаллиф матлабро, чунон ки ба услуби таълифи осори илмӣ хос аст, кутӯҳу мучаз баён мекунад. Мисолҳои зерин далели возеҳи ин ҳақиқатанд: «(Офаридгор-Э.Р.) оташро гарм офарид ва аз хушкӣ баҳра дод. Ва ҳаворо тар офариду гудохта ва аз тарӣ баҳра дод. Ва хоку заминро хушк офарид ва аз сардӣ баҳра дод». ³⁹⁰ Ё мисоли дигар «... рӯҳҳои асли чаҳоранд: яке рӯҳи ҳайвонӣ, ки андар дил бувад ва вай асли ҳамаи рӯҳҳост. Ва дигар рӯҳи нафсонӣ ба лафзи пизишкон, ки андар мағз бувад. Ва сеюм рӯҳи табиӣ ба лафзи пизишкон, ки андар чигар бувад. Чаҳорум рӯҳи тавлид, яъне зоиш, ки дар ҳоя бувад». ³⁹¹

Ибни Сино дар «Рағшиносӣ» дар баёни матлаб бештар аз истилоҳоти асили тоҷикӣ ва истилоҳоти дурага, ки аз таркибҳои тоҷикиву арабӣ, арабиву тоҷикӣ ё арабиву арабӣ иборатанд, истифода кардааст: дил, чигар, мағз, устухон, рағ, равон, тан, гармӣ, сардӣ, хушкӣ, тарӣ, дониши рағ, гавҳари рӯянда, гавҳари мардум, рағҳои ночунбанда, кафки хун, дурдии хун, хуни норасида, нимхун, гусаставазн, гузаштавазн, ҷудовазн, бадҳолӣ, набзи дароз, набзи кутӯҳ ва ғ.

Аз баррасии мухтасари осори тоҷикии Абуалии Сино ҳамин ҳақиқати маҳз бори дигар ошкор мешавад, ки Шайхурраис на танҳо дар ривочу равнақи соҳаҳои мухталифи илм, аз ҷумла илми тиб дар саросари чаҳон саҳми арзанда гузоштааст, балки ӯ барҳақ яке аз бунёнгузори забони илмӣ тоҷикӣ (форсӣ) низ мебошад, ки бо таълифи «Донишномаи Алоӣ» ва «Рағшиносӣ» ё «Рисола дар набз» дар баробари

³⁸⁹ Абуалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб, ҷ.2. «Рағшиносӣ ё Рисола дар набз». - Душанбе, 1983. - С.386.

³⁹⁰ Ҳамин асар. - С.386

³⁹¹ Ҳамин асар. - С. 387.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Абурайҳони Берунӣ, Аҳмади Ахавайнии Бухорой, Муваффақи Ҳиравӣ, Муҳаммади Айюби Табарӣ, муаллифи ношинохтаи «Худуд-ул-олам» ва дигарон ба забони форсӣ дар чодаи душворгузари илм «шеваи роҳгардӣ» омӯхтааст.

Оғози илми забоншиносии тоҷик низ ба номи донишманди тавонои тоҷик Абуалӣ Сино саҳт алоқамандӣ дорад.³⁹²

Дар бархе аз асарҳои Ибни Сино масъалаҳои забон дар алоқамандӣ бо фалсафаву мантиқ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ин андешаҳои Ибни Сино дар бораи забон ва забоншиносӣ хеле ҷолибанд.

Ақидаҳои забоншиносии Абуалӣ ибни Сино бар пояи анъанаҳои гузаштагону ҳамзамононаш ташаккул ёфта аз баҳрабардории фалсафаи Юнон ва илми луғати араб оғоз гардидааст.

Таваҷҷуҳи Абуалӣ ибни Синоро ба забону забоншиносӣ аз як ишораи худи ӯ, ки дар муқаддимаи рисолаи «Махориҷ-ул-хуруф» кардааст, фаҳмидан мумкин аст: «Шайхи бузургвори род устод Абумансур Муҳаммад ибни Алӣ ибни Умар Ҷуббон, ки ҳар чӣ хоҳӣ дар ҳештан накуиҳое падидор дорад ва бар гардани ман миннатҳои ошкор, аз ман дархост, на аз сари ниёз, балки аз пайи дилҷӯйии ман, ки он чиро пас аз пажӯҳиши жарф аз сабабҳои падида омадани ҳарфҳо ба ҳасби ихтилоф дар шунида шудан ёфтаам, дар рисолае бисёр хурд ба номи ӯ бинависам».³⁹³

Аз ин ишорати Абуалӣ ибни Сино равшан аст, ки донишманди маъруфи илми луғат Ҷуббон ба нуктасанҷию забонфаҳмии Абуалӣ ибни Сино эътимоди комил пайдо намуда, дар боби савтиёт таълифи рисолаеро аз ӯ хоҳиш кардааст.

Ҳарчанд Абуалӣ ибни Сино доир ба бахшҳои дигари илми забоншиносӣ таълифоти алоҳидае ба анҷом нарасонидааст, аммо дар чандин рисолаҳои ӯ қайду ишораҳои пурарзише роҷеъ ба онҳо дорад. Масалан, ӯ дар рисолаи «Ҳикмати арӯз» чунин меорад: «Дар ҳақиқат каломи шеър аз муқаддимаҳои тахайюлшуда таркиб меёбад... Ва он ин аст, ки ё дар лафзи он мақулае бо лафзи балеғи фасеҳе бар ҳасби забон бошад, ё зоти

³⁹² Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе, 2013.

³⁹³ Абуалӣ ибни Сино. Махориҷ-ул-хуруф//Осори мунтахаб. – Душанбе, 1983, ҷилди 2. – С. 228.

маъноӣ он дар нафси худ як маъноӣ бадеъ дошта бошад».³⁹⁴

Дар ҳамин рисолаи «Ҳикмати арӯз»-и Абуалӣ ибни Сино оид ба мақому арзиши ҳиссаҳои ёридихандаи нутқ (адотҳо) дар корбасти ибороту ҷумла сахми тасрифи калимаҳо ва наздикию дурии ҷавҳари калимаҳо аз ҳам қайду ишораҳои муфиде дида мешаванд.

Дар рисолаи «Тадбири манзил» бошад, Абуалӣ ибни Сино дар бораи зарурати омӯзиши қонуниятҳои забон махсус тавакқуф намуда, маърифати онҳоро зинаи аввали дониш медонад. Дар рисолаҳои «Ишорот», «Наҷот»-и ӯ низ андешаҳои дар боби забон ва қонунҳои он баён шудаанд.

Назари забоншиносии Абуалӣ ибни Сино амику саҳеҳ доир ба масъалаҳои забоншиносӣ дар «Донишнома»-и ӯ, ба хусус рисолаи «Мантиқ», ифода ёфтааст. Қимати онҳо аз мавқеи баҳси мо дар он аст, ки ин асарро ӯ ба забони тоҷикӣ навиштааст. Аз ин рӯ аксари гузоришу баёнҳои донишманд оид ба ҳодисаҳои забон дар асоси каломи тоҷикӣ тасвир шудааст. Ин тавзеҳоту ишораҳои забоншиносии Абуалӣ ибни Сино дар «Донишнома» ҳамчун оғози низоми илми забоншиносии тоҷик ҳисоб мешавад. Назарияи забоншиносии Абуалӣ ибни Сино баҳси сирф забоншиносӣ набуда, балки бо андешаҳои фалсафӣ омехта мешавад, зеро ӯ аксаран ҳодисаҳои забониро вобаста ба қонунҳои мантиқ шарҳ медиҳад. Аз ҷумла, дар рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» Абуалӣ ибни Сино зимни мавзӯи «Оғози илми мантиқ ва падидаи қардани он чи муфрад хонанд аз лафзҳо ва маъниҳо» чунин шарҳе овардааст: «Бояд доништа ояд, ки лафз ду гуна бувад: якеро муфрад хонанд, чунон ки гӯйӣ: «Зайд» ва «Муҳаммад» ва чунон ки гӯйӣ: «мардум» ва «доно» ва якеро мураккаб ва муаллаф хонанд, чунон ки гӯйӣ: «Мардум доност» ё гӯйӣ: «мардуми доно». Ва то ҳоли лафзҳои муфрад доништа наояд, ҳоли лафзҳои мураккаб доништа наояд».³⁹⁵

Дар рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» Абуалӣ ибни Сино як фаслро ҷудо кардааст, ки «Падидаи қардани ном ва куниш ва

³⁹⁴ Абуалӣ ибни Сино. Махориҷ-ул-хуруф//Осори мунтахаб. – Душанбе, 1983, ҷилди 2. – С. 243.

³⁹⁵ Абуалӣ ибни Сино. Донишнома//Осори мунтахаб. – Душанбе, 1980, ҷилди 1. – С. 30.

харф» унвон дорад.

Ба андешаи \bar{u} асоси дастурии калимаҳоро лафзи муфрад ташкил менамояд. \bar{U} таъкидан овардааст: «Ҳар лафзе муфрад ё ном бувад, ё куниш, ё ҳарф. Ва ба тозӣ номро исм хонанд ва мантиқиён калима хонанд. Ва исму калима ҳардуро маънии тамом бувад, чунон ки агар касе пурсад, ки «Киро дидӣ?» Гӯйӣ: «Зайдро». Ҷавоб тамом бувад. Ва агар касе пурсад, ки «Зайд чӣ кард?» Гӯйӣ: «Бирафт». Ҷавоб тамом бувад. Ва аммо ҳарфро маънии тамом набувад, чунон ки агар гӯянд: «Зайд кучост?» Гӯйӣ: «ба» ё гӯйӣ: «андар», «бар» ҳеҷ ҷавоб набувад, то нагӯйӣ «Ба хона», «Андар масҷид» ё «Бар бом».³⁹⁶

Дар ин тавзеҳи мухтасар Абуалӣ ибни Сино тафовуту хусусиятҳои хоси ҳиссаҳои мустақил ва ёридиҳандаи нутқро мушаххас баён кардааст. Зери ифодаи «Ҷавоб тамом бувад» маънои луғавии калимаҳоро дар назар дорад. Аз нигоҳи забоншиносии муосир низ калимаҳоро ба ҳиссаҳои нутқ, пеш аз ҳама, аз рӯйи ҳамин меъёр тасниф мекунанд.

\bar{U} бо таълифи «Донишнома» кӯшиш кардааст, ки дар баробари истилоҳоти ҷорӣ арабӣ барои ифодаи мафҳуми категорияҳои забоншиносӣ истилоҳоти тоҷикиро ба кор барад, баъзе мавзӯҳои назарии онро шарҳ диҳад. Масалан, \bar{u} дар паҳлуи истилоҳи «исм» «ном» ва дар паҳлуи истилоҳи «фел» «куниш»-ро кор фармуда, ҳамчунин ба ҷойи «замони мозӣ» «замони гузашта»-ро истифода кардааст.

Дар афкори забоншиносии Абуалӣ Сино мо ҳам таъсири мактаби забоншиносии Юнони бостон ва ҳам арабро мебинем. Масалан, вақте ки \bar{u} афкори фалсафиаширо дар «Донишнома» хост, ки бо забони модариаш – тоҷикӣ, баён намояд, асосҳои назариявии дастури забони тоҷикиро низ вобаста ба қонунҳои мантиқ шарҳ дод. Вай андешаҳои худро оид ба калимаҳои содаю мураккаб, ибораю ҷумла, роҳу усулҳои ташкили ибораю ҷумла бо мисолҳои мушаххас баён кардааст, ки имрӯз ҳам аҳамият ва арзиши илмӣ онҳо бесобиқа аст.

Андешаҳои Абуалӣ Сино дар бораи таснифи ҳиссаҳои нутқ, аломату категорияҳои грамматикӣ онҳо, маънои луғавию грамматикӣ калимаҳо хеле ҷолибанд.

³⁹⁶ Абуалӣ ибни Сино. Донишнома//Осори мунтахаб. – Душанбе, 1980, ҷилди 1. – С. 34.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Агар Абуалӣ Сино масъалаҳои сарфу наҳви тоҷикиро дар иртибот бо илми мантиқ шарҳ дода бошад, дар илми савтиёт (фонетика) рисолаи алоҳидае навишта, доир ба садоноку ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ, дастгоҳи овозҳосилкунӣ маълумоти пурарзиш додааст.

Дар ин давра осори зиёди **таърихию чуғрофӣ** таълиф гардид, ки аз он миён асари чуғрофии муаллифи ношинохтае бо номи «Худуд-ул-олам» то замони мо боқӣ мондааст.

Номи пурраи ин китоб, чунонки гуфтем, «Худуд-ул-олам мин-ал-машриқ ила-л-мағриб» буда, мавзӯи баҳсаш масоили чуғрофияи умумист. Ин асар дар соли 982 ё 983 таълиф гардида, ба амир Абулҳорис Муҳаммад ибни Аҳмад, аз силсилаи Фариғавниён, ки дар Гузгонон фармонраво буданд, бахшида шудааст.

Забони нигориши асар чун осори дигари форсии дариин ин давр содаву раван ва орий аз ҳар гуна нуктапардозии зиёдатист:

“Фустот қасабаи Миср аст. Тавонгартарин шаҳрест андар чаҳон ва бағоят ободону бисёрнеъмат аст ва бар машриқи рӯди Нил ниҳодааст. Ва турбати Шофей, раҳматуллоҳи алайҳ, андар худуди вай аст.

Зимира ва Динкуро ду шаҳранд бар машриқи рӯди Нил ободон ва бонеъмат. Ва аз вай чомаҳои катон хезад муртафёе (гаронбаҳо), боқимат.

Фарамо шаҳрест бар карони дарёи Тиннис, андар миёни регии Цифор ва ғӯри Чолинус он ҷост.

Тиннис ва Димёт ду шаҳранд андар миёни дарёи Тиннис бар ду ҷазира. Ва эшонро кишту барз нест ва аз вай чомаҳои суфу катон хезад бо қимати бисёр.

Искандария шаҳрест аз ду сӯй бо дарёи Рум ва дарёи Тиннис пайваста. Ва андар вай яке манора аст, ки ғӯянд, ки дувист арш аст ва дар миёни об ниҳода бар сари санге. Ва ҳар гаҳ ки бод ояд, он манора бичунбад, чунон-к битавон дид”.

Ин китоб ганҷинаи бебаҳои вожагону истилоҳоти асилу қадими тоҷикӣ-форсист, ки бисёре аз онҳо то имрӯз дар забони гуфтору навиштори мо, аз ҷумла **кӯҳ, биёбон, дарё, рӯд, дашт, деҳ, шаҳр, шаҳрак, шаҳристон** ва ғайра боқӣ мондаанд.

Дар маҷмӯъ забони таълифи осори назму насри аҳди Сомонӣ забони содаву раван ва зебову шево буда, дур аз

печидагиҳои давраи дуҷуми аҳди ғазнавӣ ва давраҳои минбаъда аст. Муаллифони осори ин аҳд дар баёни матлаб бештар аз калимоту истилоҳоти тоҷикӣ истифода кардаанд. Дар қиёси осори баъдӣ дар осори назму насри ин аҳд доираи истифодаи калимоту таркиботи арабӣ маҳдуд аст ва калимоту таркиботи арабии истифодашуда бештар сода ва рӯзмарраанд.

Мо дар боло бархе вижагиҳои забони аҳди сомониро дар мисоли забони “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ нишон додем, дар зер баъзе хусусиятҳои луғавию сарфию наҳвии забони ин аҳд, ки барои осори назму насри ин давр муштараканд, хотирнишон мегардад. Ин хусусиятҳои муштарак осори назму наср, ба пиндори мо, аз инҳо иборатанд:

1. Истифодаи баробар аз муродифҳои тоҷикӣ ва арабӣ хангоми ифодаи матлаб. Аз баррасии забони осори назму насри ин аҳд маълум мешавад, ки калимаҳои тоҷикӣ бо муродифҳои арабии худ доираи истифодаи баробар доштаанд. Масалан, устод Рӯдакӣ калимаи тоҷикӣ-форсии “дод”-ро бо муродифи арабии он “адл” ва калимаи арабии “малик”-ро бо муродифи тоҷикии “хусрав” дар ду байти зер чунин истифода кардааст:

Боз ба хангоми доду адл бар халқ,
Нест ба гетӣ чун ӯ наби́лу мусалмон.
Он малики Нимрӯзу хусрави пирӯз,
Давлати ӯ – нозу душман – оҳуи нолон.

Зикри ин матлаб муҳим аст, ки дар асрҳои баъдӣ муродифҳои арабӣ, ки дар аҳди Сомонӣ бо калимаҳои тоҷикӣ истифодаи баробар доштанд, тадриҷан доираи қорбурди калимаҳои тоҷикиро маҳдуд намуда, дар бештари маврид ҷойи онҳоро ишғол карданд, масалан: сарвода – шеър; нома – китоб; паём, дуруд – салом; доддеҳ, додгар – одил; кирдор – феъл; дурахш, озарахш – барқ; омос – варам; боло – қад, қомат; андӯх – ғам; бода, май – шароб, растохез – қиёмат; шикеб – сабр; сӯг – мотам; мурдоб – халиҷ ва ғайра.

2. Қорбурди зиёд аз ибораҳои рехтаи тоҷикӣ, ки имрӯз ҳам аксари онҳо бо ҳамон шаклу мазмун истифода мешаванд: аз лаб (дахон) бӯйи шир омадан, ҷон ба лаб расидан, ҷашм расидан, дидаҳо сафед шудан, ҷашм доштан, мушти хок, коми дил, сар ниҳодан, сар печидан ва ғайра.

Ҳанӯз аз даҳан бӯйи шир оядаш,
Ҳаме ройи шамшеру тир оядаш.

(Фирдавсӣ)

К-аз он пас ки **ҷонам расида ба лаб**,
Бар ин кини ман рӯз н-омад ба шаб.(Фирдавсӣ)

3. Истифодаи зарбулмасалу мақол барои тақвияти фикри муаллиф. Масалан, зарбулмасали маъруфи “Кори имрӯзро ба фардо магузор” дар “Шоҳнома” чунин омадааст:

Аз имрӯз коре ба фардо мамон,
Кӣ донад, ки фардо чӣ гардад замон?

Зарбулмасали “Худкардаро даво нест” дар “Шоҳнома” чунин корбаст гардидааст:

Чӣ бодафраҳ аст ин баровардаро?

Чӣ созем дармони худкардаро?

4. Баъзе калимаҳо, ки шояд дар он аҳд доираи васеи истеъмол доштаанд, вале ҳоло хусусияти умумистеъмолии худро аз даст дода, дар бархе аз шеваҳои забони тоҷикӣ боқӣ мондаанд: **модандар** (моиндар), **писандар**, **духтандар**, **хусур**, **кож** (олус), **шал**, **каш** (зери бағал), **ку**, **сӯк**, **дама**, **табор**, **ёристан**, **пушта**, **хара**, **пойидан**, **фароз**, **кӯз** ва ғайра:

Ба як пой лангу ба як даст **шал**,
Ба як чашм кӯру ба як чашм **кож**.
(Маъруфӣ)

Чу андар **табораш** бузургӣ набуд,
Наёрист номи бузургон шунуд.
(Фирдавсӣ)

5. Аз осори бозмондаи ин аҳд ба мушоҳида мерасад, ки имло ва талаффузи як миқдор калимаҳо дар он рӯзгор устувор набудааст ва баъзе аз ин калимаҳо ду ё се шакли навишт доранд: **замин** – **замӣ**; **пахлавонӣ** – **пахлавӣ**; **овоз** – **ово**; **каж** – **каҷ**; **кӯж** – **кӯз**; **бошгуна** – **божгун(а)**, **вожгун(а)**; **ҳеч** – **эч**; **бож** – **боҷ**; **ғамӣ** – **ғамгин**, **ғамин**; **кина** – **кин**; **саросема** – **осемасар**; **осема**; **гусел** – **гусе**; **забон** – **зуфон**; **ёва** – **ёфа**; **ложвард** – **лоҷвард**, **лочувард**; **биринҷ** – **гурунҷ**; **сорбон** – **сорвон**; **духтар** – **духт**; **писар** – **пур** ва ғайра:

Агар **пахлавонӣ** надонӣ забон,
Варазрӯдро Моваруннаҳр хон.
(Фирдавсӣ)

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

“Зуфон андومه шариф аст...” (Аҳмади Ахавайнии Бухорӣ)

6. Бархе аз калимаҳои мутадовили аҳди Сомонӣ қобилияти сермаъноии худро имрӯз аз даст дода, ҳоло аксаран танҳо ба як маънӣ истеъмом мешаванд, масалан: **шаҳр** – кишвар, мамлакат, диёр, шаҳр; **хунук** – хуш, сард; **ҷома** – либос, хилъат, ҷома; **оҳу** – айб, нақс, беморӣ, иллат, оҳу; **хондан** – даъват кардан, гуфтан, зикр кардан, сурудан, қироат кардан ва ғайра:

Ҳаюнон ба ҳезум кашидан шуданд,
Ҳама **шаҳри Эрон** ба дидан шуданд.
(Фирдавсӣ)

Ду гӯшу ду пойи ман **оҳу** гирифт,
Тихидастиву сол нерӯ гирифт.
(Фирдавсӣ)

7. Дигар аз хусусиятҳои сарфии забони ин аҳд дар баробари исмҳои моддии шахсу ғайришаҳс бо пасванди **-он (-гон)** чамъ бастании исмҳои маънӣ мақон аст: **андешагон** (андешаҳо), **бӯстонон**, **гулбунон**, **ғамон** ва ғайра:

Дари кох бар хештан барбубаст,
Аз **андешагон** шуд ба кирдори маст.
(Фирдавсӣ)

8. Дар осори ин аҳд узвҳои чуфти бадан ғолибан дар сурати пеш аз онҳо шумораи “ду” омадан ҳам бо пасванди **-он (-вон)** чамъбандӣ шудаанд: **ду лабон**, **ду дастон**, **ду чашмон** ва ғайра:

Ду абрӯвони сиёҳаш камони ғолиятӯз,
Ду зулфакони дарозаш каманди мушкогин.
(Мантикӣ)

Бояд гуфт, ки ин хусусият дар ашъори шоирони баъдина ва хатто дар эҷодиёти даҳонии мардум боқӣ мондааст.

9. Дар осори ин давра ҳамчунин чамъ бастании калимаҳои чамъи шикастаи арабӣ бо пасвандҳои чамъбандии тоҷикӣ **-ҳо, -он** ба назар мерасад: **аҷоибҳо** (ч. аҷаб), **мулукон** (ч. малик), **ниамҳо** (ч. неъмат), **олотҳо** (ч. олат) ва ғайра:

Гар **ниамҳои** ӯ чархи давон,
Ҳама хоб асту бод, бод фара.
(Рӯдакӣ)

Ба бӯстони **мулукон** ҳазор гаштам беш,
Гули шукуфта ба рухсоракони ту монад.
(Дақиқӣ)

“...ачоибҳое, ки аз ҳар шаҳре хезад”. (“Худуд-ул-олам”)

10. Дар осори ин давра баъзан калимаҳои арабӣ дар шакли чамъи дугонаи арабӣ истеъмол шудаанд: **зулфайн, оразайн** ва ғ.

В-он ду **зулфайн** бар он орази \bar{u} гӯйӣ рост,

Гули хайрист бар аз ғолия сар то сар сим.(Маъруфӣ)

11. Шумораи “ду” дар шакли “дувон” ба маънии “ду нафар” ва гоҳе бо қонишини таъйинии “ҳар” истифода шудааст:

На аз рехтан з-он **дувон** кам шудӣ,

На он хушкро лаб пур аз нам шудӣ.

(Фирдавсӣ)

“Пас ҳар **дувон** ба Тӯс шуданд”. (“Шоҳномаи Абумансурӣ”)

12. Дар осори ин аҳд баъзан артикли **-е** ба маънои “як” меояд:

Бародар чу бишнид, чанде гирист,

Чу андарз бинвишт, **соле** гирист.

(Фирдавсӣ)

13. Муаллифони ин давра дараҷаи олии баъзе сифатҳоро (**беҳ, меҳ, кеҳ, бар** ва ғайра) бо пасванди **-ин** ифода кардаанд: **беҳин, меҳин, кеҳин, барин** ва ғ.:

Чу ҷавшан бипӯшанд рӯзи набард,

Зи чархи **барин** бигзаронанд гард.

(Фирдавсӣ)

14. Дар осори баъзе муаллифони ин давра дар ибораҳои изофӣ робитаи наҳвӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ба тарзи забони арабӣ сурат мегирад, яъне хангоми дар шакли чамъ омадани исм сифат дар шакли танҳои занона меояд: **аъзои мураккаба, адвияи муфрада, амрози музмина** ва ғайра.

15. Хангоми сохтани сифатҳои мураккаб исмҳои хос ҳам истифода шудаанд: **лайлисифат, алиҳикмат, юсуфрӯй, рустамдил** ва ғайра:

Лайлисифатон зи ҳоли мо беҳабаранд,

Мачнун донад, ки ҳоли Мачнун чун аст.

(Рӯдакӣ)

16. Дар осори ин аҳд хангоми ифодаи шумораҳои миқдорӣ гуногунӣ ба мушоҳида мерасад. Масалан, шумораи “чор” дар ду шакл – “чор” ва “чаҳор”, шумораи “чил” ҳам дар ду шакл “чил” ва “чиҳил”, шумораи “дусад” дар шакли “дувист” ва “дусад”, шумораи “сесад” дар шакли “трист” ва “сесад”:

Худу номдорон ҳазору **дувист**...

(Фирдавсӣ)

Шумораи “панҷсад” маъмулан дар шакли “понсад” истифода мегардад: “... ҳазору **понсаду** наваду се сол буд” (“Шоҳномаи Абумансури”)

17. Корбасти шумораҳои тартибӣ дар осори аҳди Сомонӣ бо шаклу сохти худ аз забони тоҷикии давраҳои баъдӣ то ба имрӯз тафовути ҷиддӣ надорад. Танҳо шумораҳои тартибии “дуюм” ва “сеюм” дар шакли “дудигар” ва “седигар” низ ифода ёфтаанд. Гоҳе ба ҷойи шумораҳои тартибии “якум” ва “дуюм” калимаҳои “яке” ва “дигар” истеъмоли шудаанд: “Номи ин ҷаҳор писар **яке** Рубил ва **дигар** Шамбун ва **седигар** Яхудо ва ҷаҳорум Ловӣ” (“Таърихи Табарӣ”).

18. Дар осори ин аҳд корбасти ҷонишини шахси сеवуми танҳо “ӯ” дар ду шакл “ӯ” ва “ӯй” ба мушоҳида мерасад: “Маро андар ҳазрати олии **ӯй** ҳирсе зиёдат гашт” (“Китоб-ул-абния”).

19. Дар осори ин давра морфемаи **ҳаме-** ва **ме-** ҳамвазифа буда, ҳолати постпозитивӣ доранд:

Сиёвахшро зинда гар дида**ме**,
Зи тимору дардаш бипурсида**ме**.

(Фирдавсӣ)

“Чунон овардӣ, ки ман ин аз ту андар натавониста**ме** хостан” (“Таърихи Табарӣ”)

Бӯйи ҷӯйи Мулиён ояд **ҳаме**,
Ёди ёри меҳрубон ояд **ҳаме**.

(Рӯдакӣ)

20. Дар ин давра феъли замони гузаштаи нақлии дувум аз сифати феълии замони гузашта бо афзудани шакли кутоҳшудаи феъли “ҳаст” – “аст” дар шакли тасрифӣ сохта мешавад:

Нигорино, **шундастам** ки гоҳи меҳнату роҳат,
Се пирохон салаб будаст Юсуфро ба умр андар.

(Рӯдакӣ)

Ба ранче **расидастам** аз ҳештан,
Ки бар ман бигиряд ҳама анчуман.

(Фирдавсӣ)

21. Дар забони осори назму насри ин аҳд ҳамчунин шакли махсуси феълие ба мушоҳида мерасад, ки бештар бо мақсади ифодаи дуо ё хоҳишу илтиҷо ба кор меравад. Ин шакли феълӣ аз

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

асоси замони ҳозираи феъл бо ёрии морфемаи -од сохта мешавад:

Ки Рустам манам, ки-м мамонод ном,
Нишинод бар мотамам пури Сом.
(Фирдавсӣ)

Равони ту доранда равшан кунод,
Хирад пеши чони ту чавшан кунод.
(Фирдавсӣ)

22. Дар осори ин давра морфемаи -о дар охири феълҳои замони гузашта ва ҳозира ҳамроҳ гардида, бештар дуо, орзуву таманно ва нидою таъкидро ифода мекунад:

Кор чун баста шавад, бикшоядо
В-аз паси ҳар ғам тараб афзоядо.
(Рӯдакӣ)

Замин чодари сабз дарпӯшадо,
Ҳаво бар гулон зор бихрӯшадо.
(Фирдавсӣ)

Ҳамин морфема дар ифодаи мурочиат ба шахс маъмулан дар охири калимаи мухотаб афзуда мешавад:

Ҳамегуфт: Ало, эй радо, Хусраво!
Бузурго, сутурго, диловар гаво!
(Фирдавсӣ)

Дареғо, нигоро, меҳо, хусраво,
Набарда саворо, гузида гаво!
(Фирдавсӣ)

Забони адабии аҳди сомонӣ аз нигоҳи луғавӣ ва сарфию наҳвӣ хусусиятҳои дигар ҳам дорад, ки дар асарҳои таҳқиқии олимони ватанию хориҷӣ ба таври нисбатан муфассал мавриди баррасӣ ва натиҷагирӣ қарор гирифтааст.

§ 3. Забони модарии мо дар аҳди Ғазнавиён. Дар рӯзгори авҷи азамати Оли Сомон дар Хуросону Мовароуннаҳр ва дар сарзаминҳои дигари Эронзамин, аз ҷумла дар Ҷурҷону Табаристон Оли Зиёр, дар Ироку Форс Оли Бӯя ё Оли Бувайҳ ва дар Хоразм нахуст хоразмшоҳиёни Оли Ироқ, баъдан Оли Маъмун мақому қудрат ёфтанд. Вале дар ин давлатҳо забони арабӣ бештар расмӣ дошт ва ҳокимони ин хонадонҳо ҳарчанд

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

эронии асил буданд, ба андозаи Сомониён ба забону адаби тоҷикӣ (форсии дарӣ) инояту муҳаббат надоштанд, аз ин хотир забони тоҷикӣ дар қаламрави онҳо ба таври шоиста рушду густариш пайдо накард.

Давлати фарҳангпарвари сомонӣ бар асари хиёнатҳои дохилии бархе мансабдорони туркнажоди он, ки бо сарвари қабилаҳои қарахонӣ–Бугроҳон махфиёна сулҳнома бастанд, аз ҳам фуру рехт. Яъне ғуломзодагони дарбори сомонӣ бо қабилаҳои турки қарахонӣ, ки нахуст дар Ҳафтрӯд муқимӣ гашта, аз он ҷо сар бардошта буданд, бо ҳам забон ёфтанд ва қарахониёнро ба забти Бухоро таҳрик намуда, дар шикасти давлати сомонӣ ошқору ниҳон аз туркони қарахонӣ ҷонибдорӣ карданд.

Бар асари ин хиёнат бисоти давлат аз зери пойи Сомониён барҷида шуд ва қаламрави бузурги Сомониён миёни Қарахониён ва Ғазнавиён тақсим гардид.

Ғазнавиён, ки аслашон ба Алптегин ва Сабуктегин мерасад ва аз ғуломони Сомониён буданд, дар ибтидо аз амирони сомонӣ саҳт пуштибонӣ мекарданд. Вале баъдтар онҳо низ бо афзунӣ ёфтани қудрати худ талоши мустақилият карданд. Ҳамчунин, аз як тараф, ин ҳақиқат, ки туркони қарахонӣ, қарлуқ, чигил, яғмо ва ғайра чашми тамаъ ба забти қаламрави ободони сомонӣ дӯхта буданд, аз дигар тараф, бетафовутӣ ва саҳлангошти амирони ҷавони сомонӣ дар амри давлатдорӣ, ки воқеан дар поёни рӯзгори давлати сомонӣ сарриштаи идораи давлатро аз даст дода буданд, ҳисси қудратталабии Ғазнавиёнро бештар қард ва онҳо аз ҳимояти Сомониён қомилан сарпечӣ намуда, як қисмати давлати сомониёро аз онҳо худ эълон карданд ва Ғазнаро пойтахти давлати худ қарор доданд. Аммо Ғазнавиён бар ҳилофи Қарахониён, ки низоми қабилавии давлатдориро пеша карданд, низоми давлатдорӣ мутамарказро, ки дар аҳди Сомониён мавҷуд буд, идома доданд ва мақоми забони тоҷикиро ба сифати забони давлат таҳким бахшиданд.

Ҳарчанд Сабуктегинро бунёдгузори давлати Ғазнавиён мешуморанд, вале дар асл бунёди ин давлат ба номи Алптегин бастагӣ дорад, зеро Алптегин, ки сипаҳдори лашқари сомонӣ буд, пас аз ранҷиш ва муҳолифаташ бо Мансури Сомонӣ ба

Ғазна омад ва дар ин минтақа давлати ниммустақилеро асос гузошт. Баъд аз вафоти Алптегин пешвоёни Ғазна ба мақоми ӯ писараш Исҳоқ, баъдан паси ҳам ду нафар аз наздикони Исҳоқ Булкотегину Пиритегин ва ниҳоят домодаш Сабуктегинро интихоб карданд ва ин вилоят ба фарзандони ӯ меросӣ гардид.

Чунон ки гуфтем, аслан Алптегин (вафот 980) аз ғуломони турки дарбори Сомониён буд, ки дар сояи давлату раҳмати амирони сомонӣ аз ғуломӣ дар синни 35-солагӣ ба мартабаи сипаҳсолории Хуросон расида буд. Ӯро ҳангоми ғулом буданаш дуҷумин амири сомонӣ – Аҳмад ибни Исмоил харид ва ба тарбияташ машғул шуд.

Дар аҳди фармонравоии Нух Алптегин ба дарёфти мансаби давлатӣ ноил гардид. Дар ибтидои ҳукумати писари Нух – Абдулмалик сарпарастии посбонони дарбори Сомониён ба зиммаи Алптегин вогузор шуд. Абдулмалик тадриҷан мақоми Алптегинро то сипаҳсолории Хуросон боло бардошт. Алптегин ба қароргоҳи сипаҳсолори Хуросон шаҳри Нишопур рафт, вале аз он ҷо, ки бо вазири сомонӣ Абуалии Балъамӣ муносибати ҳасана дошт, бо ӯ паймон кард, ки ба ӯ нома навишта ӯро пайваста аз воқеаҳои дарбори сомонӣ хабардор намояд. Алптегин ҳамчунин аз Нишопур ба амири сомонӣ ҳадяҳо мефиристонд. Рӯзе амир Абдулмалик дар ғояти мастӣ аз аспе, ки низ аз ҳадяҳои Алптегин буд, ба замин афтод ва ҳалок шуд. Алптегин, ки бо Мансур ибни Нух муҳолифат дошт, шадидан намехост, ки ӯ ба ҷойи амири фақид Абдулмалик ба тахти подшоҳӣ нишинад ва ҷонибдори ба тахт нишастани писари Абдулмалик Наср буд. Вале бузургони хонаводаи сомонӣ Мансурро шоистаи тахт донистанд. Мансур баъди расидан ба тахти сомонӣ Алптегинро аз мансаби сипаҳсолории Хуросон маъзул кард ва вуруди ӯро ба Бухоро манъ намуд. Алптегин пас аз ин воқеа бо 700 тан ғуломони содиқи худ ба Балх рафт ва Балхро тасарруф намуд. Пас ба Ғазна ҳамлавар шуда, амири Ғазна Абуалии Лавикро аз шаҳр берун карда, соли 962 фармонравоии Ғазнаро ба даст овард ва давлати Ғазнавиёнро, ки аз номи шаҳри Ғазна гирифта шудааст, поягузорӣ кард.

Баъд аз сари Алптегин Мансур ибни Нуҳи Сомонӣ бо савобдиди пешвоёни Ғазна писари Алптегин Исҳоқ (ё Абуисҳоқ)-ро ҳокими Ғазна таъйин кард. Исҳоқ соли 966 вафот

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

кард ва пас аз Ҷавти ӯ нахуст яке аз наздиконаш Булкотегин ба муддати даҳ сол ва баъдан яке аз наздикони дигари Исҳоқ Пиритегин (ё Буритегин) ҳокими Ғазна таъйин шуданд.

20 шаъбони соли 366 (977) лашкариёни Ғазна бо баҳонаи ин ки аз бесалоҳиятии Пиритегин истифода карда собиқ подшоҳи Ғазна Лавиқ қариб ҳукумати Ғазнаро соҳиб шуда буд, бар зидди Пиритегин ошӯб бардошта, ӯро аз тахт сарнагун карданд ва Сабуктегини домоди Алптегинро ба сари қудрат бардоштанд.

Ҳамчунон ки дар боло зикр кардем, Сабуктегин ғуломзода, саҳехтар аз чумлаи 30 тан ғуломи турк аз қабилаи қарлуқ буд, ки Алптегин рӯзе аз бозори Нишопур харида буд. Азбаски Сабуктегин ҷавони далеру шучоъ ва зираку доно буд, маҳалли инояту ғамхории ҳоси Алптегин қарор гирифт ва Алптегин ӯро аз ғуломӣ озод карда, духтари худро ба занӣ ба ӯ дод. Вале мегӯянд, ки он зан бефарзанд буд, бинобар ин Сабуктегин духтари раиси Зовулистонро ба занӣ гирифт ва аз ӯ фарзандҳо ёфт. Султон Маҳмуд низ аз ҳамин зани зовули ба дунё омад, аз ҳамин сабаб ӯро Маҳмуди Зовули ё Маҳмуди Зовулистон ҳам мегӯянд. Носири Хусрав низ дар байти зерин асолати тоҷикии Султон Маҳмудро таъйид кардааст:

Ба мулки турк чаро ғарраед?! Ёд кунед

Ҷалолу иззати Маҳмуди Зовулистонро!

Сабуктегин соли 977, баъди ба даст овардани ҳокимият дар фикри густариши қаламрави худ шуда нахуст Кобул ва баъдан Панҷобу Синдро ба зери тасарруфи худ овард, вале бо амирони сомонӣ душмани худро ошкор накард, баръакс дар рафъи ошӯбу исёнҳое, ки гоҳ-гоҳ бо тавтеаи баъзе сарварони ҷудойихоҳи аҳди сомонӣ дар ҳар кунҷу канори давлати паҳновари Сомониён сар мезаданд, ба ёрии амирони сомонӣ мешитофт. Аз чумла, вақте ки сипаҳдорони лашкари сомонӣ – бародарон Абулқосиму Абуалии Симҷур ва Фойиқ ба рӯйи хоҷагони сомонии худ теги хиёнат кашиданд, амири сомонӣ Нух ибни Мансур маъруф ба Нуҳи дуом (солҳои ҳукмронияш 976-997) ба Ғазна нома навишта, дар ин амр аз Сабуктегин ва писараш Маҳмуд имдод ҷуст. Сабуктегину писараш ба кумаки ӯ шитофтанд ва ҳамин амири сомонӣ, чунон ки дар боло гуфтем, пас аз ин пирӯзӣ ба Маҳмуд лақаби Сайфуддавла ва ба Сабуктегин унвони Носириддин дод.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Пас аз 12 соли ҳукумат, соли 997 Сабуктегин вафот кард ва мутобиқи васияти ӯ писараш Исмоил, ки аз Маҳмуд хурдтар буд, ба подшоҳии Ғазна расид. Маҳмуд дар ин айём дар Хуросон қарор дошт. Аз ин тасмими падар ва ба тахти Ғазна нишастани Исмоил саҳт ранчид ва ба Ғазна лашкар кашида, баъди ҳафт моҳи подшоҳӣ Исмоилро аз тахт сарнагун кард ва ба зиндон андохт. Исмоил дар зиндон вафот кард.

Маҳмуд соли 999 бо баҳонаи дастгирии амири сомонӣ Мансур ибни Нуҳ муқобили Сомониён ошӯб бардошт ва қисмати Хуросонро аз тобеияти Сомониён берун кашид. Ҳамин сол халифаи аббосӣ Қодир ҳокимияти Маҳмуро ба расмият шинохт ва ба вай лақаби «яминулдавла» ва «аминулмила» дод.

Гуфтаанд, ки бори нахуст амири Систон Халаф ибни Аҳмад, ки аз хонаводаи Саффорӣён буд, очизонаю муғризна Маҳмуро «султон» ном бурд ва баъдан ӯ бо номи Султон Маҳмур машҳур гардид.

Пас аз тасаллути комил бар Хуросон Маҳмур ба густариш додани қаламрави давлати худ шурӯъ кард ва соли 1003 нахуст хонадони саффориро шикаст дода, Систонро ба даст овард. Ҳарчанд пеш аз ӯ Исмоили Сомонӣ давлати Саффорӣёнро дарҳам шикаст, вале ҳукумати фарзандони ононро дар вилояти Систон нигоҳ дошт. Амронии баъдии сомонӣ низ дар ин амр аз ӯ пайравӣ карданд. Аммо Султон Маҳмур ҳукумати дудмони саффориро ба кулӣ решақан кард.

Баъдан Султон Маҳмур бо ҳокими қарахонӣ Насрхон сулхнома баста, духтари ӯро ба занӣ гирифт ва Ғазнавиёну Қарахонӣён рӯди Омуро марзи ду давлат қарор доданд. Аммо ин сулҳ дер давом накард. Солҳои 1006-1007 ҳокими қарахонӣ Насрхон бар зидди Маҳмур лашкар кашид ва дар дашти Катари наздики Балх ба шикасти саҳт мувоҷеҳ гардид.

Маҳмур баъди дарҳам шикастани душманони дохилӣ ҳабдаҳ бор ба Ҳиндустон лашкар кашид ва ғанимати фаровон ба даст овард. Вай баъдан ҳамчунин ба Гургон лашкар кашида, Зиёриёнро ба тобеияти худ даровард ва соли 1029 шаҳри Райро ишғол карда, Бувайҳиёнро шикаст дод. Пас аз як соли ин воқеа Маҳмур соли 1030 бар асари бемории сил дар Ғазна вафот кард ва писараш Муҳаммад мутобиқи васият ба тахти подшоҳии Ғазна нишаст. Бародари Маҳмур – Юсуф бо ҳамдастии яке аз

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

наздикони Маҳмуд – Алии Хешованд ва лашкариёни содиқи худ, ки аз сари қудрат омадани Муҳаммад норизо буданд, баъд аз ҳафт моҳи подшоҳӣ ўро кўр карда, дар қалъае ҳабс намуданд ва писари дигари Маҳмуд – Масъудро, ки дар Рай буд, ба тахти Ғазна фаро хонданд.

Масъуд хангоми бозгашт ба Ғазна Алии Хешовандро кушт ва баъди фурӯ нишондани ошўб дар Қусдору Мукрон амакаш Юсуфро зиндонӣ кард.

Ноғуфта намонад, ки аксари аҳли дарбор ва сарони лашкари амирони ғазнавиро тоҷикон ташкил медоданд ва амирони ғазнавӣ дар ҳаллу фасл ва рафъи мушкилот бештар бо онон машварат мекарданд ва аз онҳо раъй мехостанд, чунон ки Байҳақӣ мегӯяд: «Вазир гуфт: «Агар ройи олий (яъне Султон Масъуд – Э.Р.) бинад, ҳочиб Бектуғдӣ ва Бунасро хонда ояд... Касе, ки худованд бошад, аз аҳли силоҳ ва тоҷикон (яъне тоҷикон), то дар ин боб сухан гуфта ояд ва рой зада шавад».

Вале бояд иқро кард, ки мутаассифона, ханўз дар аҳди ғазнавӣ ангезаи маҳалгаройӣ – ин дарди миллаткуш, ин фоҷиаи мудҳиш дар ниҳоди тоҷикон реша давонда буд ва тоҷикони маҳалҳои гуногун на танҳо бо ҳам муттаҳид набуданд, ҳатто байни худ хусумату ихтилоф доштанд. Байҳақӣ дар хусуси мавҷуд будани хусумат миёни нишопуриёну тўсиён ва хуросониёну розиён дар дарбори ғазнавӣ изҳори назар кардааст. Пўшида нест, ки ин оташи низоъ ва хусуматро миёни тоҷикон ғулумони турки зархарид ва хоназоди онҳо ханўз дар аҳди Сомониён афрўхта буданд ва дар аҳди ғазнавӣ, ки бештари ҳамин ғулумону ғулумзодагон соҳиби мақому мартаба буданд, ин оташро ҳамвора доман мезаданд.

Аз матолиби «Таърихи Байҳақӣ» ҳамчунин аён мегардад, ки Маҳмуд ва фарзандонаш худро ба қавми туркон мансуб намедонистанд ва баръакс рақибони сиёсии худ Қарахониёнро турк меномиданд. Ин матлаб аз «Сиёсатнома»-и Низомулмулк низ ба хубӣ мушоҳида мешавад. Низомулмулк аз номаи халифаи Бағдод ба Маҳмуд ёдовар мешавад, ки дар ин нома ҳокими қарахонӣ «камдониш ва турку нодон» сифат шудааст.

Вале дар замони Масъуд пояи давлати Ғазнавиён то андозае суст гардид, ки боиси ин заъф, аз як тараф, ихтилофҳои дохилии «падариён»-у «писариён», яъне ҷонибдорони Маҳмуди

падар ва Масъуди писар ва аз тарафи дигар, душманони берунӣ, яъне туркманони салчуқӣ гаштанд. Ба ин маънӣ, ки туркманони салчуқӣ дар охириҳои давлатдории Сомониён аз шимоли Фарорӯд тадриҷан ба атрофи шаҳри Нисо кӯч баста, дар ин ҷо сукунат ихтиёр карда буданд. Онҳо аз Масъуд хоҳиш карданд, ки ононро зеро ҳимоя бигирад ва вилояти онҳоро дар Фарова ва Нисо таъйид намояд, вале Масъуд бар хилофи ин раъй ба муқобили онон лашкар кашид ва Бектуғдиरो солори лашкари худ таъйин кард. Дар ин ҷанг лашкари Масъуд ба шикасти сахт рӯбарӯ шуд ва маҷбур гардид вилоятҳои Фарова, Нисо ва Деҳистонро ба писарони Микоил ибни Салҷуқ – Муҳаммад Туғрул, Чағрибек Довуд ва Байғӯ воғузур кунад ва давлатдории Салҷуқиёнро ба сари қор орад. Масъуд соли 1041 кушта шуд ва писараш Мавдуд ба хунхоҳии падар бар зидди амакаш Муҳаммад ба ҷанг бархост ва соли 1042 лашкари ӯро шикаст дода, худӣ ӯро ба қатл расонд ва то соли 1050 салтанат кард. Пас аз салтанати Мавдуд Салҷуқиён бештари қаламрави Ғазнавиёнро зеро даст оварда буданд ва шоҳони ғазнавӣ танҳо дар Ғазна ва навоҳии атрофии он ва қисмати аз Ҳиндустон салтанат доштанд. Билохира Ғӯриён бисоти давлатдорию аз зеро пойи охири подшоҳи ғазнавӣ Хусравмалик дар соли 1151 барҷиданд ва Хусравмалик соли 1157 дар пойтахти Ғӯриён – Фирӯзкӯҳ ба қатл расид. Ба ин минвол давлати Ғазнавиён сукут кард.

Қорномаи таърихӣ ин қилсила ҳамин аст, ки подшоҳони он забони тоҷикиро ба сарзамини Ҳинд бурда, барои тақомули он ва офариниши осори қаронбаҳо бо ин забон дар ин сарзамин ва дигар сарзаминҳои тобеи худ заминаи мусоид фароҳам оварданд.

Шоистаи зикр аст, ки ақсари подшоҳони ғазнавӣ ба қисли Сомониён ба забони тоҷикӣ ва илму адаб алоқамандии зиёд доштанд, ҳарчанд баъзе аз онҳо дар замони салтанати худ забони қорғузори девонро аз тоҷикӣ ба арабӣ барқарориданд. Дарбори Ғазнавӣ қонуни бузурги фарҳанг ва маҳфили қарномади шоирону адибон ва донишмандони аҳди худ буд. Шоирон бо сурудани ашъори қаронғоя ва донишмандон бо таълифи осори қаронмоя дарбори Ғазнавиро қарондовоза қардаанд. Меғӯянд, ки дар дарбори Султон Маҳмуд қорсад

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

шоир гирд омада буд. Донишманди маъруф Абурайҳони Берунӣ шоҳасари «Қонуни Масъудӣ»-ро, ки ба илми ҳайат ва нучум баҳшида шудааст, ба номи Султон Масъуд таълиф кардааст.

Ҳамчунин метавон ёдовар шуд, ки дар дарбори подшоҳони Ғазнавӣ олимону адибон мақоми машварат доштанд. Ба хусус, Султон Маҳмуд бисёр меҳост, ки бузургтарин донишмандони он рӯзгор – Абуалии Сино, Абурайҳони Берунӣ, Абусаҳли Масеҳӣ, Абунастри Ироқ, Абулхайри Хаммор ва дигарон, ки мояи ифтихор ва равнақи дигар дарборҳои он аҳд, аз ҷумла дарбори Хоразмшоҳиён буданд, аҳли дарбори ӯ бошанд ва борҳо ба талаби онон кас фиристода, ин донишмандонро ба дарбори худ фаро хонд. Медонем, ки Ибни Сино ва Абусаҳли Масеҳӣ ин даъвати Маҳмуро қабул накарданд ва ба дарбори Оли Зиёр рӯ оварданд. Абурайҳони Берунӣ пас аз фатҳи Хоразм аз ҷониби лашкари Султон Маҳмуд ночор ба дарбори ӯ пайваст.

Султон Маҳмуд ҳамчунин Ғазоирӣ шоирро, ки ба забонҳои тоҷикиву арабӣ шеър мегуфт, инъоми фаровон дода аз шаҳри Рай, аз дарбори Маҷдуддавлаи Дайламі ба дарбори худ даъват кард ва Берунӣ дар як асараш як байти тоҷикӣ аз ӯ шохид овардааст.

Баъзе таъкиранависон ба тоҷикӣ шеър сурудани худӣ Султон Маҳмуро таъйид намудаанд, аз ҷумла муаллифи «Лубоб-ул-албоб» ду шеър аз ӯ нақл кардааст, ки гӯё ӯ шеъри зеринро дар марсияи Гулистон ном канизаки худ сурудааст:

То ту, эй мох, зери хок шудӣ,
Хокро бар сипеҳр фазл омад.
Дил чазаъ кард, гуфтам, эй дил, сабр,
Ин қазо аз Худои адл омад.
Одам аз хок буду хокӣ шуд,
Ҳар ки з-ӯ зод, боз асл омад.

Ба андешаи муаррихон, фарзандону бародарони Маҳмуд ҳам ҳар кадом аз шеърӯ шоирӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) баҳрае доштаанд ва рубоии зебои зеро Муҳаммад Авфӣ ба писари Маҳмуд – Муҳаммад нисбат медиҳад:

Эй ҳоли дили хаста мушавваш бе ту,
Айши хуши ман шудааст нохуш бе ту.
Ту рафтаию ман омада бе ту ба ҷон,
Ту дар дили хоку ман дар оташ бе ту.

Мутобиқи маълумоти тазкираҳо, дар байни вазирону дабирони дарбори ғазнавӣ низ ба мисли Аҳмад Ҳасани Маймандии вазир, Абунастри Мушкон, Абубакри Қахистонӣ, Абулфазли Байҳақӣ касоне будаанд, ки ба забону шеърӯ адаби тоҷикӣ алоқаи зиёд доштаанд, то ҷойе, ки таърихномаи Абулфазли Байҳақӣ беҳтарин намунаи насри тоҷикӣ (форсӣ) шинохта шудааст.

Подшоҳони Ғазнавӣ ба густариши дини мубини ислом ва мазҳаби ҳанафӣ, ҳамчунин бунёди мактабу мадрасаҳо низ мусоидат намудаанд. Ба андешаи баъзе муаррихон, аз ҷумла дар ноҳияи дурдасти Хуттал (Хатлон) то соли 1025 ба ибтикори Ғазнавиён бештар аз 20 мадрасаи дорои вақф бино гардид.

Онҳо дар Ғазна китобхонаи бузург бунёд ниҳоданд ва нусхаҳои нодирро ҷамъоварӣ карда, барои истифода дар ихтиёри донишмандон қарор доданд.

Бештари ин китобҳо ҳамчунин ба сифати ғанимати ҷанг аз сарзаминҳои ишғолшуда ба Ғазна оварда мешуд. Масалан, гуфтаанд, ки Ғазнавиён соли 1034 Алоуддавлаи Кокуяро шикаст дода, Исфаҳонро ба даст оварданд ва китобхонаи Ибни Синоро, ки дар ин шаҳр буд, ба Ғазна интиқол доданд. Вале аксари китобҳои ин китобхонаи салтанатиро Ғӯриён баъди фатҳи Ғазна ба коми оташ кашиданд.

Маълум аст, ки дар аҳди Ғазнавиён аксари мардуми Мовароуннаҳрӯ Хуросон пайрави мазҳаби ҳанафӣи аҳли суннат буданд ва подшоҳони ин силсила аз ин мазҳаб ба унвони «мазҳаби рост» ҷонибдорӣ мекарданд ва ба дигар мазҳабҳои аҳли суннат низ эҳтиром мегузоштанд. Шаҳрҳои Нишопур, Бухоро, Марв, Балх, Ғазна... дар ин аҳд ба маркази бузурги ҳанафӣён ва шофеӣён табдил ёфта буданд. Аз ҷониби дигар, амирони Оли Бӯя ба сифати рақибони сиёсии Ғазнавиён аз мазҳаби муътазила Ҳимоят мекарданд. Ҳамин воқеият боиси он шуд, ки Маҳмуд ба Рай лашкар кашид ва баъди пирӯзӣ амр кард, ки осори донишмандони муътазиларо, ба хусус дар фалсафа ва илмҳои дақиқ, оташ зананд.

Рӯзгори ҳукмронии Ғазнавиён яке аз муҳимтарин давраҳои таърихи рушду густариши тасаввуф ба забони тоҷикӣ аст ва дар ин рӯзгор дар Хуросону Мовароуннаҳр бузургтарин орифону донишмандон, аз қабилони шайх Абусаиди Абулхайр, шайх

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Абулҳасани Ҳарақонӣ, Абуиброҳим Мустамилии Бухорой, Абулқосими Қушайрӣ, Абулҳасани Ҳучвирӣ, хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, ҳаким Санойӣ, шайх Аттор ва дигарон зиндагиву эҷод намуда, дар амри боло бурдани маърифати динию ахлоқии мардум ва рушду тавсеаи забони мо саҳми муносиб гузоштанд. Бино бар ин дар зер осори боқимонда ва баъзе намуна аз сурудаву навиштаҳои ононро зикр мекунем.

Шайх Абусаиди Абулхайри Майҳанӣ (вафот 1049) аз сӯфиёни маъруф ва шоирони хушсалиқаи он аҳд аст, ки дар миёни табақаҳои гуногуни аҳолии шуҳрату эътибори фаровон дошт. Ӯ аз нахустин шоирони рубоисаро ба забони тоҷикӣ ва рубоӣҳои вай дар камоли содагӣ ва фасоҳат суруда шудаанд:

Эй, нолаи пири хонақоҳ аз ғами ту,
В-эй, гиряи тифли бегуноҳ аз ғами ту.
Фарёди хурӯси субҳгоҳ аз ғами ту,
Оҳ аз ғами ту, ҳазор оҳ аз ғами ту.

Мачнунӣ ту кӯхро зи саҳро нашинохт,
Девонаи ишқи ту сар аз по нашинохт.
Ҳар кас ба ту раҳ ёфт, зи худ гум гардид,
Он кас ки туро шинохт, худро нашинохт.

Шайх Абулҳасани Ҳарақонӣ (вафот 1033) аз сӯфиёни маъруф аст, ки бо Ибни Сино ва Абусаиди Абулхайр муносибати дӯстона дошт. Китоби маъруфи ӯ «Нур-ул-улум» дар мабони ислом ба забони тоҷикӣ таълиф шудааст. Нусхаи то замони мо боқимондаи асарро яке аз шогирдони Абулҳасани Ҳарақонӣ дар даҳ боб мурағаб кардааст. Матолиби асар бештар ба таври пурсишу посух баён мегардад:

«Пурсиданд, ки ғариб кист? Гуфт: «Ғариб на он аст, ки танаш дар ин ҷаҳон ғариб аст, балки ғариб он аст, ки дилаш дар тан ғариб бувад ва сараш дар дил ғариб бувад».

Пурсиданд, ки дӯстони вайро (яъне, Худойро) чӣ аломат аст? Гуфт: «Он-к дӯстии дунё аз дили ӯ берун бувад».

Пурсиданд, ки чӣ кунем, то бедор гардем? Гуфт: «Умри ҳешро аз пеш баргирет (баргиред) ва чунон донет (донед), ки нафаси бозпасин омадааст ва дар миёни ду лаб мунтазир аст ва хоҳад, ки берун шавад...»

Рӯзе шайх (Абулҳасани Харақонӣ) аз сӯфие пурсид, ки дӯст дорӣ, ки бо Хизр алайҳиссалом дӯстӣ дорӣ? Гуфт: «Дорам». Гуфт: «Соли ту чанд аст?» Гуфт: «Наваду ҳафт». Гуфт: «Нони Худой, ки наваду ҳафт сол хӯрдаӣ, боз дех. Некӯ набувад, ки нони Худой хӯрӣ ва суҳбат бо Хизр дорӣ»³⁹⁷.

Чунон ки аз порчаи мазкур ба назар мерасад, забони баёни муаллиф сода, равон ва ширин аст, танҳо феъли амри шахси сеवуми шумораи ҷамъ «гиред» ба тарзи «гирет», ба ҷойи «донед» – «донет» омадааст, ки чунин шакли ифода то ба имрӯз дар аксари гӯйишҳои Тоҷикистони мо мушоҳида мегардад.

Имом Абуиброҳим Мустамилии Бухорӣ (вафот 1042) китоби арабии сӯфии машҳур Абубакри Калободӣ (вафот 990) «ат-Таарруф ли мазҳаби-т-тасаввуф»-ро, ки дар байни аҳли тасаввуф эътибори баланд дошт, ба тоҷикӣ тарҷумаву тафсир кардааст. Ба баёни дигар, Абуиброҳим Мустамилии Бухорӣ аз китоби Абубакри Калободӣ як калима ё ибораи кутоҳ нақл намуда, онро нахуст ба тоҷикӣ тарҷума мекунад ва баъдан онро нисбатан муфассал шарҳ медиҳад:

«Калимаи **тақво**. Ва калимаи **тақво** «ло илоҳа илла-л-лоҳ» аст. Ва онро калимаи **тақво** бад-он маънӣ хонд, ки ҳар кас ки ин калимаро биёвард, худро дар виқоя кард (яъне, ҳифз намуд). Дар ин ҷаҳон аз шамшер рафт ва аз шарри газит (чизя, яъне андозе, ки номусулмон ба давлати исломӣ мепардохт) рафт ва аз куфр рафт ва аҳлу фарзанди вай аз асирий растанд ва амволи ӯ аз истиғном (ба ғанимат гирифтани) рафт. Қадом виқоя (ҳифзу ниғаҳонӣ) бошад аз ин бузургтар? Ин таъсири шаҳодат аст дар дунё, то таъсири уқбо дар ӯ биёяд. Ва агар тасдиқ бо ин қавл ёр бувад, дар он ҷаҳон, агар ба ҳаққи ин калима тақсир накарда бошад, ҳештанро аз азоб виқоя кард. Ва агар тақсир карда бошад, ҳештанро дар хулуди (яъне, ҷовидонагии) дӯзах виқоя кард, зеро ки муъмин дар дӯзах ҷовидона намонад. Бад-ин маънӣ онро калимаи **тақво** хонанд...

Ва низ гуфтаанд, маънии дигар он аст, ки қавӣ тавонад, ки карди (яъне, амали) заифро табоҳ кунад ва заиф натавонад, ки карди қавиро табоҳ кунад. Қувват сифати ҳақ аст ва заъф сифати халқ. Ва қудрат сифати ҳақ аст ва аҷз сифати халқ.

³⁹⁷ Забеҳуллоҳи Сафо. Насри форсӣ (аз оғоз то аҳди Низомулмулки Тӯсӣ). - Техрон, 1347/1969. - С. 201.

Муҳол бошад, ки қодире қавӣ ҳукме кунад, ки заиф очизонро боз афганад»³⁹⁸.

Абулқосими Қушайрӣ (вафот 1073) низ аз сӯфиёни маъруфи ин аҳд аст, ки шогирдону пайравони зиёд дошт. Ӯ пештар аз Ғазолӣ бо мақсади наздик овардани шариату суннат бо тариқату тасаввуф асари маъруфи худ «ар-Рисолату-л-қушайрия»-ро дар панҷоҳ боб ба забони арабӣ таълиф намуд. Шогирди Қушайрӣ Абуалӣ ибни Аҳмади Усмонӣ ин рисолаго ба тоҷикӣ тарҷума кард, вале ин тарҷума чандон муваффақомез сурат нагирифт. Баъдан Абдурраҳмон ибни Муҳаммади Нишопурӣ тарҷумаи зебои ин рисолаго ба тоҷикӣ анҷом дод, ки ба номи «Тарҷумаи рисолаи қушайрия» маъруф аст.

Абулҳасани Ҳучвирӣ (вафот тақрибан 1072) ҳам аз сӯфиёни шинохта маҳсуб мешавад. Ӯ таълифоти зиёд дорад, вале асараш «Кашф-ул-маҳҷуб», ки намунаи барҷастаи фалсафаи исмоилӣ буда, илова бар ин дар бораи аҳли тасаввуф маълумоти ҷолиб медиҳад, миёни осори ӯ маҳбубияти бештар дорад. Асли ин китоб ба арабӣ буда, эҳтимол ҳуди муаллиф онро ба форсии дарӣ баргардон кардааст:

«Ва илм дар хазинаи ўст, ки бад-он миннат кунад бар он кас, ки хоҳад аз бандагони ӯ ва ҳар кӣ маҳрум аст аз он дар гумшудагӣ ҳамегардид ва дар кӯрӣ ҳамерафт, бар дилҳои эшон қуфлҳост, ки онро нагшоҷанд ва аз хиради эшон банди қуфлҳо барнаҳезад. Ва авлиёи эзад дар марғзорҳои бихишт ҳамечаранд ва аз дарахтони он ҳамечинанд ва андар ҷӯйҳои он сибоҳат (шино) ҳамекунанд, сер нашаванд аз он як соат ва нотавон нагарданд, бишнохтанд маъбудӣ хешро ва муҷарраду пок бикарданд ўро аз нишони офаридҳо ва покиза карданд ўро аз хама сифоти офаридҳо. Ва худовандони гумшудагӣ монанда карданд офаридгорро ба офарида ва дар ҳад оварданд (яъне, маҳдуд карданд) ва мисол карданд ўро ба сифот, то дар шумор оварданд, нодон шуданд ба шинохтани фариштагон ва дараҷоти офариниш ва мункар шуданд ба хабари доништа ва бигаравиданд ба хабари ноёфта»³⁹⁹.

³⁹⁸ Забехуллоҳи Сафо. Насри форсӣ (аз оғоз то аҳди Низомулмулки Тӯсӣ). - Техрон, 1347//1969. - С. 235- 238.

³⁹⁹ Забехуллоҳи Сафо. Насри форсӣ (аз оғоз то аҳди Низомулмулки Тӯсӣ). - Техрон, 1347//1969. - С. 244-245.

Чунон ки аз ин намуна ба мушоҳида мерасад, дар тарзи ифодаву баёни муаллиф нақши тарҷума бармало зоҳир мегардад, вале корбурди истилоҳоти тоҷикӣ, аз қабили **худой**, **офаридгор**, **офарида**, **офариниш**, **гузидагон** (пайғамбарон), **худовандон** (соҳибон), **банда**, **фаришта**, **роҳ намудан** (хидоят кардан) ва ғайра дар баробари истилоҳоти маъмули арабӣ аз афзалиятҳои ин китоб ба ҳисоб меравад. Аксари истилоҳоти маъмули фалсафӣ, ки Ибни Сино дар «Донишномаи Алоӣ» ва «Меъроҷнома» истифода кардааст, дар ҳамин китоб ба мушоҳида мерасанд.

Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ (1005/06-1089) аз пирони Хуросон ва абармардони забону илму адаби тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Ӯ илми тариқатро аз Абулҳасани Харақонӣ омӯхт ва дар тасаввуф аз саромадони аҳди худ гардид.

Аз ӯ осори фаровони гаронбаҳо, аз қабили «Табакот-ус-сӯфия», «Илоҳнома», «Сад майдон», «Тафсири Куръон», «Муноҷотнома», «Зод-ул-орифин», «Канз-ус-солиқин», «Қаландарнома», «Муҳаббатнома», «Насоих», «Ҳафт ҳисор», «Рисолаи дилу ҷон», «Рисолаи воридот» ва ғ. боқӣ мондааст.

Ба андешаи муҳаққиқон ӯ дар назму насри тоҷикӣ (форсӣ) навғониҳои адабӣ, аз ҷумла корбасти қитъаҳои шеърро дар асари насрӣ ворид кард, ки баъдан Шайх Саъдӣ онро ба ҳадди камол расонд. Истифодаи насри мусаччаъ, яъне насри дорои қофия низ дар забону адаби мо ба номи Абдуллоҳи Ансорӣ бастагӣ дорад:

«Эй азиз, ҳар кас донад ҳақиқат чист, донад, ки ишқ кадом аст ва ошиқ кист. Дар ин роҳ мард бояд буд ва бо дили пурдари бояд буд. Ва ҳар киро ранҷ бештар, таматтуъ бештар. Ошиқ бояд бебок бошад, агарчи ўро бими ҳалок бошад. Ишқ одамихор аст, на ном дорад ва на нанг, на сулҳ дорад ва на ҷанг. Ишқ иллатест бар давоми ҳаёт, на василатест, бар эҳтимоми мамот. Ишқ дардест, ки ўро даво нест ва кори ишқ ҳаргиз ба муддао нест. Муддаои ишқ бебало набувад ва чун балое расад, ўро радди бало набувад. Ошиқ ҳам оташ асту ҳам об, ҳам зулматасту ҳам Офтоб. Бесабрӣ дар ишқ азоби ҷовидонист ва беихлосӣ дар итоат вуболи (зиёну зарар) зиндагонист. Ишқ мояи осудагист, ҳарчанд мояи фарсудагист. Ҳар чи ошиқ нест сутур (хайвон) аст, рӯзро ҷӣ гунаҳ з-он ки шабпара кӯр аст.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Дили ошиқ ҳамеша бедор аст ва дидаи ӯ гуҳарбор аст. Муҳаббати ӯ пайваста бо меҳнат (ранчу азоб) қарин аст. Ошиқро сад бало дар пеш ва ҳазор дар роҳ. Дар ин роҳ гирия Яъқуб бояд ё нолаи Мачнун, ё дили пурдари бояд ё наволаи (лукма) пурхун.

Ин чо тани заифу дили хаста меҳаранд,
Кас ошиқӣ ба қуввати бозу намекунад»⁴⁰⁰.

Зебоию пухтагии калом дар рубоӣи динию ирфонии ӯ низ ба хубӣ мушоҳида мешавад:

Дар роҳи Худо ду Каъба омад ҳосил,
Як Каъбаи сурат асту як Каъбаи дил.
То битвонӣ зиёрати дилҳо кун,
К-афзун зи ҳазор Каъба омад як дил.

Ин мартабаро баланду пастӣ набувад,
Худбиниву хештанпарастӣ набувад.
Дар ҳар қадаме зи нест бинӣ асаре,
Чоёе бирасӣ, ки номи ҳастӣ набувад.

Муноҷотҳои содаю равони ӯ дар забони тоҷикӣ беназиру бесобиқаанд. Истифода аз ҷумлаҳои мусаччаъ, яъне такрори қофия дар чанд ҷумла аз махсусиятҳои хоси навиштаҳои ӯст, ки насри ӯро шевоию дилнишинии вижа мебахшад ва аз доираи наср берун кашида, ба назм наздик месозад:

«Ақл гуфт ман:
рақиби инсонам, нақиби эҳсонам,
кушояндаи дари фаҳмам, зудояндаи занги ваҳмам,
побастаи таклифотам, шоистаи ташрифотам,
гулзори хирадмандонам, афзори хунармандонам».

Ба андешаи мо, бартарии чунин тарзи ифода дар он зоҳир мешавад, ки зуд ба дилҳо роҳ ёфта, хифзи онро низ осон мегардонад.

Дар аҳди Ғазнавӣ ҳамчунин як идда осори арзишманди таърихӣ ба забони тоҷикӣ таълиф гардид, ки дар миёни онҳо «Зайн-ул-ахбор»-и **Абулҳай ибни Заҳҳоки Гардезӣ** мақоми хос дорад. Ин таърихнома ба ифтихори подшоҳи ғазнавӣ Абдурашид ибни Масъуд, ки лақаби Зайнулмила дошт, «Зайн-

⁴⁰⁰ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби дувум. - Техрон, 1345//1967. - С. 413-414

ул-ахбор» номгузорӣ шуда, таърихи умумии Эрони таърихи аз рӯзгорони қадим то замони муаллиф дар бар мегирад. Китоби мазкур илова бар маълумоти судманд оид ба таърихи тоисломӣ ва исломии Эронзамин дар бобати ҳодисаҳои олам, дину оин ва одобу русуми мардумони мухталиф иттилооти ҷолибро дар бар мегирад, ки бо насри содаву равон баён гардидаанд. Ҳарчанд дар рӯзгори зиндагии Гардезӣ доираи корбасти калимоту истилоҳоти арабӣ тавсеа пайдо кард, вале дар тарзи баёни муаллиф сабки нигориши аҳди сомонӣ то андозае ба назар мерасад. Ҷолиб аст, ки муаллифи «Зайн-ул-ахбор» дар баёни ҳодисаву воқеаҳо нигоҳи бетаассуб дорад ва ба ҷузъиёти онҳо дахл намекунад. Барои намуна порчаеро аз «Зайн-ул-ахбор» дар хусуси қатли Абумуслими Хуросонӣ бо фитнаи ночавонмардонаи халифа Мансур дар зер нақл мекунем:

«Ва чун Абумуслим аз ҳаҷ бозгашт, ўро гуфтанд: «Бухайра тарсоест дувистсола ва аз ҳар чизе хабар дорад». Абумуслим ўро ба наздики хеш хонд. Чун он пир Абумуслиро бидид, гуфт: «Кардӣ кифоят ва ба тамомӣ расонидӣ иноят ва расонидӣ ба ниҳоят, хештан сӯхтӣ ва кори хеш парогандӣ ва куштани хеш муояна (яъне ба чашми худ) бидидӣ». Абумуслим андуҳгин шуд. Пас пир ўро гуфт: «На аз ҳазм (мулоҳиза, эҳтиёт) тамомати ҳалал омад ва на аз раъйи савоб ва на аз тадбири судманд ва на аз шамшери буррон, валекин ҳеҷ кас ба ҳама орзуҳо нарасад, илло ки замона ўро андар ёфт ва баъзе аз мурод ҳосил шуд».

Абумуслим гуфт ўро: «Чӣ гумон мебарӣ, кор ба кучо расад?» Пир гуфт: «Чун ду халифа бар коре муттафиқ шуданд, он кор тамом шавад ва тақдир ба наздики он касест, ки тадбир бо ӯ ботил шавад. Агар ба Хуросон шавӣ, саломат монӣ».

Абумуслим хост баргардад. Мансур касон фиристод, ки зуд биёй. Қазо омада буд, Абумуслиро басар шуд (яъне биноиву ақлу тадбир аз даст рафт).

...ва чун пеши Мансур омад, ўро биншонд ва некӯ бипурсид ва пас гуфт: «Ту ин чанд фатҳҳо ва ҳарбҳо ба кадом шамшер кардӣ?» Абумуслим гуфт: «Бад-ин» ва ишора бад-он шамшер кард, ки бар миён дошт. Мансур гуфт: «Маро дех». Ба Мансур дод. Пас Мансур гуфт: «Донӣ, ки ту бо ман чӣ кардӣ? Чунин кардӣ» ва ягон-ягон ҳамешумард ва Абумуслим ҷавоби

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

хар яке ҳамедод, то Мансур битуршид (туршрӯй шуд) ва бонг бар ӯ зад.

Абумуслим гуфт: «Ё амирулмуъминин, ин на мукофоти он некӯиҳост, ки ман кардам...»

Пас Мансур гуфт: «Ин на ба дӯстии мо кардӣ, бал-к ин кори осмонӣ буд ва инояти эзадӣ, ки қиёми давлати мо буд».

Пас Мансур ишорат кард он касро, ки бар сари Абумуслим истода буд. Шамшер бизад ва Абумуслим бияфтод...».

Гардезӣ дар идомаи ин матлаб мегӯяд, ки нахустин касе, ки Абумуслиро бо шамшер зад, муҳофизи худи вай буд. Хуросониёни беруни дар, ки ҳамроҳи Абумуслим омада буданд, аз ин мочаро огоҳ шуда, ғавғо бардоштанд. Мансур фармуд, аз хазина ба онҳо музди яксола доданд ва онҳо ҳама ором гирифтанд.

Аз вижагиҳои назарраси забонии порчай зикршуда метавон ба корбурди моҳиронаи феъл («кардӣ кифоят ва ба тамомӣ расонидӣ иноят ва расонидӣ ба ниҳоят, ҳештан сӯхтӣ ва кори ҳеш парогандӣ ва куштани ҳеш муояна бидидӣ»), аз чумла феъли содаи «туршидан», ки мутаассифона, имрӯз аз доираи истеъмол берун мондааст, дар ин асар ва истифодаи пасванди аломати чамъи **-ҳо** ба калимаҳои иқтибоси арабӣ **фатҳҳо**, **ҳарбҳо**, ки худ дар арабӣ дорои шакли чамъ мебошанд, ишора кард.

Вале маъруфтарин таърихнома, ки дар ин аҳд ба забони тоҷикӣ иншо гардид, «Таърихи Байҳақӣ»-ст, ки онро инчунин «Таърихи Оли Сабуктегин» ва ё ба ифтихори Султон Масъуди Ғазнавӣ «Таърихи Масъудӣ» низ мегӯянд. Ин таърихнома ба қалами **Абулфазли Байҳақӣ** (995 – 1077), ки дабири девони расоили Ғазнавиён буд, тааллуқ дорад. Байҳақӣ дар таърихномаи худ дар баробари нақли содаву чолиби ҳодисаву воқеаҳо, матни чанд нома аз санадҳои девонӣ, аз чумла баъзе номаҳои Аҳмади Ҳасани Маймандӣ ва Абунаصري Мушконро намуна оварда, аз рӯйдодҳои замони худ шоҳиди бисёри айни нақл кардааст.

Шоистаи зикр аст, ки Байҳақӣ аз нахустин муаррихон ва донишмандони миллии мост, ки аз қавми «тоҷик» будани худро дар ин асар таъкид кардааст: «Ман ва монанди ман тозикон худ намедонистем, ки дар ҷаҳон дар кучоём ва чун меравад».⁴⁰¹

⁴⁰¹ Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. - Машҳад, 1351/1973. – С. 904.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Калимаи «тозик» (точик) дар «Таърихи Байҳақӣ» дар нух маврид, бештар барои ифодаи аъёну ашрофи дарбор ва сарони лашкари ғазнавӣ истифода шудааст.

Забони баёни муаллиф ба шеваи нигориши аҳди сомонӣ каробат дорад: «Чунин овардаанд, ки Фазл – вазири Маъмуни халифа ба Марв итоб кард бо Хусайни Мусъаб – падари Тоҳири Зуляминайну гуфт: «Писарат Тоҳир дигаргуна шуд ва бод дар сар карду хештанро намешиносад». Хусайн гуфт: «Айюҳа-л-вазир (Эй вазир), ман пиреям дар ин давлат бандаву фармонбардор ва донам, ки насихату ихлоси ман шуморо муқаззар аст. Аммо писарам Тоҳир аз ман бандатару фармонбардортар аст ва ҷавобе дорам дар боби вай сахт кутох, аммо дурушту дилгир. Агар дастурӣ дихӣ, бигӯям. Гуфт: «Додам». Гуфт: «... амирулмуъминин ўро аз фурӯдасттари авлиёву ҳашами хеш ба даст гирифт ва синаи ў бишкофту диле заиф, ки чун ўро бошад, аз он ҷо берун гирифт ва диле он ҷо ниҳод, ки бад-он дил бародарашро, халифае чун Муҳаммади Зубайдаро (бародари Маъмун халифа Амин дар назар аст) бикушт ва ба он дил, ки дод олату қуввату лашкар дод. Имрӯз чун кораш бад-ин дараҷа расид, ки пӯшида нест, мехоҳӣ, ки туро гардан ниҳад ва ҳамчунон бошад, ки аввал буд? Ба ҳеч ҳол ин рост наёяд, магар ўро бад-он дараҷа барӣ, ки аввал буд. Ман он чи дониستم, бигуфтам ва фармон тuroст.

Фазли Саҳл хомӯш гашт, чунон ки он рӯз сухан нагуфт ва аз ҷой бишуда буд (яъне, аз худ берун шуда буд). Ва ин хабар ба Маъмун бардоштан. Сахт хуш омадаш ҷавоби Хусайни Мусъаб ва писандида омад ва гуфт: «Маро ин сухан аз фатҳи Бағдод хуштар омад, ки писараш кард». Ва вилояти Пушанг бад-ў дод...»⁴⁰².

Намунаи дигар аз «Таърихи Байҳақӣ» дар бораи дар қалъаи Кӯхтез дар асорат нигоҳ доштани Султон Муҳаммад аст, ки мутобиқи васияти Султон Маҳмуд ба подшоҳӣ расид, вале баъд аз ҳафт моҳ наздиконаш, ки аз сари қудрат омадани ў норозӣ буданд, ўро ба ҳабс гирифта, Султон Масъудро подшоҳ

⁴⁰²Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби дувум. - Техрон, 1345//1967. - С. 319.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

эълон карданд: «Аз устод Абдурахмони Қаввол шунудам, ки чун лашкар аз Текинобод сӯйи Ҳирот рафтанд, ману монандаи ман, ки хидматкорони амир Муҳаммад (писари Султон Маҳмуд) будем, моҳиро монистем аз об бияфтода ва дар хушкӣ монда ва гонат шудаву бенаво гашта. Ва дил намедод, ки аз пойи қалъаи Кӯхтез зостар (з-онсӯтар) шавеме. Ва умед медоштем, ки магар Султон Масъуд ўро бихонад сӯйи Ҳирот ва рӯшноӣ падидор ояд. Ва ҳар рӯзе бар ҳукми одат ба хидмат рафтаме ману ёронам, мутрибону қавволон ва надимони пир. Ва он чо чизе хӯрдеме ва намози шомро боз гаштеме. Ва ҳоҷиб Бектегин зиёдат эҳтиёт пеш гирифт, валекин касеро аз мо аз вай боз надошт. Ва некудоштҳо ҳар рӯз ба зиёдат буд, чунонки агар ба мисли шири мурғ хостӣ дар вақт ҳозир кардӣ. Ва амир Муҳаммад... низ лахте хурсандтар гашт ва дар шароб хӯрдан омад ва пайваста май хӯрд»⁴⁰³.

Дар намунаи зикршуда феъли содаи «монистан» ба маънии «монанд будан» истифода шудааст, ки имрӯз дигар доираи корбурд надорад ва ҷойи худро ба феъли таркибии «монанд будан» додааст. Ҳамчунин тарзи ифодаи феълҳои шахси танҳову ҷамъ ба шакли «шавеме», «хӯрдеме», «рафтаме», «бозгаштеме» ба маънии таъкидии «мешавем», «мехӯрдем», «мерафтам», «бозмегаштем» аз хусусиятҳои корбасти феъл дар он рӯзгор аст.

Ҳамчунин Абулфазли Байҳақӣ дар ин асар дар оғози боби Хоразм аз китоби «ал-Мусомара фӣ ахбори Хоразм»-и Берунӣ, ки эҳтимолан ба тоҷикӣ таълиф шуда, мутаассифона, то замони мо боқӣ намондааст, бахшero дар хусуси ғасби Хоразм аз ҷониби Султон Маҳмуд иқтибос овардааст. Дар ин бахш, илова бар он ки дар бобати охири рӯзҳои давлатдории хоразмшоҳиёни асил маълумоти муфиди таърихӣ мавҷуд аст, муаллиф ҳам нақши созанда ва ҳам нақши сӯзанда доштани қаламро таъкид намудааст, ки номаи тунди расули хоразмшоҳ дар Ғазна боиси ҳамлаи Султон Маҳмуд ба Хоразм, шикасти хонадонҳои асили эрониясл ва ба сари кор омадани туркони

⁴⁰³ Насрҳои таърихӣ. Ба интиҳоб ва муаррифи ва тавзеҳи дуктур Исмоили Ҳокимӣ. – Техрон, 1350/1972. – С.21.

хоразмшоҳ гардид: «Хоразмшоҳ Булаббоси Маъмун ибни Маъмун... бозпасин амире буд, ки хонадон пас аз куштани ӯ барафтод ва давлати Маъмуниён ба поён расид. Ва ӯ марде буд фозил ва шахм (чолок) ва корӣ ва дар корҳо саҳт мусбат ва чунон ки вайро ахлоқи ситуда буд ва ҳам носитуда. Ва ин аз он мегӯям, то муқаррар гардад, ки майлу муҳобо намекунам... Ва хунари бузургтар амир Абулаббосро он буд, ки забони ӯ баста буд аз дашном ва фӯхшу хурофот. Ман ки Бурайҳонам ва мар ӯро ҳафт сол хидмат кардам, нашнудам, ки бар забони вай ҳеҷ дашном рафт ва ғояти дашноми ӯ он буд, ки чун дар ҳашм шудӣ, гуфтӣ: «Эй сағ! ... Ва эҳтиёт бояд кард нависандагонро, дар ҳар чи нависанд, ки аз гуфтор боз тавон истод ва аз набиштан боз натавон истод ва набишта боз натавон гардонид...». ⁴⁰⁴

Номанигории тоҷикӣ дар ин аҳд тавассути соҳиби девони расоили Султон Маҳмуд ва Султон Масъуд Абунастри Мушкон (вафот 1039) ривочу равнақи бештар пайдо кард, ки бо шарофати «Таърихи Байҳақӣ» чанд номаи нигоштаи ӯ то замони мо расидааст. Дар ин номаҳои боқимонда зебоию расоии забони муаллиф ба назар мерасад ва дар зер порчаеро аз номаи Султон Масъуд ба хони Кошғар Қадархон, ки ба қалами Абунастри Мушкон тааллуқ дорад, намуна меорем:

«... имрӯз чун тахт ба мо расид ва кор ин аст, ки бар ҳар ду ҷониб пӯшида нест, хирад он мисол диҳад ва таҷоруб он иқтизо кунад, ки ҷаҳд карда ояд, то биноҳои афроштаро дар дӯстӣ афроштатар карда ояд, то аз ҳар ду ҷониб дӯстон шодмона шаванд ва ҳосидону душманон ба кӯрию даҳдилӣ (яъне, ташвишу изтироб) рӯзгорро қарон кунанд ва ҷаҳониёнро муқаррар гардад, ки хонадонҳо яке буд ва акнун, аз он чи буд, некӯтар шудааст...» ⁴⁰⁵.

Ин нома ҳамчунин аз доираи нуфузу эътибори забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) дар ин аҳд дар хонигарии Кошғар шаҳодат медиҳад.

Таълифи таърихномаи маъруфи «**Таърихи Систон**» низ ба ҳамин давра рост меояд. Мутаассифона, номи муаллифи он

⁴⁰⁴ Насрҳои таърихӣ. Ба интиҳоб ва муаррифӣ ва тавзеҳи дуктур Исмоили Ҳокимӣ. – Техрон, 1350//1972.

⁴⁰⁵ Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. – Техрон, ҷ.3, 1386//2008. – С.144.

маълум нест. Таълифи ин китоб ба андешаи муҳаққиқон тақрибан дар соли 1054 ба поён расидааст, вале, ба андешаи Муҳаммадтақии Баҳор, таркибот ва истилоҳоти дар ин китоб омада онро кӯхнатар аз «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ ва «Таърихи Байҳақӣ» нишон медиҳанд. Китоби мазкур бар замми намунаи муътабари насри куҳан будан, ҳамчунин аз нигоҳи фаро гирифтани ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ ва ошкор кардани шахсиятҳои бузурги сиёсӣ фарҳангӣ бисёр арзишманд аст. Баъзе намунаҳои насри куҳани тоҷикӣ (форсии дарӣ), аз ҷумла порчаҳо аз «Гаршосбнома» дар намунаи «Суруди оташкадаи Каркуй» ва «Аҷоиб-ул-булдон»-и Абулмуайяди Балхӣ, ки дар боло ёдовар шудем, дар батни матни ин китоб то замони мо расидаанд.

Қисмати охири китоб, ки воқеаҳои асрҳои баъдиро дар бар мегирад, бидуни шак, аз ҷониби котибон ба китоб ҳамроҳ карда шуда, ба қисмати аслии китоб алоқамандӣ надорад. Забони қисмати асосии китоб содаю раво ва дур аз печидагию душворбаёнӣ аст. Барои намуна пораеро аз ин китоб дар зер нақл мекунем: «... ва чун бар минбари ислом ба номи туркон хутба карданд, ибтидои меҳнати (яъне, ранҷу азоби) Систон он рӯз буд ва Систонро ханӯз ҳеҷ осеба нарасида буд то ин вақт. Ва андар ҷаҳон аз рӯзгори Яъқуб ва Амр ҳеҷ шаҳре ободонтар аз Систон набуд ва доруддавла гуфтандӣ Нимрӯзро то он рӯзгор, ки амири халафро аз Систон бибурданд ба хилоф, ки мардумон бар ӯ карданд, то диданд он чи диданд ва ханӯз мебинанд...».⁴⁰⁶

Қобили зикр аст, ки дар «Таърихи Систон» бисёр калимаҳову таркибҳои асили забони мо аз қабилҳои «фародид наомадан» (яъне ба ҷашм нанамудан), «патёра» (офат), «бадаст» (ба арабӣ ваҷаб), «сайкӣ» (навъи шароб, аслаш сеякӣ), «ошуфтани» («шаҳр биёшуфт»), яъне шаҳр ба шӯр омад), «торак» (фарқи сар; ин калима дар шакли «тор» ба маънии сар, боло «тори бом», «тори бора», «тори кӯх» дар аксари ғӯйишҳои тоҷикӣ имрӯз мавриди истифода қарор дорад), «омос» (ба арабӣ варам), «иди Гуспандкушон» (иди Қурбон), «донг» (шашяк) ва ғайра ба мушоҳида мерасанд, ки аксари онҳо дар дигар осори ин давр, аз ҷумла «Китоб-ут-тафҳим»-и Берунӣ ба назар мерасанд.

⁴⁰⁶ Насрҳои таърихӣ. Ба интиҳоб ва муаррифӣ ва тавзеҳи дуктур Исмоили Ҳокимӣ. – Техрон, 1350/1972.

Дар аҳди Ғазнавиён таълифи осори риёзию нучум ва чуғрофияи риёзӣ ривочу равнақи бештар пайдо кард, ки бештари ин осор ба қалами яке аз бузургтарин устодони забони тоҷикӣ дар илм Абурайҳони Берунӣ тааллуқ дорад.

Абурайҳони Берунӣ. Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ 4 сентабри 973 дар яке аз мавзеъҳои беруни шаҳри Коси Хоразм ба дунё омад ва таҳаллуси Берунӣ ба ҳамин маҳалли зодани ӯ берун аз шаҳри Кос гувоҳӣ медиҳад.

Ҷуро ҳанӯз хангоми зиндагиаш бо эҳтирому самимият бо унвонҳои устод, устодурраис ва имомурраис ном мебарданд. Дар баъзе китобҳои баъдӣ аз ӯ бо унвони ҳақим низ ёд кардаанд, ки ин ҳама аз баландии мақому мартабаи вай дар илму сиёсату дин шаҳодат медиҳад.

Дар бобати айёми тифлӣ ва таҳсили ибтидоии ӯ дар маъхазҳо ишора нарасидааст. Вале худ вай дар як қасидаи арабиаш, аз он ки дар хонадони Оли Ироқ ба воя расида, аз амирзодаи ин хонавода Абунасири Ироқ, ки аз донишмандони маъруфи аҳди худ дар илми мусалласоти кураӣ буд ва Умари Хайём ӯро аз риёзидонони мақоми аввал ба шумор овардааст, тарбият ёфтани худро таъкид кардааст.

Абурайҳони Берунӣ аз хурдсолӣ дорои истеъдод ва фаҳму хофизаи қавӣ буда, ба ҷуз аз забонҳои хоразмӣ ва тоҷикӣ (форсӣ), ба омӯзиши забонҳои арабӣ, юнонӣ, суриёнӣ, ҳиндӣ ва ибрий шавқу рағбат доштааст.

Фаъолияти илмии Берунӣ бармаҳал, аз синни 17 солагиаш, ки иртиқои Офтобро хангоми эътидоли баҳорӣ ва тирамоҳӣ дар зодгоҳаш андозагирӣ кардааст, шурӯъ мешавад.

Баъдан дар синни 21-22 солагӣ олоти дар он аҳд мавҷудаи нучумиро тасҳеҳ карда, арзу тӯли аксари шаҳру рустои Хоразмро муайян мекунад ва дар ҳамин солҳои зиндагиаш нахустин кураи Замиро месозад.

Соли 995 бо қатли охири амираи хонадони Оли Ироқ Абдуллоҳи Муҳаммад ибни Ироқ ба дасти волии Гурганҷ (Ҷурҷония) Маъмун ибни Муҳаммад (ваф. 997) зиндагии орому осудаи Берунӣ анҷом меёбад ва ӯ ба тарки ватан маҷбур мешавад. Вай нахуст ба Рай ва аз Рай ба Гургон сафар мекунад. Дар Рай бо Абумаҳмуди Хучандӣ, ки аз муқаррабони дарбори Фахруддаулаи Дайламӣ (976-997) буд ва Берунӣ ӯро «ягонаи аҳд

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

дар сохтани астурлоб ва олоти нучумии дигар» тавсиф кардааст, мулоқот менамояд.

Соли 997 дубора ба зодгоҳи худ баргашта, бо роҳи мукотиба бо Абумахмуди Бузҷонӣ дар як вақт ҳар ду гирифтани Моҳро дар Бағдод ва Кос мушоҳида мекунанд. Берунӣ чанде дар дарбори Нух ибни Мансури Сомонӣ ба хидмат машғул мешавад, вале баъдан бо сабабҳои номаълум ӯ аз Бухоро берун меравад. Баъдан муддате дар Табаристон ба хидмати Марзбон ибни Рустам – муаллифи китоби «Марзбоннома» камар баста, яке аз нахустин китобҳои илмии худ «Мақолид-ул-илми-л-хайат»-ро, ки бузургтарин асар бар боби мусалласоти куравист, ба номи ӯ тасниф менамояд.

Пас ба Гургон, ба дарбори Шамсулмаолии Қобуси Вушмгир (938-1012) раҳ меёбад ва муддати 6 сол мавриди эҳтироми ин амир қарор мегирад. Дар ҳамин шаҳри Гургон соли 1000 шоҳасари илмии худ «Осор-ул-боқия»-ро ба номи Шамсулмаолии Қобус ба забони арабӣ таълиф мекунад. Ин китоб илова бар он дар бораи тақвим ва гоҳшумории халку қавмиятҳои мухталиф, аз қабилҳои румиён, ҳиндувон, суриёниён, ибриён, қибтиён, арабҳо... маълумоти кофӣ медиҳад, дар маҷмӯъ таърихномаи шоҳони Эронро эронинаҷод аст.

Шамсулмаолии Қобус ба Берунӣ девони вазорат пешниҳод кард, вале Берунӣ ин даъватро қабул нанамуд ва шояд бо даъвати Абулҳусайни Суҳайлӣ – вазири донишдӯсти Абулҳасани Алӣ ибни Маъмуни Хоразмшоҳ (997-1009), ки пас аз марги падар ба тахти салтанат нишаста буд, ба Гургонҷ баргашт. Дар дарбори Алӣ ибни Маъмун бо хидояти Абулҳусайни Суҳайлӣ, ки ба қавли соҳиби «Чаҳор мақола» «ҳакимтабъ ва каримнафсу фозил» буд, бузургтарин донишмандони он аҳд: Абуалии Сино, Абусаҳли Масеҳӣ, Абунасири Ироқ, Абдусамоди Ҳаким, Абулхайри Хаммор... гирд омада буданд, ки ин ҷамъиятро дар кутуби илмии муосир бо номи «Фарҳангистони Маъмун» ёд мекунанд. Ин Фарҳангистон дар рӯзгори аморати бародари Абулҳасан Абулаббоси Хоразмшоҳ (1009-1016), ки Берунӣ дар дарбори ӯ макоми машварат дошт, эътибори бештар пайдо кард. Абулаббос ба хоҳири ҳифзи амнияти Хоразм хоҳари Султон Маҳмуди Ғазнавиро ба занӣ гирифта буд ва Султон Маҳмуд ҳамвора хоразмиёнро ба зерӣ бори нангини тобеияти

худ фаро мехонд. Абулаббос зери бори итоати Султон Маҳмуд рафт ва сарони лашкар ўро соли 1016 куштанд ва бародарзодааш Абулҳорисро ба тахти хоразмшоҳӣ нишонданд. Султон Маҳмуд баҳори соли 1017 бо баҳонаи қатли домодаш ба Хоразм ҳамлавар шуд ва ба давлатдорӣ асилзодагони Хоразм ба таври ҳамеша хотима дод. Абулхусайни Сухайлӣ, Абуалии Сино ва Абусаҳли Масеҳӣ пеш аз ҳучуми Маҳмуд Хоразмро тарк гуфтанд. Абулхайри Хаммор, Абдусамоди Ҳаким ва чанде донишмандони дигар ба дасти лашкариёни Маҳмуд ба қатл расиданд. Султон Маҳмуд Абурайҳони Беруниро ба Ғазна овард. Берунӣ дар Ғазна «ал-Мусомара фӣ ахбори Хоразм»-ро навишт ва чунон ки дар боло гуфта гузаштем, Байҳақӣ дар охири таърихномаи худ ҳикоятро аз он нақл кардааст.

Абурайҳони Берунӣ дар Ғазна ҳамчунин соли 1025 китоби «Таҳдиду ниҳоеъи-л-амокин» ва соли 1029 «Китоб-ут-тафҳим ли авои́ли синоат-ит-танчим»-ро таълиф намуд, ки китоби охир ба забони тоҷикӣ навишта шуда, аз дурдонаҳои насри илмӣ забони мо шинохта шудааст.

Забони таълифи ин асар бисёр равои рангин аст ва аз устодии комили Берунӣ дар забони тоҷикӣ (форсӣ) ва таълифи осори илмӣ ба ин забон шаҳодат медиҳад.

Барои намуна ва шиносӣ бо сабки нигориши муаллиф, ки ба таври пурсишу посух баён гардидааст, порчаеро аз ин китоб манзури назари хонанда мегардонем: «Наврӯз чист? Нахустин рӯз аст аз фарвардинмоҳ в-аз ин ҷиҳат Наврӯз ном карданд, зеро-к пешонии соли нав аст. Ва он-ч аз паси ўст, аз ин панҷ рӯз ҳама ҷашнхост. Ва шашуми фарвардинмоҳ Наврӯзи бузургдоранд, зеро-к хусравон бад-он панҷ рӯз ҳақҳои ҳашам ва гурӯҳону бузургон бигзоридандӣ ва ҳоҷатҳо раво кардандӣ, он гоҳ бад-ин рӯзи шашум хилват кардандӣ хосагонро. Ва эътиқоди порсийён андар наврӯзи нахустин он аст, ки аввал рӯзест аз замона ва бад-ӯ фалак оғозид гаштан.

Тиргон чист? Сздаҳум рӯз аст аз тирмоҳ. Ва номаш тир аст ҳамноми моҳи хеш ва ҳамчунин аст ба ҳар моҳе он рӯз, ки ҳамномаш бошад, ўро ҷашндоранд. Ва бад-ин Тиргон гуфтанд, ки Ораш тир андохт аз баҳри сулҳи Манучеҳр, ки бо Афросиёби туркӣ кардааст бар тирпартобе (яъне, масофаи партофтани тир)

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

аз мамлакат. Ва он тири кифти ӯ аз кӯҳҳои Табаристон бикашид то бар сӯи Тахористон.

Меҳргон чист? Шонздаҳум рӯз аз меҳрмоҳ ва номаш меҳр. Ва андар ин рӯз Афредун зафар ёфт бар Бевараспи ҷоду, он-к маъруф аст ба Заҳҳок. Ва ба кӯҳи Дамованд боз дошт. Ва рӯзҳо, ки сипаси Меҳргон аст, ҳама чашнанд бар кирдори он-ч аз паси Наврӯз бувад. Ва шашуми он Меҳргони бузург бувад ва Ромрӯз ном аст ва бад-ин донандаш...»⁴⁰⁷.

Берунӣ дар ин китоб дар баробари истилоҳоти мутадовили арабии илмҳои машҳури замонаш: хандасаву шумору нучуму ҷуғрофияву ғайра муодили форсӣ сохтаву баргузида, дар ҳақиқати ҳол кори бузургу шоистаи таҳсине анҷом додааст, ки чунин иқдом дар таърихи ташаккули забони тоҷикӣ ба сифати забони илм беназиру бесобиқа аст.

Дар ҳамин давра Берунӣ ба Ҳиндустон сафар кард ва раҳоварди сафари ӯ аз ин сарзамин китоби «Мо лил Ҳинд» аст, ки то имрӯз беҳтарин асар дар бораи тақвиму гоҳшуморӣ, дину оин ва афқору андешаи ҳиндувон шинохта шудааст. Абурайҳони Берунӣ муддати 12 сол дар дарбори Султон Масъуд зиндагонӣ кард. Ин муддат давраи нисбатан оромонаву осудаҳолона ва пурмаҳсули зиндагиву фаъолияти ӯ буд. Дар ин давра Берунӣ китоби «Қонуни Масъудӣ»-ро таълиф намуд, ки аз муҳимтарину муфассалтарин осор дар ҳайату нучум, мусалласоти куравӣ ва ҷуғрофияи риёзии замони Берунист ва Абулфазли Байҳақӣ низ онро беҳтарин таълифоти Абурайҳон ба қалам додааст.

Китоби муфассал дар бобати дорушиносӣ «Китобу-с-сайдана фӣ-т-тиб»-ро Берунӣ дар охири ҳаёташ таълиф кардааст, ки манбаи саршор аз вожагону истилоҳоти асили тоҷикист.

Яке аз далелҳои дигари устодии Абурайҳони Берунӣ дар забону адаби форсию арабӣ, чунон ки худи ӯ дар рисолаи «Фехристи кутуби Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ» зикр мекунад, тарҷумаи дostonҳои маъруфи «Вомику Азро», «Ҳадиси Урмуздёру Меҳриёр», «Ҳадиси Қассимуссуруру Айнулҳаёт» (яъне дostonи «Шодбахру Айнулҳаёт»), «Ҳадиси Додмоҳу

⁴⁰⁷ Абурайҳон Берунӣ. Китоб-ут-тафҳим ли авоили саноат-ит-танчим. – Душанбе, 1973.-С.144.

Гиромидухт» ва «Ҳадиси ду санами Бомиён» (яъне Сурхбуту Хингбут – ду бути сангии Бомиён, ки дар бораи онҳо мардум дostonҳо офаридаанд) аз форсӣ (ё форсии миёна) ба арабист.

Зимнан тазаккур бояд дод, ки ҳамин дostonҳои «Вомику Азро», «Шодбахру Айнулхаёт» ва «Сурхбуту Хингбут»-ро яке аз муосирони Берунӣ, маликушшуарои дарбори Ғазнавиён – ҳаким Унсурии Балхӣ ба риштаи назм кашидааст.

Ҳамчунин осори Абурайҳони Берунӣ манбае саршор аз вожагону истилоҳоти забонҳои қадимаи забонҳои эронист: чунончи аз сугдӣ – **оғом, навсард, чурҷан, нисан, бисок, ишнахандо, мужиханд, фағакан...**, аз хоразмӣ – **новсорзӣ, иҷғор, арғосивон, фағбурия, чирӯз, нимхаб** ва аз тахорӣ – **хазон** омадааст. Ин осор муҳимтарин сарчашмаест барои омӯзиши ин забонҳо.

Дар бобати истифодаи забон Ғазнавиён сиёсати дугона доштанд. Ба ин маънӣ, ки дар муоширати ҳамарӯза, дафтардорӣ ва номанигории дохилидавлатӣ, ҳамчунин дар мукотиба бо ҳамсоғгон аз забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) истифода мекарданд ва дар робита бо хилофат – аз забони арабӣ. Масалан, номаи бар тахти салтанат нишастани Масъуд ба халифаи Бағдод ба забони арабӣ ва ҳамчунин нома ба Қадархон Юсуфи Кошғарӣ ва нома ба Олтунтоши хоразмшоҳ ба забони тоҷикӣ ирсол гардида буд.

Ғазнавиён бо тақлиду пайравӣ ба Сомониён тарғибу ташвиқи шеърӯ адаби тоҷикиро ҷузъи сиёсати фарҳангии худ қарор дода буданд. Дарбори подшоҳони ғазнавӣ маҳалли ҷамъомади шоирону адибон аз ҳамаи қаламрави забони тоҷикӣ гардид. Дар ин аҳд мадҳиясароӣ ба авҷи худ расид. Мадҳиясароён ба ивази мадҳияи худ аз подшоҳон ва аҳли дарбор подоши муносиб ба даст меоварданд, аз ин рӯ зиндагии аҳли адаб нисбатан оромӯ осуда буд. Се шоири тавонои давраи аввали салтанати Ғазнавиён, яъне **Унсурии Балхӣ, Фаррухии Систонӣ** ва **Манучеҳрии Домғонӣ** шеърғӯӣ ва мадҳиясароӣро ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) ба авҷи аъло расониданд. Манучеҳрӣ дар васфи табиати дилангез ва Унсурию Фаррухӣ ҳамчунин дар васфи майдондорию, лашкаркашиҳо ва футуҳоти Султон Маҳмуд дар дохилу хоричи сарзамин қасидаҳои зебо сурӯдаанд.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ин шоирон бо сурудани ашъори ҷаззобу рангин дар ривочу равнақи забони мо хидмати шоиста намуда, ҳамчунин дар сурудаҳои худ ин забонро бо некӯтарин сифатҳо мавриди ситоиш қарор додаанд. Аз ҷумла, **Абулқосим Ҳасан Унсури Балхӣ** (ваф. 1040), ки маликушшуарои дарбори Султон Маҳмуд буд, забони дариро чунин сутудааст:

Чу бо одамӣ ҷуфт гардад парӣ,
Нагӯяд парӣ ҷуз ба лафзи дарӣ.

Барои Фаррухии Систонӣ низ донишҷӯи забони дарӣ боиси ифтихор ва сарбаландии беандоза аст:

Хоса он банда, ки монандаи ман банда бувад,
Мадхгӯяндаву донандаи алфози дарӣ.

Дар ашъори Манучехрии Домғонӣ забони ширину дилангези форсӣ мояи ифтихор ва унсури ҳувиятбахш аст:

«Амосаҳо» ба тозӣ асту ман ҳаме
Ба порсӣ кунам амосаҳои ӯ.

Давраи дуҷуми салтанати Ғазнавиён, яъне давраи пас аз салтанати Султон Мавдуд ҳарчанд дар таърихи сиёсии Эронзамин нақши муассир надорад, вале аз назари густариши доманаи таъсиру нуфузи забону адаби эронӣ дар сарзамини Ҳинд муҳим арзёбӣ мегардад, зеро дар ин давра дар баробари Ғазна шаҳри Лохур низ маркази бузурги илму адаби мо гардид ва шоирони бузурге чун Масъуди Саъди Салмон, Саидҳасани Ғазнавӣ, Усмони Мухторӣ, Ҳаким Санои Ғазнавӣ, Абулфараҷи Рунӣ ва дигарон дар дарбори подшоҳони ғазнавӣ зиндагию эҷод мекарданд.

Масъуди Саъди Салмон (таваллуд дар байни солҳои 1046-1049) аз шоирони маъруфи давраи дуҷуми салтанати Ғазнавиён аст, ки бо сабаби аз наздикони Маҳмуд ибни Иброҳими Ғазнавӣ ва Абунастри Порсӣ буданаш тақрибан бист соли умри худро дар зиндон гузаронидааст. Ба ин маънӣ, ки чунон ки гуфтем, амиру амирзодагон ва аҳли дарбори ғазнавӣ ҳамеша миёни худ хусумату душманӣ доштанд ва Масъуди Саъд ба ҷурми қаробат доштаниш бо Маҳмуд ибни Иброҳим, ки падараш Иброҳими Ғазнавӣ ӯро аз ҳукумати Ҳинд маъзул ва зиндонӣ кард ва ҳамчунин бо баҳонаи дӯсти вазири Шерзод ибни Масъуд Абунастри Порсӣ буданаш, ки ӯ низ маҳбус шуд, муқими зиндон гардид. Ҳамин муддати тӯлонии дар ҳабс ба сар бурдани ӯ боис

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

гардид, ки Масъуди Саъд навъи шеърии ҳабсиётро дар шеъри тоҷикӣ ба миён орад. Ҳабсиёти Масъуди Саъди Салмон шабҳои сарду торики зиндон ва озодию раҳиҳои инсонро бо беҳтарину ҷаззобтарин ташбеҳҳою таркибҳо пеши назар ба ҷилва меорад. Ҳамин аст, ки Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» ба ҳабсиёти Масъуди Саъд ишора карда, мегӯяд: «Арбоби хираду асҳоби инсоф донанд, ки ҳабсиёти Масъуд дар улувв (ғояти баландӣ) ба чӣ дараҷа аст ва дар фасохат ба чӣ поя бувад. Вақт бошад, ки ман ашъори ӯ ҳамехонам мӯй бар андоми ман бар пой хезад ва ҷойи он бувад, ки об аз ҷашми ман биравад». Барои намуна чанд байт аз як қасидаи ӯ ба унвони нола аз зиндон, ки ҳангоми дар қалъаи Ной зиндонӣ буданаш бо забони фасеҳу ширин сурудааст ва воқеияти сухани Низомии Арӯзиро бори дигар тасдиқ мекунад, манзури хонанда мешавад:

Нолам ба дил чу ной ман андар ҳисори Ной,
Пастӣ гирифт ҳиммати ман з-ин баланд ҷой.
Орад ҳавои ной маро нолаҳои зор,
Ҷуз нолаҳои зор чӣ орад ҳавои ной?...
Имрӯз паст гашт маро ҳиммати баланд,
Зангори ғам гирифт маро табӣи ғамзудой.
Аз ранҷи тан тамом наёрам ниҳод пай,
В-аз дарди дил баланд наёрам кашид вой...

Дигар аз шоирони бузурги ин аҳд ҳаким **Саноии Ғазнавӣ** (таваллуд 1072) аст, ки дар ибтидо шоири дарбори Масъуд ибни Иброҳим ва писараш Баҳромшоҳи Ғазнавӣ буд. Вале ба зудӣ тарки дарбор ва мадҳиясароӣ карда, ба сурудани ашъори тобноки орифона пардохт ва аз бузургтарин орифони рӯзгори худ гардид. Мавлавӣ ҳаким Саноиро дар баробари Фаридудини Аттор аз пешгомону пешоҳангони ин ҷода медонад:

Аттор рӯҳ буду Саной ду ҷашми ӯ,
Мо аз паси Саноиву Аттор омадем.

Девони ашъори Саной аз ғазалиёт, қаландариёт, зухдиёт, рубоиёт ва ғайра иборат буда, Саной ҳамчунин муаллифи чанд маснавию манзумаҳои ирфонӣю ахлоқӣ ва каломӣю фалсафии «Илоҳинома», «Сайр-ул-ибод ила-л-миод», «Тарик-ут-тахқиқ», «Қорномаи Балх», «Ишқнома», «Ақлнома» ва ғайра аст.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ба баёни дигар Саноии Ғазнавӣ илму ҳикматро бо забони сода, вале дар айни замон омезишёфта бо тамсилу ташбеҳи фаровони шоирона дар қолаби шеър баён намуда, дар ҳамин замина, ба таъбири худи ӯ, «мулки Саной»-ро бунёд кардааст, ки ханӯз ин мулк побарҷо ва осебнопазир аст:

Баски шунидӣ сифати Руму Чин,
Хезу биё, мулки Саной бубин.
То ҳама дил бинӣ бе хирсу бухл,
То ҳама ҷон бинӣ бе кибру кин...
Пой наю чарх ба зери қадам,
Даст наю мулк ба зери нигин.

Зикри ин нукта ҳам муҳим аст, ки Саной дар маснавиҳои худ ба масъалаҳои гуногуни илмию ирфонӣ ва динию фалсафӣ дахл намуда, маъниҳои дақиқро бо нозукандешии ба худ хос баён кардааст, бинобар ин баъзе сурудаҳоиаш ниёз ба навиштани шарҳу тавзеҳдоранд.

Азрақии Ҳиравӣ (таваллуд 1049) низ аз шоирони маъруфи ҳамин давра аст. Падараш Исмоили Варроқ ҳамон аст, ки ба гуфтаи муаллифи «Чаҳор мақола» Фирдавсиро баъди иншои «Ҳачвнома» ва ба ғазabi Султон Маҳмуд гирифта омаданаш ба муддати шаш моҳ дар хонаи худ пинҳон кард.

Азрақӣ илова бар сурудани қасидаву ғазалу рубоӣ ҳамчунин дар манзумасароӣ низ маҳорати комил доштааст ва асари маъруфи «Синдбоднома»-ро пас аз устод Рӯдакӣ дигарбора ба назм овардааст. Рубоии зер, ки дар он шоир калимаҳои маъмули «тагарг», яъне жола, «барг» ва «марг»-ро бо маҳорати хос ва риояи таносуби дохилии ин калимаҳо қофия бастааст, далели устодии комили ӯ дар забону адаби мост:

То з-абри фироқи ту биборид тагарг,
Бар шохи умеди мо на бар монду на барг.
Дидам, на ба ихтиёри худ ҳаҷратро,
Мардум на ба ихтиёри худ бинад марг.

Гуфтан ба маврид аст, ки ба хусус замони подшоҳии Баҳромшоҳи Ғазнавӣ (1133-1174) барои таълифи осори фаровони адабии форсӣ мусоидат намуд. Дар ин давра Абулмаолии Насруллоҳ ибни Муҳаммади Муншӣ тарҷумаи нави «Калила ва Димна»-ро аз арабӣ анҷом дод, ки бо номи «Калила ва Димнаи Баҳромшоҳӣ» маъруф аст ва дар асрҳои

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

баъдӣ дар мадрасаҳо ба сифати китоби таълим дар бобати иншо ва балоғат хидмат намуд. Намуна аз шеваи тарҷума ва нигориши «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ:

«Овардаанд, ки дар марғзоре, ки насими он бӯйи биҳиштро муаттар карда буд ва акси он рӯйи фалакро мунаввар гардонида, аз ҳар шохе ҳазор ситораи тобон ва дар ҳар ситорае ҳазор сипехри ҳайрон:

Саҳоб гӯйӣ ёқут рехт бар мино,
Насим гӯйӣ шангарф бехт бар зангор.
Бухори чашми ҳавову бухури рӯйи замин,
Зи чашми дояи боғу зи рӯйи баччаи хор.

Ва вуҳуши бисёр бисеби чароҳӯру об дар ҳасби (фаровонии) неъмат буданд, лекин ба мучовирати (ҳамсоягии) шер он ҳама неъмату осоиш мунағғас (талх) буд. Рӯзе фароҳам омаданд ва ба наздики шер рафтанд ва гуфтанд: «Ту ҳар рӯз пас аз ранчи бисёру машаққати фаровон аз мо яке шикор метавонӣ шикаст ва мо пайваста дар мақосоти бало (яъне таҳаммул кардани бало) ва ту дар тақопӯйи талаб. Акнун чизе андешидаем, ки туро аз он фароғат ва моро амну роҳат бошад. Агар тааррузи (дастдарозии) хеш аз мо зоил кунӣ, ҳар рӯз муваззаф яке шикор ба вақти чошт ба матбахи малик фириستم». Шер бар он ризо дод...».

Чунон ки мебинем, дар порчаи зикргардида калимоти зиёди арабӣ (мунағғас, мучовират, мақосот, таарруз, муваззаф ва ғайра) истифода шудаанд, ки дарки матлабро душвор мегардонанд. Бар замми ин дар қитъаи шеърӣ ёдшуда санъатҳои зиёди кинояву ташбеҳ фаровон қорбаст гардидаанд. Аз ҷумла, дар ин қитъаи шеърӣ мурод аз «ёқут» гули сурх, мақсад аз «мино», ки кабуд аст, сабза, «шангарф» низ киноя аз гули сурх, ҳамчунин мурод аз ибораҳои «дояи боғ» абри борон ва «баччаи хор» гул мебошад.

Забони тарҷумаи ин асар ва осори насрии баъдии дигари ин аҳд бозгӯйи ин ҳақиқат аст, ки дар охири давраи Ғазнавиён насри содаи замони Сомониён тадриҷан ба насри мураккаби тақаллуфomez бадал гардида, суҳанбозиҳои лафзию маънавии муншиёна ва доираи қорбасти вожагону истилоҳот ва зарбулмасалу мақолҳои арабӣ дар навишти осори тоҷикӣ бештар гашт.

§ 4. Забони модарии мо дар аҳди Зиёриён ва ё Повандиён. Номи хонаводаҳои подшоҳии эронитабори Зиёри, Бувайҳӣ ё Дайламӣ ба кӯхистони Дайлам алоқамандӣ дорад.

Оли Зиёр ё Зиёриён аз хонадони қадими Гелон буда, аз ҳамин вилояти кӯхистон бархостаанд. Нахустин подшоҳи ин сулола Мардович ном дошт ва асли худро ба подшоҳони Эрони бостон нисбат меод. Мардович дар ибтидо аз ҷумлаи ҳамсафони сарлашқари сомони Асфор ибни Ширӯя (ё Шарвин) буд. Асфор баъди фатҳи Табаристон ўро ба тобеияти Сомониён фаро хонд. Вале Мардович бо муҳолифони ў иттифоқ баста, ба муқобили Асфор хурӯҷ кард ва ўро кушта, зимоми раҳбариро ба дасти худ гирифт. Ин воқеа соли 928 ба амал омад ва харчанд аз зуҳури давлати нави эронитабори Зиёриён мужда меод, вале дар кохи муҳташами давлатдорӣ мутамаркизи Сомониён раҳна ба вучуд овард.

Мардович пойбанди анъанаҳои подшоҳони сосони буд ва ба суннатҳои қадим саҳт эътиқод дошт. Меғӯянд, ки ў дар рӯзгори подшоҳии худ амр кард, барояш ба мисли тоҷи Анӯшервон тоҷи тиллоӣ созанд, ҳамчунин Айвони Кисроро барои зист, ончунон ки пеш аз ҳамлаи араб буд, таъмиру обод намоянд. Таҷлили бошукӯҳи нахустин ҷашни аҷдоии Сада дар рӯзгори таҷаммули ислом ба номи Мардович алоқаманд аст.

Мардович баъди Яъқуби Лайс дувумин подшоҳи эронитабор аст, ки ошқоро бар зидди хилофати Бағдод бархост. Ў нахуст соли 931 Ҳамадонро забт кард ва баъдан Исфаконро низ ба даст овард. Ниҳоят Мардович қасди Бағдод кард, вале эҳтимол бо тавтеаи халифаи Бағдод дар соли 935 ба дасти ғуломони турки худ дар ҳаммоми қаср кушта шуд. Баъд аз сари ў бародараш – Вушмгир ибни Зиёр (солҳои салтанаташ 935-968) бар тахти подшоҳӣ нишаст. Хилофати Бағдод, ки аз истиқлолталабии хонадони Зиёри дар харос афтада буд, миёни Зиёриён ва Сомониёну Оли Бувайҳ (Бӯя) ҳамвора оташи кинаву нифокро фурузон нигоҳ меод ва лашқари Вушмгир дар муддати тӯлонии 33 соли подшоҳиаш бо сипоҳи Сомониён ва Оли Бӯя ҳамеша дар ҳолати ҷангу пайкор буд. Ба хусус, ин подшоҳи зиёри дар ин муддат бо Оли Бӯя ҷордаҳ ҷанг анҷом додааст. Бар асари ҷанг вилоятҳои Раю Гургон аз тасарруфи

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Вушмгир берун гашт ва ҳокимияташ танҳо дар Табаристон боқӣ монд.

Баъд аз марги Вушмгир дар байни писаронаш Бехсутун ва Қобус барои тахти падар ихтилоф сар зад ва бо миёнравии Рукнуддавлаи Дайламӣ зимомии идораи давлат ба Бехсутун қарор гирифт. Дар тамоми муддати ҳукмронии Абумансури Бехсутун (968-977) миёни бародарон ихтилоф вучуд дошт. Қобус ибни Вушмгир танҳо пас аз марги бародар ҳукмронии давлатро (977-1012) ба даст гирифт. Вале баъди шикаст дар ҷанги Муаййидуддавлаи Дайламӣ Қобус бо мақсади гирифтани имдод барои идомаи ҷанг ба дарбори Сомониён паноҳ бурд ва 18 сол дар дарбори Сомониён бимонд.

Қобус ниҳоят соли 998 дигарбора тахту тоҷро ба даст овард ва соли 1012 аз дасти табаддулотхоҳоне, ки мехостанд писараш Манучеҳро ба сари қудрат оранд, кушта шуд.

Пас аз кушта шудани Қобус писараш Манучеҳр (1013-1032) бар тахти подшоҳӣ нишаст. Ӯ бо назардошти қудрату нуфузи Ғазнавиён бо онҳо сиёсати мусолимамомезро пеш гирифт, то амнияти кишвари худро аз шарри Ғазнавиён дар амон нигоҳ дорад. Воқеан замони ҳукмронии ниммустақили ӯ нисбатан давраи оромӣ осудаи таърихи ин хонадон маҳсуб мегардад. Манучеҳр инчунин ба сифати ҳомии илму адаб машҳур аст, ки шоири маъруфи аҳди ғазнавӣ Манучеҳрии Домғонӣ таҳаллуси шоирии хешро аз номи ӯ гирифтааст. Пас аз марги Манучеҳр писараш Нӯшервон (1032-1043/44) ба тахти подшоҳӣ нишаст. Азбаски ӯ ҳанӯз хурдсол буд, тағояш Боқолиҷор ба ҷойи ӯ ҳукумат меронд. Соли 1035 Султон Масъуд ба Гургон лашкар кашид ва давлатдорӣ Зиёриёнро бори дигар тобеи салтанати худ кард. Баъд аз шикасти Ғазнавиён ба дасти Салҷуқиён Нӯшервон ҳукуматро аз дасти тағояш гирифт, вале дар муқобили Туғрулбек Муҳаммади Салҷуқӣ натавонист истодагарӣ кунад ва саранҷом соли 1042 ё 1043 тобеи Салҷуқиён гардид.

Аз ҳамин сол салтанати Зиёриён рӯ ба инқироз ниҳод. Подшоҳони баъдӣ ин хонавода дар сояи салтанати Салҷуқиён пинҳон мондаанд. Аз ҷумла, дар бораи подшоҳии муаллифи

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

“Қобуснома” Кайковус, падари ӯ Искандар ва писараш Гелоншоҳ иттилои зиёд дастрас нест.

Баъд аз подшоҳии писари Кайковус Гелоншоҳ Оли Зиёр ба сифати соҳибдавлатони мустақил дар ягон сарчашма дигар зикр нашудааст.

Қобус ибни Вушмгир бузургтарин подшоҳи адабпарвари Оли Зиёр ба шумор меравад. Ӯ, ки муддати 18 сол дар дарбори Сомониён қарор дошт, ба мисли амирони ин хонадон ба забону адаби тоҷикӣ-форсӣ муҳаббати фаровон пайдо кард ва баъди дубора ба даст овардани тахту тоҷ ҳомии саҳти аҳли илму адаб гардид. Илова бар ин, Қобус таъби шоирӣ дошт ва ба забонҳои тоҷикиву арабӣ ва лаҳҷаи табарӣ шеър месурӯд. Шеъри зерин намунае аз таъби равони ӯ дар сурудани шеъри форсист:

Кори ҷаҳон саросар оз аст ё ниёз,
Ман пеши дил наёварам озу ниёзро.
Ман бист чиз зи ҷаҳон баргузидаам,
То ҳам бад-он гузорам умри дарозро.
Шеърӯ сурудӯ рӯду майи хушгворро,
Шатранҷу нарду сайдгаҳу йузу бозро.
Майдону гӯю боргаҳу разму базро,
Асбу силоҳу ҷуду дуову намозро.

Дар дарбори ӯ шоирони форсигӯӣ, ба мисли Абубакри Муҳаммад ибни Алии Хусрави Сарахсӣ, Абулқосими Ҷурҷонӣ ва дигарон рафтуомад доштанд.

Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ муддате дар ҳалқаи дарбориёни Қобус қарор дошта, аз ӯ ҳимояту меҳрубонии зиёд дидаанд. Берунӣ китоби маъруфи худ “Осор-ул-боқия”-ро соли 1000 ба номи ҳамин подшоҳи зиёри Шамсулмаолии Қобус ибни Вушмгир таълиф кардааст. Ибни Сино ба номи Қобуси Вушмгир ва духтараш Зарингис таълифоти зиёд дорад. Ногуфта намонад, ки Берунӣ хонаводаи Зиёриёнро бо Сосониён аз як тоифа медонад ва асли ононро ба Рустам ибни Шарвин ибни Рустам... ибни Қубод, ки падари Анӯшервон буд, пайванд медиҳад.

Аз подшоҳони охирини зиёри, ки дар гиромидошти забону адаби форсӣ маъруф аст, Унсуралмаолии Кайковусро метавон

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

ном бурд, ки пас аз падараш Искандар ба тахти подшоҳӣ нишаст. Вай 8 соли ҷавонии худро ба сифати надим дар дарбори Ғазнавиён сипарӣ кард ва аз арҷгузории забону адаби тоҷикӣ (форсии дарӣ) дар дарбори подшоҳони ин хонавода ба хубӣ огаҳ буд. Бинобар ин, ӯ ба забону адаби форсӣ алоқамандии зиёд дошт ва асари панду ахлоқии “Қобуснома”-ро ба номи писараш Гелоншоҳ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) таълиф намуд. Кайковус ҳамчунин дар сурудани шеъри форсӣ дасти расо доштааст, ки намунаи онро метавон дар “Қобуснома” ба мушоҳида гирифт. Ин ашъор бештар дар қолаби рубоӣ суруда шудааст:

То дур шудӣ шудастам, эй рӯйи чу мох,
Андеша фузуну сабр кам, ҳол табоҳ;
Тан чун найу бар чу нилу рухсора чу коҳ,
Ангушт ба лаб, гӯш ба дар, дида ба роҳ.

Дар дарбори Кайковус ҳам шоироне чун Фасеҳии Гургонӣ зиндагӣ ва ба забони тоҷикӣ шеър эҷод намудаанд. Шоистаи зикр аст, ки ҳамин шоир бо амри Кайковус маснавии маъруфи “Вомиқ ва Азро”-ро, ки дар дарбори Ғазнавиён ҳаким Унсурӣ ба риштаи назм кашид, ба назм овард, ки чанд байти он, аз ҷумла абёти зерин то замони мо боқӣ мондааст:

Ҳар он, к-ӯ мардумонро хор дорад,
Бидон, к-ӯ душмани бисёр дорад.
Балоро худ ҳамин як ҳол некӯст,
Ки аз вай боздонӣ душман аз дӯст.

Намунаи беҳтарини насри ин аҳд, бешак, забони нигориши “Қобуснома”-и Унсуралмаолии Кайковус аст, ки пештар аз “Ғулистон”-и Шайх Саъдӣ шеваи баёни панду ахлоқӣ ва таълимӣ дорад. Аз ҷумла, муаллифи “Қобуснома” дар хусуси меҳмонӣ кардан ва меҳмон шудан чунин мегӯяд: “Аммо мардуми бегонаро ҳар рӯз меҳмон макун, аз он-к ҳар рӯз ба сазо ба ҳаққи меҳмон натвон расидан. Бингар, то як моҳ чанд бор меҳмонӣ тавон кардан. Он ки се бор тавонӣ кардан, як бор кун ва нафақоти он се бор андар он харҷ кун, то хони ту аз ҳама

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

айбе мубарро бувад ва забони айбҷӯён бар ту баста бошад. Ва чун меҳмон дар хонаи ту ояд, ҳар касро пешбоз рав ва тақаррубе ҳамекун ва тимори (ғамхорию мувозибати) ҳар кас ба сазои ӯ медор, чунон ки Бушакур гӯяд:

Агар дӯст меҳмон бувад ё на дӯст,
Шабу рӯз тимори меҳмон накуст”.⁴⁰⁸

Ба назар чунин мерасад, ки ба забони баёни Кайковус муддати ҳашт соли дар дарбори Ғазнавиён иқомат карданаш таъсири амиқ бар ҷой гузоштааст, ҳамчунин бештари пораҳои шеърӣ, ки дар ин асар барои таъйиди матлаби худ ба кор бурдааст, ба қалами шоирони Хуросону Мовароуннаҳр тааллуқ доранд. Чунон ки дар намунаи боло мебинем, байти мазкур аз Абушақури Балхист.

Кайковус ҳамчунин ба истифодаи ноҷо ва бемавриди калимаю таркибҳои арабӣ муҳолиф аст ва муаррихону нависандагонро, ки ба таъбири худӣ ӯ “тозиҳои сарду ғариб”, яъне калимаю таркибҳои арабии дурушт ва нофаҳморо василаи фазлфурӯшӣ кардаанд, накушиш менамояд.

Дар қаламрави давлати Зиёриён забонҳои табарӣ ва тоҷикӣ мавриди истифода қарор доштанд, вале забони коргузорӣ ва номанигории дарбори Оли Зиёр забони арабӣ буд. Подшоҳони ин хонадон ба истиснои Манучеҳр ҳама донандагони хуби забони арабӣ буданд ва дар дарбори онон даҳҳо шоири арабизабон, аз қабили Абубакри Хоразмӣ, Абубакри Табарӣ, Абумансури Саолибӣ, Абулфараҷи Ҳинду, Алии Ҷурҷонӣ, Абуҳошими Алавӣ... зиндагӣ карда, ин подшоҳонро васфу ситоиш мекарданд.

Ҳамчунон ки гуфтем, аз подшоҳони Оли Зиёр ду подшоҳ – Қобус ва Кайковус ба забону адаби тоҷикӣ (форсӣ) муҳаббати зиёд доштанд ва эҳтимол ин муҳаббат бар асари зиндагии дарозмуддати онҳо дар дарбори Сомониёну Ғазнавиён, ки яке 18 сол ва дигаре 8 сол тӯл кашид, ба миён омада бошад.

§ 5. Забони модарии мо дар аҳди Оли Бӯя. Ба андешаи муаррихон, хонадони подшоҳии Оли Бӯя, Бувайҳиён ё

⁴⁰⁸ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби дувум. - Техрон, 1345//1967. - С. 428.

Дайламиёнро се бародар: Алӣ, Ҳасан ва Аҳмад бунёд ниҳодаанд, ки аз моҳидорӣ ба тахти подшоҳӣ расиданд. Ин се бародар замоне подшоҳӣ ёфтанд, ки хилофати аббосии Бағдод аз авҷи шукӯҳу қудрати худ афтада буд ва халифа Мустакфӣ ночор ҳокимияти ин се танро ба расмият шинохт ва ба ҳар кадом лақабе дод, аз ҷумла ба Алӣ лақаби Имодуддавла, ба Ҳасан лақаби Рукнуддавла ва ба Аҳмад лақаби Муиззуддавла.

Алии Имодуддавла, ки сардории бештари лашкарро дар ихтиёр дошт ва илова бар ин, муассиси хонадони Оли Зиёр – Мардович ноҳияҳои ғарби Ҳамадонро ба ихтиёри ӯ вогузор карда буд, ҳудуди Форсро ба зери дасти худ гирифт, Ҳасани Рукнуддавла шаҳрҳои Рай, Кошон, Ҳамадон ва Исфаҳонро соҳиб гардида, ҳокими Ироқи Аҷам шуд ва Аҳмади Муиззуддавла Кирмон, Хузистон ва баъдан дар соли 334/945 Бағдодро ба даст овард ва ҳукмрони воқеии Бағдод гардид. Халифа Аҳмади Муиззуддавларо “амирулумаро” лақаб дод ва ҳокимияти воқеиро дар Ироқи Араб ба ӯ вогузор кард. Пас аз дувоздаҳ рӯз Аҳмади Муиззуддавла халифа Мустакфиро аз хилофат маъзул кард ва пас аз ин хилофати Бағдод танҳо ба ном вучуд дошт.

Ба баёни дақиқтар, ин подшоҳи Оли Бӯя орзуи деринаи подшоҳони эронитабор – Яъқуби Лайси Саффор ва Мардовичи Оли Зиёрро дар бобати фатҳи Бағдод ҷомаи амал пӯшонд, вале дар амри густариши забони тоҷикӣ (форсӣ) ва эҳёи суннатҳои қадими давлатдорӣ миллии эронӣ дар маркази хилофати араб ва сарзаминҳои тобегӣ он иқдом наварзид.

Бархе муҳаққиқон давраи ҳукумати Оли Бӯяро “асри ренессанси исломӣ” ба қалам овардаанд. Воқеан, замони салтанати подшоҳони ин хонавода замони эҳёи дигарбори дини ислом ва забону адаби араб ба шумор меравад.

Пас аз сипарӣ шудани давраи ҳукмронии се бародари аввалӣ империяи Оли Бӯя ё давлати бузурги Дайламиён ба се қисмат ҷудо гардид ва чордаҳ тан аз намояндагони ин хонадон дар се минтақа – Дайламиёни Форс (ворисони Алии Имодуддавла), Дайламиёни Ироқу Кирмон ва Хузистон (ворисони Аҳмади Муиззуддавла) ва Дайламиёни Райю

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Исфаҳон (ворисони Ҳасани Рукнуддавла) мустақилона ҳукумат ронданд. Пас аз Аҳмад писараш – Бахтиёри Иззуддавла ҷонишини мақоми ӯ гардид.

Алии Имодуддавла азбаски писар надошт, тақрибан дар охирҳои умраш (соли 949) Паноҳхусрави Азудуддавлаи писари бародараш Ҳасани Рукнуддавларо валиаҳди худ таъин кард.

Ҳасани Рукнуддавла Райу Қазвину Ҳамадонро ба писараш – Фаҳруддавла ва Исфаҳонро ба писари дигараш – Муаййидуддавла воғузур кард. Азудуддавла, ки дар тавсеаталабии қаламрави ҳукмронияш ҳарис буд, соли 968 Кирмон ва пас аз чанде қисматҳои ҷануби халиҷи Форс ва Уммонро зери тасарруфи хеш даровард. Вай ҳамчунин соли 982 Райу Ҳамадонро аз дасти бародараш Фаҳруддавла ва Гургонро аз дасти Оли Зиёр берун кашида, ба қаламрави фармонравоии худ ҳамроҳ кард. Баъдан Азудуддавла соли 984 ворида Бағдод шуд ва амакзодааш Бахтиёрро аз тахти Бағдод маъзул карда, ба Шом фиристод. Бахтиёр чун аз итоати ӯ сарпечӣ кард, ӯро асир гирифт бидуш. Баъдан Азудуддавла Мавсил, Диёрбакр ва шаҳрҳои дигарро яке паси дигар ба итоати худ даровард ва қаламрави давлати ӯ аз соҳили баҳри Уммон, то Шому ҳудуди Миср густариш ёфт. Аз ин пас дар Бағдод хутба ба номи ӯ мехонданд ва ӯ дар ободии Бағдод ва бунёди масҷиду бозорҳо дар ин шаҳр ва шаҳрҳои дигари қаламрави ҳукмронии худ нақши назаррас дорад. Азудуддавла ба сифати бузургтарин ҳукмронии ин хонадон шинохта шудааст ва ҳокимони дигари ин хонадон шахсияти ӯро эътироф менамуданд.

Бо даргузашти Азудуддавла соли 983 дар Бағдод офтоби давлати ин хонадон рӯ ба ғуруб ниҳод. Пас аз ин дар байни намоёндагони ин хонадон ихтилоф падид омад ва ҳар кадом дар минтақаи худ даъвии истиқлол карданд. Аз ин вазъ истифода бурда Султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки дер боз чашми тамаъ ба мулки эшон баста буд, то соли 1029 вилоятҳои Рай ва Ҷиболро аз итоати онон берун овард ва ба қаламрави худ ҳамроҳ кард. Баъдтар Дайламиён ҳукмронии хешро дар Ҳамадон аз даст доданд.

Бувайҳиён аслан шиамазҳаб буданд ва Туғрулбеки Муҳаммади Салҷуқӣ дар соли 1055 бо баҳонаи беҳбудӣ бахшидан ба вазъи аҳли суннат, ки гӯё бар асари сиёсати мазҳабии ин хонадон табоҳ гардид, Бағдодро ишғол кард. Вале Хусрави Фирӯз боз ҳафт соли дигар ҳукумати ин хонаводаро дар даст нигоҳ дошт ва саранҷом курдон ўро аз тахт сарнагун карданд. Ҳамин тариқ, давлати Бувайҳиён, ки тақрибан садӯ бист сол дар арсаи таърих давом кард, тадричан бо дасти Ғазнавиён, Оли Кокуяи курд ва ниҳоят аз тарафи Салҷуқиён ба тамоми аз миён рафт.

Подшоҳони Оли Бӯя ҳарчанд асли худро аз насли Бахроми Гӯр медонистанд, вале, чунон ки гуфтем, дар амри эҳёи забони форсӣ ва суннатҳои қадими Эрон кӯшиш ба ҳарч надоданд. Баръакс, рӯҳияи арабигаройиро дар сарзамини тобеи худ тақвият бахшиданд ва дар рушду густариши ин забон мусоидат фармуданд.

Баъзе муаррихон ҳамчунин асли подшоҳони ин хонаводаро аз фарзандони Яздигурд – охири подшоҳи сосонӣ медонанд, ки баъди шикасти Қодисия ба Гелон фирор намуда, дар ҳамон ҷо сукунат ихтиёр карданд. Вале бетаваҷҷуҳии подшоҳони ин хонадон ба забону адаби тоҷикӣ (форсӣ) дурустии ин андешаро зери шубҳа қарор медиҳад.

Чунон ки гуфтем, Оли Бӯя ҳарчанд аз хонадони эронитабор буданд, вале ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) алоқамандии зиёд надоштанд. Забони девонӣ ва адабии дарбори онон забони арабӣ буд. Дар гуфтугӯи ғайрирасмӣ бештар аз гӯйишҳои табарӣ, дайламӣ ва гӯйишҳои дигари мутадовили он рӯзгор дар ғарби Эрон истифода бурда мешуд.

Ба андешаи баъзе муҳаққиқон, рақобати сиёсӣ ақидавии Бувайҳиён ва Сомониён боис гардид, ки Бувайҳиён бар хилофи рақибони сиёсии худ, яъне Сомониён дар парвариши забону фарҳанги эронӣ ҳеҷ воқунише нишон надиданд ва ба забону адаби арабӣ содиқ бимонанд.

Муҳаққиқи маъруфи чех Ян Рипка марказу ғарби Эронро бо шарки он муқоиса намуда, ба чунин натиҷа мерасад, ки шоҳони Оли Бӯя, ки дар Рай, Ҷибол, Исфаҳон ва Шероз фармонравой мекарданд, ин шаҳрҳоро ба марказҳои тарвиҷи

фарҳанги араб табдил дода буданд.⁴⁰⁹ Се подшоҳи Оли Бӯя – Изуддавла, Азуддавла ва писараш Точуддавла ба забони арабӣ шеър месуруданд, ки ба қавли Ян Рипка, номдортарини онон Азуддавла буд ва охири пуштибони шоири маъруфи араб Мутанаббӣ ба шумор мерафт.

Гаройиши зиёди подшоҳони ин хонавода ба забони арабӣ эҳтимол аз наздик будани марказу ғарби Эрон нисбат ба шарқу шимоли он ба маркази хилофат – шаҳри Бағдод буд. Илова бар ин, дар ин рӯзгор арабигаройӣ ба худ симои тундгаройӣ гирифта буд ва бар замми подшоҳон, вазирону дарбориёни хонадони Бувайҳӣ низ аз мубаллиғони сарсаҳти забону фарҳанги арабӣ буданд. Ногуфта намонад, ки аксари подшоҳони бувайҳӣ дар таърих бо лақабҳои арабии худ машҳур гардидаанд: Имодуддавла, Рукнуддавла, Муиззуддавла, Иззуддавла, Азуддавла, Фахруддавла, Муаййидуддавла, Шамсуддавла, Симоуддавла, Мачдуддавла, Алоуддавла ва ғайра.

Дар конуни фарҳангии бунёдниҳодаи ин хонавода бо хидоят ва дар сояи давлати подшоҳон садҳо шоиру нависанда дар ҳавзаи назму насри арабӣ осори фаровон эҷод кардаанд. Вале бояд гуфт, ки дар навиштаҳои арабии муаллифони ин конун осоре аз мазмуну мундариҷаи шеърӯ адаби форсии шарқи Эронзамин ба мушоҳида мерасад ва то андозае рӯҳи эронӣ доштани бархе аз ин таълифотро нишон медиҳад. Дар байни донишмандону нависандагони маъруфи арабизабони ин конун Ибни Амид, Соҳиб ибни Аббод – муаллифи китоби “ал-Муҳит”, Бадеъуззамони Ҳамадонӣ, Абулфараҷи Исфаҳонӣ – муаллифи китоби машҳури “ал-Ағонӣ”, ки аз муқаррабони Азуддавла буд, Абдуллоҳ Ҳамзаи Исфаҳонӣ – муаллифи таърихномаи “Синий мулуки-л-арз ва-л-анбиё”, Ибни Мискавайҳ – муаллифи “Таҳзиб-ул-ахлоқ”, “Ҷовидонхирад”-ро метавон номбар кард, ки осорашон то ба имрӯз аҳамияти илмию адабии худро аз даст надодаанд. Аз миёни ин адибон Ҳамзаи Исфаҳонӣ, ба қавли Берунӣ, таассуби шадиди эронигаройӣ дошт.

⁴⁰⁹ Рипко Ён ва дигарон. Таърихи адабиёти Эрон, ба кӯшиши Кайхусрави Кишоварзӣ. - Техрон, 1370//1992. - С. 230.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Вале аз ин империяи азим, ки муддати тақрибан садубист сол дар қисмати марказу ғарби Эрон ва Ироқ давом кард, дар таърихномаю тазкираҳо танҳо дар бораи 6 шоири форсигӯй маълумот мавҷуд аст, ки бори дигар аз бетаваҷҷуҳии подшоҳони ин хонадон ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) шаҳодат медиҳад. Метавон гуфт, ки ин шоирон низ дар таърихи таҳаввули забону адабиёти тоҷикӣ (форсӣ) нақши барҷаста надоранд. Маъруфтарини онҳо **Абумуҳаммад Мантиқии Розӣ** (вафот 981) аст, ки дар се замина мадҳ, ишқ ва ҳикмат шеър сурудааст. Сурудаҳои ошиқонаи ӯ тасвирҳои ҷолиб доранд:

Нигоре суманбӯю моҳе суманбар,
Лабаш ҷойи ҷону рухаш ҷойи озар.
Баҳори бутон асту меҳроби хубӣ,
Ба рӯйи дилорому зулфайни дилбар.

Шоири дигари форсисарои ин аҳд **Ғазоири Розӣ** аст (вафот 1036), ки шеъри ӯ ба шеъри шоирони Мовароуннахру Хуросон иртиботи бештар дорад ва мегӯянд, ки ӯ дар васфи Султон Маҳмуд қасидаҳо суруда, муддате бо даъвати ӯ дар дарбори Ғазна зиндагӣ кардааст. Ба андешаи муҳаққиқон, шеъри тасвирии ӯ таъсирпазир аз шеъри Фарруҳии Систонист:

Саҳаргоҳон яке амдан ба саҳро баргузар, бингар
Ду гардад осмон гӯйӣ, яке зеру дигар аз бар.
Чу барқ аз меғ бидрахшад, ту пиндорӣ, яке зангӣ
Зи хиргоҳе ба хиргоҳе давонад пораи аҳгар...

Шоири дигари ин конун, ки аҳли дарбори Маҷдуддавлаи Дайламӣ будааст, **Ҳоҷа Камолиддини Бундори Розист** (вафот 1009), ки ба се забон арабӣ, форсӣ ва гӯйиши дайламӣ шеър сурудааст. Ӯ ҳамчунин луғатномае ҳам бо номи «Мунтахаб-ул-фурс» таълиф кардааст, ки баёнгари ниёзи мардуми ин минтақа ба омӯзиши забони форсӣ мебошад. Қитъаи зерини шеъриро ба ӯ нисбат додаанд:

Аз марғ ҳазар кардан ду рӯз раво нест,
Рӯзе, ки қазо бошаду рӯзе, ки қазо нест.
Рӯзе, ки қазо бошад кӯшиш накунад суд,
Рӯзе, ки қазо нест, дар ӯ марғ раво нест.

Абдуллоҳи Ҷунайдӣ низ аз шоирони форсигӯи дарбори Оли Бӯя аст. Аз шеъри форсии ӯ то рӯзгори мо бо шарофати “Лубоб-ул-албоб”-и Авфии Бухорой як қитъа бар ҷой мондааст, ки ду байти охири он чунин аст:

Аз ҷом ба ҷома рав шабонгоҳ

В-аз ҷома ба ҷом рав шабгир.

Шир аст ғизои кӯдаки хурд,

Шираст ғизои мардуми пир.

Баъзе муҳаққиқон ҳаким **Майсарӣ** – муаллифи “Донишнома”-и манзуми тиббиро, ки дар боло ёд кардем, парвардаи ҳамин конун ва аз шоирони Оли Бӯя ба қалам овардаанд, вале ин нукта баҳснок аст.

Шеваи нигориши бештари таълифоти тоҷикии ин давра дар бисёр мавридҳо ба тарҷума аз забони арабӣ монанд аст.

Аз осори насриё, ки дар ин конун ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) таълиф гардидаанд ва аз тобеияти забони арабӣ то андозае бар канор мондаанд, осори илмии **Муҳаммад ибни Айюби Ҳосиби Табарӣ** ва **Абуалии Синоро** метавон номбар кард. Вале зикри ин матлаб муҳим аст, ки ҳамин осор дар ташаккули забони илмии тоҷикӣ аз аҳамияти бузург бархурдор буда, то ба имрӯз аз бехтарин намунаҳои насри илмии форсии дарӣ шинохта шудааст.

Муҳаммад ибни Айюби Ҳосиби Табарӣ, ба андешаи донишманди эронӣ Тақии Биниш, ҳарчанд дар осори худ ба зоҳир аз касе ном набурдааст, вале, бегумон, таҳти таъсири тарбияту ташвиқи Оли Бӯя (943-1055), ки дар Табаристон низ фармонраво буданд, қарор дошта, шояд ба ташвиқи эшон китобҳо навиштааст.

Аз ин муаллиф чандин рисолаи илмӣ, аз ҷумла «Шуморнома», «Зичи муфрад», «Мифтоҳ-ул-муомилот», «Рисолаи истихроҷ» ва рисолаи «Шаш фасл» то замони мо боқӣ мондааст.

Аммо «Шуморнома», ки дар қатори куҳантарин асарҳои илмӣ дар боло номбар гардид, дар миёни осори дигари ин муаллиф бартарии хос дошта, як давраи мукаммали ҳисоби муқаддамотиро дар бар мегирад.

Ин асар аз як муқаддимаи кутоҳ ва се фасл иборат аст. Ҳар фасл чандин боб дорад. Дар бобҳои алоҳида мафҳумҳои ҳар чор

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

амали аслии ҳисоб (чамъу тарҳ ва зарбу тақсим), адад, каср, қазр (решаи квадратӣ), каъб (решаи кубӣ) бо мисолҳои мушаххас шарҳ дода шудаанд.

Дар муқаддима мақсади таълифи асар ба таври мушаххас баён гардидааст ва ба андешаи муаллиф илми шумор бар ҳамаи дигар илмҳо баҳра дорад ва барои илмҳои дигар, аз ҷумла ҳандаса, ҷабр, ҷуғрофияи риёзӣ, нучум ва ғайра ба сифати замина хидмат мекунад.

Муҳаммад ибни Айюб дар ифодаи ҳар чор амали асосии ҳисоб, яъне чамъу тарҳ ва зарбу тақсим бештар аз калимаҳои **афзудан**, **костан** [қоҳонидан], **задан** ва **бахшидан** истифода мекунад. Аммо чунин тарзи ифода ба он маъно нест, ки муаллиф хоста бошад дар баробари вожагони илмии арабӣ вожагони нави тоҷикӣ вазъ кунад ё вожаи кӯҳнаеро зинда созад, балки бар он аст, ки ба ҷойи вожагони илмии арабӣ вожагони мутадовил ва зиндаи забони тоҷикиро (ки дақиқан муодили мафҳуми арабист) ба қор барад.

Ба иборати дигар, Муҳаммад ибни Айюб мехоҳад истилоҳоти илмии арабиро ба воситаи калимаҳои маъмули тоҷикӣ шарҳу тавзеҳ диҳад. Масалан: «музоаф қардан ду чандон қардан бошад», «тасниф боз нима қардан аст», «маънии зарб дар ҳам задани ду адад аст» ва ғайра.

Ин равиш дар дигар осори ҳамин давра, аз ҷумла дар «Донишномаи Алоӣ»-и Абуалии Сино ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ низ маъмул аст. Аммо тарзи ифодаи вожагону истилоҳот дар «Шуморнома» аз шеваю равиши баргузидаи Абуалии Сино дар «Донишномаи Алоӣ» ва Абурайҳони Берунӣ дар «Китоб-ут-тафҳим» то андозае фарқ дорад. Абуалии Сино ва Абурайҳони Берунӣ, илова бар он ки ба ҷойи истилоҳоти илмии арабӣ калимаҳои роиҷи тоҷикӣ гузоштаанд, ҳамчунин дар пайи сохтани вожагону истилоҳоти илмии нави тоҷикӣ буданд, вале Муҳаммад ибни Айюб дар сохтани истилоҳоти тоҷикӣ (форсӣ) муваффақияти чандон назаррас надорад, ҳарчанд, ба эҳтимоли Тақии Биниш, ба маънии «зарбу тафриқу навиштан» истифода намудани феълҳои «задану рафтани ниҳодан» сохтаи завқу салиқайи ӯянд. Аммо ҳуди таълифи чунин як асар бо истифодаи фаровон аз вожагону истилоҳоти мутадовили забони форсии замони муаллиф

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

хидмати шоистаи ӯ дар таърихи ташаккули забони илмӣ тоҷикӣ.

Шоистаи зикр аст, ки нуқтаи авҷи эҷодиёти Шайхурраис Абуалии Сино низ ба аҳди подшоҳони Оли Бӯя рост меояд. Абуалии Сино, баъд аз он ки даъвати Султон Маҳмудро барои ба дарбори Ғазна рафтан напазируфт, муддате ба дарбори Оли Зиёр ва баъдан дар дарбори подшоҳони Оли Бӯя паноҳ ҷуст, ҳарчанд Маҳмуд ҳамвора дар таъқиб ва талаби дидори ӯ буд.

Осори форсии Абуалии Сино “Донишномаи Алоӣ”, “Меъроҷнома” ва “Рисола дар набз” низ дар ҳамин конун, дар дарбори ягона сарпарастии забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) аз подшоҳони Оли Бӯя – Алоуддавлаи Кокуя бо дархости ӯ дар Исфаҳон таълиф шудаанд. Вале мегӯянд, ки ҳамин подшоҳи бувайҳӣ низ баъди таълифи “Донишномаи Алоӣ” нусхае аз ин китобро хонд ва аз ин навиштаи тоҷикӣ чизе нафаҳмид.

БОБИ VI
ГУСТАРИШИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ БА СИФАТИ
ЗАБОНИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

§ 1. Густариши забони тоҷикӣ ба минтақаҳои дигари ҷаҳон. Забони тоҷикӣ, ки дар рӯзгори шукӯҳу азамати давлати Сомониён дар қаламрави ин давлати муқтадир ба авҷи тараққӣ ва шукуфӣ расид, дар асари пешрафти моддӣ ва маънавии ин давлат ва ислом овардани қабилаҳои гуногуни саҳронишин дар сарзаминҳои шимолу шарқи ин минтақа низ густариш ёфт.

Вале густариши бештари забони тоҷикӣ дар манотиқи дигари ҳамҷавор ба замони давлатдории ҳокимони баъдии ғазнавию ғурӣ ва салҷуқӣ рост меояд. Ба иборати дигар, Ғазнавиёну Ғуриёну Салҷуқӣён, ки подшоҳони ин сулолаҳо голибан тарбиятёфта ва парвардаи хони эҳсони Сомониён буданд ва дар асрҳои баъдӣ подшоҳони туркӣ аз сиёсати фарҳангии Сомониён пайравӣ карданд ва доираи қорбурди забони тоҷикиро дар шарқу ҷануб то сарзамини Ҳинду Синд ва дар ғарб то Осиёи Сағирӯ Сурия густариш доданд.

Яке аз бунёдгузориҳои давлати ғазнавӣ Сабуктегин соли 977 баъди ба даст овардани ҳокимият дар Ғазна ба густариши қаламрави фармонравии худ иқдом намуд ва пас аз забти Кобул Панҷобу Синдро ҳам тахти тасарруфи худ қарор дод. Дар натиҷа бо лашкариёни Сабуктегин забони тоҷикӣ ба сарзамини Ҳинд ворид гардид.

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ низ тақрибан ҳафтаҳо бор ба Ҳиндустон лашкар кашида, бо баҳонаи ҷиходи ғазавот садҳо ҳазор мардуми бегуноҳро кушт ва ғанимати зиёд ба даст овард. Азбаски дар байни лашкариёни Султон Маҳмуд форсизабон буданд, онҳо низ дар густариши забону адаби тоҷикӣ дар сарзамини Ҳинд ҳиссаи муносиб гузоштанд. Дар охири давлатдории Ғазнавиён шаҳри Лоҳур маркази салтанати онон қарор гирифт ва шоирони ҳиндуасли форсисарое, монанди Абулфараҷи Рунӣ ва Масъуди Саъди Салмони Лоҳурӣ ба сурудани шеърҳои тоҷикӣ (форсӣ) шурӯъ карданд.

Пас аз Ғазнавиён подшоҳони Ғур ва амирони онҳо, мисли Носириддини Кубоча ва Шамсиддини Илтутмиш (1211-1235) ба

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

тарбияи адибони форсинавис ва густариши забони тоҷикӣ ҳиммат гумоштанд ва дар рӯзгоре, ки оташи ҷонсӯзи ҳамлаи муғул дар Хуросону Мовароуннаҳр ба фалак забона мезад ва садҳо адибу донишманд ба мисли муаллифи “Лубоб-ул-албоб” Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Минҳочиддини Ҷузҷонӣ (таваллуд 1193), ки ба лақаби Минҳочуссиروح ё Минҳочи Сиروح маъруф аст ва ғайра тарки ватан карда, ба сарзамини Ҳинд паноҳ ҷустанд, ба мувозибату сарпарастии садҳо ҷунин донишмандон машғул гардиданд.

Подшоҳони Дехлӣ – амир Чаҳҷӯ, шоҳзода Муҳаммад Қоон ва султон Алоиддини Халҷӣ, ки худ аҳли фазлу адаб буданд, дар густариши забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ва тарбияи шоирони форсинавис дар Ҳинд саҳми муносиб доранд. Шоирони маъруф Амир Хусрави Дехлавӣ ва Ҳасани Дехлавӣ аҳли дарбори ин подшоҳон буданд.

Саҳми подшоҳони салҷуқӣ дар густариш ва ривочу равнақи забони тоҷикӣ дар Осиёи Сағир ва Сурия бузург аст. Салҷуқиён бар асари ҳамнишинию ҳамҷаворӣ бо мардуми маҳаллии эронитабори Хуросону Мовароуннаҳр тадриҷан зери таъсири илму маорифи эронӣ қарор гирифтанд ва дар густаришу ривочу равнақи фарҳанги исломӣ ва забони мо хидмати шоиста карданд.

Забони тоҷикӣ бо мусоидати Салҷуқиён дар Осиёи Сағир истиқрор ёфт ва абармардери дар забону адаби форсӣ, мисли Мавлоно Ҷалолоиддини Румӣ ба оламиён муаррифӣ кард.

Дар замони бист соли ҳукмронии Маликшоҳ (1072-1092) қаламрави салтанати Салҷуқиён аз соҳилҳои баҳри Миёназамин, то ҳудуди Чинро дар бар мегирифт ва забони расмӣ ин ҳудуд забони ширину шевои тоҷикӣ буд. Ба иборати дигар, дар рӯзгори Салҷуқиён дар қаламрави азим, яъне аз соҳилҳои баҳри Миёназамин то ҳудуди Чин забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) барои халқу қавмиятҳои мухталиф вазифаи забони байналмилалӣро бар дӯш дошт ва ҳамон нақшро иҷро намуд, ки забони арабӣ ҳангоми густариши ислом дар сарзаминҳои тобеи хилофат ва забони лотинӣ дар асрҳои миёна дар рушди фарҳангу тамаддуни Аврупо иҷро кард.

Дар оғози ҳамин китоб таъкид намудем, ки халқи мо бо забону фарҳанги ғании дерини худ аз ҷумлаи мардумони

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

фарҳангсозу тамаддунофари дунёи қадим маҳсуб мегардад. Бинобар ин, агар аз фарҳанги моддӣ ва иҷтимоию сиёсии садаҳои охир аз мо дорой камтар маҳфуз монда бошад ҳам, вале аз назари мероси фарҳангӣ ва арзишҳои ахлоқиву маънавии умумибашарӣ мо соҳиби сарвати нодиру камназире ҳастем, ки чавҳари ин сарват дар мағз-мағзи тору пуди миллат танида аст.

Халқи соҳибфарҳангу соҳибтамаддуни мо тайи садсолаҳо бо ин силоҳи пуртавон, яъне забони модарии ширину дилнишини худ, на танҳо мардуми ҳамнажоду ҳамфарҳанг, балки қавму қабилаҳои гуногунро дар домани забону фарҳанги оламгири худ парвард ва дар пешрафти илму фарҳанги умумибашарӣ нақши муассиру мондагор гузошт. Ба ин маънӣ, ки нуфуз ва тавоноии забони модарии мо дар асрҳои миёна ба ҳадде буд, ки на танҳо дар ҳавзаи илму фарҳанг, балки аз ҷиҳати сиёсӣ низ ҳеч забони дигар бо вай рақобат карда натавонист ва қавму халқиятҳои мухталифе, ки пас аз пошхӯрди давлатҳои маҳаллии эронинажоди тоҳирию саффорӣ, сомонию ғурӣ... асрҳо дар ин сарзамин ҳукмронӣ карданд, онро на танҳо ҳамчун забони илму фарҳанг, балки ба ҳайси забони сиёсат ва давлату дарборҳои худ истифода намуда, ба дорои он дорой афзуданд.

Дар оғоз забони арабӣ дар асрҳои VIII-IX барои бисёр халқу миллатҳои тобеи Хилофат, аз ҷумла мардуми Хуросону Мовароуннаҳр нақши забони расмӣ ва фарҳангиро иҷро мекард. Аммо бо ташкили давлату ҳукумати нисбатан мустақил аз хонадонҳои маҳаллӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр ва Эрон, ба хусус давлати мутамарказу муқтадири Сомониён ҳукумати забони арабӣ дар ин қаламрави бузург тадричан рӯ ба завол ниҳод. Растохези адабиву фарҳангие, ки дар ин сарзаминҳо баъди асри IX оғоз гардид, ҳукумати нави забонӣ – «шоҳаншоҳии забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ)»-ро бунёд ниҳод, ки шукӯҳу азамати он шаш қарн идома ёфт ва онро метавон дарозумртарин «шоҳаншоҳӣ» дар таърихи даврони нави забонҳои ин минтақа ба шумор овард.

Дар тӯли ин шаш асри начандон мусоид ва гоҳе ниҳоят бухронхезу фоҷиабор соҳибони ин забон яке аз ғанитарин адабиёт ва тӯлонитарин ҳамосаи миллии ҷаҳонро офариданд, ки ин адабиёт аз ҷиҳати миқдор, рангорангии мавзӯӣ, суварӣ хаёл, вусъати андеша, матолиби орифонаву ҳақимона ва ғайра низ дар дунё камназир аст.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Баъдтар, чунонки гуфтем, нуфузи забони модарии мо аз хавзаҳои Хуросону Мовароуннаҳр ва Эрон фаротар рафта, ба Қафқозу Осиёи Хурд, Ироку Сурия, нимҷазираи Ҳинду Бангола доман паҳн кард ва садҳо сол дар ин ҳавзаи бузурги ҷаҳон нақши забони байналмилалӣ ва тамаддунофариро ба зимма дошт.

Метавон гуфт, ки дар ин муддат бо такмили сохтори дастурӣ ва дороиафзоии захираи луғавӣ нуфузи иҷтимоиву фарҳангии ин забон ва доираи қорбурди он низ дар ин сарзаминҳо густариш пайдо кард ва ба монанди забони арабии асрҳои VIII-IX, ки қаблан ба он ишора намудем, намояндагони мардумони гуногуннаҷоду гуногунзабони ин қаламрави васеи ҷуғрофӣ осори адабӣ ва фарҳангии худро ба ин забон таълиф намуда, хидмати бузурге барои фарҳангу адаби умумибашарӣ анҷом доданд.

Тайи ин шашсад соли ба истилоҳ «ҷаҳонкушоии сулҳомез» дар як қаламрави васеи дунё ба забони тоҷикӣ адабиёти камназире ба вучуд омад, ки муаллифони он аз минтақаҳои мухталиф ва аз миёни сокинони гуногунтабори ин ҳавзаи бузурги фарҳангӣ бархостанд. Ҳарчанд теъдоди зиёди муаллифони ин адабиёт решаҳои мовароуннаҳрӣ ва эронӣ доранд, вале саҳми намояндагони қавму қабилаҳои дигари ҳамсоя низ дар офариниши ин ганҷи шойгон кам нест.

Сиёсатҳои асрҳои охир ҳарчанд қаламрави паҳновари интишори ин забонро маҳдуд карда, миёни ҳамзабонон ҷудоӣ андохтанд ва ё мамониату маҳдудиятҳои дар роҳи рушду такомули ин забон эҷод карданд, вале онро нобуд ва ё дигаргун сохта натавонианд. Бо шарофати ҳамин пайванди таърихӣ, ягонагии забон ва решаҳои фарҳангӣю дину маънавиёти ин мардумон имрӯз ҳам се кишвари ин ҳавзаи таърихӣ – Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон (яке аз ду забони расмӣ) ин забонро бо номҳои тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ забони давлатии худ қарор додаанд ва миллионҳо нафари дигар дар кишварҳои минтақа ва берун аз он ин забонро забони модарии худ медонанд.

§ 2. Забони тоҷикӣ дар аҳди Салҷуқиён. Салҷуқиён, чунон ки дар боло гуфтем, аслан қабилае аз туркманон буданд, ки дар охириҳои давлатдорӣи амирони сомонӣ аз шимоли

Мовароуннахр тадричан ба атрофи шаҳри Нисо кӯч баста, дар ин ҷо сукунати доимӣ ихтиёр карданд. Онҳо номи худро аз Салҷук ном пешвои ин хонавода гирифта, дар ибтидо зиндагии кӯчӣ доштанд. Вале бар асари доду ситад ва ҳамнишинию ҳамҷаворӣ бо мардуми маҳаллии эронинажоди Мовароуннахр, ба хусус тоҷикон, дини исломро қабул карданд.

Дар оғоз Салҷук ва писарону наберагони вай дар ҷангҳои байни Сомониён бо Қарохониёну Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз амирони сомонӣ ҷонибдорӣ мекарданд. Вале баъди сукути давлатдории Сомониён бо Султон Маҳмуд сиёсати зоҳиран мусолиमतомезро пеш гирифтанд.

Пешвоёни ин хонадон дар рӯзгори салтанати Султон Масъуди Ғазнавӣ аз ӯ хошиш карданд, ки ҳукумати онро дар вилоятҳои Фарова ва Нисо таъйид намояд, вале Масъуд ин хоширо рад карда, муқобили онон лашкар кашид, вале шикасти саҳт хурда, маҷбур шуд, вилоятҳои Фарова, Нисо ва Деҳистонро ба наберагони Салҷук, яъне писарони Микоил – Туғрулбек Муҳаммад ва Ҷағрибек Довуд воғузур кунад ва ба ҳамин тариқ давлати Салҷуқиёро, ки аксари подшоҳони ин хонадон баъдан дар саҳнаи таърих барои дифоъ аз Ислом ва ҳамчунин густариши доманаи забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) бар Осиёи Сағир шуҷоату диловарии зиёд аз худ нишон доданд, ба сари кор орад.

Соли 1037 имоми ҷамоати Марв хутбаи намозро ба номи Ҷағрибек Довуд хонд ва ӯро «Султонуссалотин» лақаб дод. Ҷамчунин маросим дар Нишопур ба номи бародари ӯ Туғрулбек Муҳаммад баргузор шуд. Ин маънии ба майдон омадани давлати хонадони салҷукиро дошт.

Бояд гуфт, ки подшоҳони салҷуқӣ аз ибтидо расми давлатдорию шаҳршиниро «расмҳои тоҷикон» эътироф кардаанд ва аксари бузургмардону мансабдорони давлати онҳо тоҷикон будаанд, ки ин ҳақиқат дар «Таърихи Байҳақӣ» таъкид шудааст. Байҳақӣ дар таърихномаи худ мегӯяд, ки баъди ба Марв омадани Туғрулбеки Салҷуқӣ, ки бунёди давлатдории Салҷуқиёни Бузург бо номи ӯ вобастагӣ дорад, тамоми ашрофи шаҳр ӯро истиқбол мекунанд, вале фақеҳи маъруф қозӣ Соид ба ӯ илтифот накард. Бо исрори Туғрулбек қозӣ вайро насихат кард ва ба адлу дод даъват намуд, инчунин тариқи писандидаи

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

давлатдориро ба Салчуқиён пешниҳод карда, подшоҳони салчуқиро ба андешаи охират ва мукофоти амал хушдор дод. Туғрулбек бо камоли майл расму оини аҳолии муқимии Хуросон, яъне тоҷиконро меписандад ва ба қозӣ чунин қавл медиҳад: «Бад-он чи гуфтӣ, кор кунам ва мо мардумони нав ва ғарибем, расмҳои тоҷикон (тоҷикон) надонем».⁴¹⁰

Соли 1040 лашкари Туғрулбеки Салчуқӣ дар наздикии Дандонақон сипоҳи Султон Масъудро комилан шикаст дода, ба салтанати Ғазнавиён дар қисмати шимолии он, ки дар таърих бо номи давраи аввали салтанати ғазнавӣ ёд мешавад, хотима бахшид.

Ин ҷанги байни Ғазнавиёну Салчуқиён дар таърих бо номи «муҳорибаи Дандонақон» маъруф аст ва ба шаҳодати Абулфазли Байҳақӣ шикасти сипоҳи ғазнавӣ дар ин ҷанг ба хиёнати туркон алоқамандӣ дорад, ки туркон бо баҳонаи ҷанг кардан аспҳои тоҷиконро ситониданд ва дар охир ба сипоҳи душман, яъне туркманони салчуқӣ ҳамроҳ шуда, ба муқобили тоҷикон ҷангиданд: «...ғуломони сарой аз уштур ба зер омаданд ва аспон ситудан гирифтанд, аз тоҷикон..., ба баҳонаи он ки ҷанг хоҳем кард... ва ба туркмонон пайвастанд».

Баъд аз ин муҳориба ҷанде нагузашт, ки Салчуқиён Гургону Табаристон ва Хоразмро ба зери итоати худ дароварданд. Дар фосилаи чор сол, яъне дар байни солҳои 1041-1045 онҳо Чиболу Ҳамадону Рай ва Исфаҳонро ишғол карданд. Соли 1055 Туғрулбек Бағдодро ҳам забт намуда, салтанати Салчуқиёнро расман эълон намуд.

Баъди вафоти Туғрулбек дар соли 1063 писари амакаш Алп-Арслон (солҳои салтанаташ 1063-1072) барои густариши қаламрави Салчуқиён муборизаро идома дод. Алп-Арслон император Романи IV Диогенро мағлуб намуда, Гурҷистон ва Арманистонро, ки ҷузъи империяи шарқии Рим буданд, ишғол кард.

Дар замони бист соли ҳукмронии Маликшоҳ (1072-1092) қаламрави салтанати Салчуқиён аз соҳилҳои баҳри Миёназамин, то ҳудуди Чинро дар бар мегирифт. Пас аз фавти Маликшоҳ кохи мухташами давлатдорӣ бузурги ягонаи салчуқӣ аз ҳам фуру рехт ва ба ибтиқори шохзодагони салчуқӣ

⁴¹⁰ Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. - Машҳад, 1351//1973. - С. 885.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

ба чандин давлатҳои хурд тақсим гардид. Муҳимтарини ин давлатҳо Салҷуқиёни Кирмон, Салҷуқиёни Ироқ, Салҷуқиёни Рум ва Салҷуқиёни Шом буданд. Дар муқоиса бо ҳамин давлатҳои ҷудогонаи салҷуқӣ муаррихон замони ҳукмронии Туғрулбек, Алп-Арслон ва Маликшоҳи Салҷуқиро давраи Салҷуқиёни Бузург ном мебаранд.

Ҳамчунин давлатҳои маҳаллии хурд, аз қабилҳои подшоҳони Озарбойҷон, атобакони Луристон, атобакони Форс ва ғайра, ки бархе аз онҳо ҳосили низоми салҷуқӣ буданд, муддатҳо дар минтақаҳои тобеи худ фармонравой карданд.

Пас аз фурӯпошии давлати Салҷуқиёни Бузург писари Маликшоҳ султон Санҷар (1118-1153) дар минтақаи Ироқи Аҷам ва Хуросон ҳукумат ронд. Вале дар солҳои охири давлатдорӣ ӯ нахуст туркони қарохито ва баъдан туркони ғуз ба пайкари давлатдорӣ салҷуқӣ дар ин манотиқ зарбаи ҳалокатбор заданд. Туркони қарохито дар соли 1141 дар дашти Катвони наздикии Самарқанд лашкари султон Санҷар ва сипоҳи қарахонии тобеи ӯро комилан шикаст дода, Самарқанду Бухоро ва дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳро ба даст гирифтанд ва султон Санҷар маҷбур шуд ба Тирмиз фирор кунад. Баъдан туркони ғуз, ки дар навоҳии Хатлону Балх бодиянишинӣ мекарданд, дар соли 1153 ба муқобили султон Санҷар шӯриш бардошта, лашкари ӯро мағлуб ва худӣ ӯро асир гирифтанд ва ҳамчунин ба шаҳри деҳоти Хуросон ҳамла намуда, шаҳрҳои Тӯсу Нишопурро ба ҳок яқсон карданд. Ҳоконӣ дар як қасидаи бо радифи «хок» сурудаи худ ва Анварӣ дар номаи манзумаш ба ҳокими Самарқанд қатлу ғорати беамони туркони ғузро бо сӯзу гудоз ба қалами тасвир кашидаанд.

Султон Санҷар баъд аз се сол, соли 1156 аз асорати туркони ғуз раҳой ёфта, ба Марв баргашт ва пас аз як сол вафот кард. Бо ғавти ӯ сурати нисбатан зоҳирии давлатдорӣ салҷуқӣ дар ин минтақаҳо низ аз байн рафт.

Танзими дурусти идораи салтанати Салҷуқиёни Бузург ва ободонию шукуфоии ин салтанат ба номи вазирони равшанзамири эронӣасли он Амидулмулк Кундурий ва Низомулмулки Тӯсӣ саҳт вобастагӣ дорад.

Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ, ки ба номи Низомулмулк маъруф аст, тақрибан 30 сол (1063-1092) вазири

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

дарбори султонони салчуқӣ Алп-Арслон ва писари ӯ Маликшоҳ буд. Ба андешаи академик Б. Ғафуров, «Ҷ дар қорҳои мамлақатдорӣ қомилан ба таҷрибаҳои давраи Сомониён тақия мекард ва барои эҳё намудани анъанаҳои маданияи он давра қӯшишҳои зиёде ба харҷ меод». ⁴¹¹

Низомулмулк дар саросари қаламрави мамлақат мадрасаву китобхонаҳои зиёд бунёд ниҳод, ки машҳуртарини онҳо мадрасаи Низомияи Бағдод, мадрасаи Низомияи Басра ва мадрасаи Низомияи Исфаҳон буд. Мадрасаи Низомияи Бағдод донишгоҳи муътабари замони худ махсуб мегардид, ки дар ин мадраса ҳамаи илмҳои маъруфи он аҳд таълим дода мешуд.

Дар замони Салчуқӣён бо шарофати бузургмардони забону адабдӯсте мисли Низомулмулк инояту ғамхорӣ ба забони тоҷикӣ бештар гардид ва дар саросари қаламрави ин давлат ҳамаи номанигории идорӣ ва девон ба ин забон сурат мегирифт.

Низомулмулк дар баробари донишманди бузург буданаш нисбат ба аҳли илму дониш ва шеърӯ адаби тоҷикӣ пайвасти ғамхорӣ зоҳир мекард ва онҳоро аз ҷиҳати моддию маънавӣ дастгирӣ менамуд. Мегӯянд, ки Низомулмулк хангоми таҳсил дар Нишопур бо Умари Хайём шарикдарс буд ва баъди расидан ба мақоми вазирӣ Умари Хайёмро дар расадхонаи шохӣ ба қор даъват карда, барои таъмини рӯзгори ӯ маоши шоиста муқаррар намуд.

Низомулмулк дар пиронсолӣ (соли 1092) бо таҳриқи пешвои исмоилиён Ҳасани Саббоҳ, ки гуфтаанд ӯ низ аз шарикдарсони худӣ ӯ дар Нишопур буд, ба дасти як фидоӣ захмдор гардид ва бо ҳамон захм пас аз як рӯз вафот кард.

Вазири дигари фозили Салчуқӣён Муиниддин Сулаймони Дайламӣ, маъруф ба Парвона муддати бештар аз бисту панҷ сол ҳукмронии воқеии Осиёи Сағир буд.

Бештари муаррихон давраи давлатдорӣ Салчуқӣёнро яке аз марҳилаҳои рушди фарҳанг ва тамаддуни эронӣ донистаанд. Подшоҳони салчуқӣ бо савобдиди вазирону дабирони хирадманди эрониясли худ, чунон ки дар боло гуфтем, дар амри болобурди маърифату фарҳанг ва таъсиси низомияҳо китобхонаҳо, на танҳо дар шаҳри Бағдод, балки дар дигар шаҳрҳои бузург

⁴¹¹ Ғафуров, Б., Тоҷикон, Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав.- Душанбе, 2008. - С. 399.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

мусоидат намуда, ба ривочу равнаки улуми шаъри ва фунуни адаби ба забони тоҷикӣ хидмати шоиста карданд.

Қаблан гуфта гузаштем, ки дар дарбори подшоҳони салҷуқӣ забони тоҷикӣ, забони расмӣ буд ва дар қаламрави азими давлати салҷуқӣ ҳамаи мукотиботи дарбори ин подшоҳон бо ин забон сурат мегирифт. Илова бар ин, аксари подшоҳону шоҳзодагон ва вазирону дабирони салҷуқӣ ба забону адаби тоҷикӣ алоқамандии хос доштанд ва қаламрави давлатдории худро ба қонуни шеърӯ адаби тоҷикӣ мубаддал намуда буданд.

Чанде аз ин подшоҳону шоҳзодагон худ таъби баланди шоирӣ дошта, ба забони тоҷикӣ шеърҳои зебою дилангез сурудаанд. Аз ҷумла, Сулаймоншоҳ, ки ба гуфтаи Давлатшоҳи Самарқандӣ, баъд аз Туғрал ибни Муҳаммад ибни Маликшоҳ ба тахт нишаст ва дар охири умр ба дасти туркон асир афтод, вазъу ҳолати гирифтории худро дар як рубоии зебои худ чунин ба қалам додааст:

Аз дасти табаҳкори ин муште анд,
Дар коми ҳаёти мост чун ханзал қанд.
Эй эзади бениёз, охир маписанд,
Девон ҳама озоду Сулаймон дар банд.

Ё Султон Туғрули Сеюм, ки подшоҳи Ироқи Аҷам буда, овозаи фазлу хунараш бар сари забонҳо афтода буд ва Низомии Ганҷавӣ маснавии «Хусраву Ширин»-и худро ба номи ӯ таълиф намуд, дар сурудани шеъри тоҷикӣ низ таъби расо дошт. Ин подшоҳ дар ҷанг бо Султон Текеши Хоразмшоҳ ба қатл расид. Рубоии зеринро, ки ба ӯ нисбат додаанд, гувоҳе аз таъби салим доштани ӯ дар сурудани шеъри форсист:

Дирӯз чунон висоли чонафрӯзе,
Имрӯз чунон фироқи оламсӯзе.
Афсӯс, ки дар дафтари умрам айём
Онро рӯзе шумурда, инро рӯзе.

Низомулмулк на танҳо асари маъруфи насрии «Сиёсатнома»-ро таълиф кардааст, балки ба забонҳои тоҷикиву арабӣ шеър низ сурудааст ва қитъаи зерин, ки пеш аз вафот навишта, ба Маликшоҳ фиристодааст, гувоҳи баландии таъби ӯ дар сурудани шеъри форсист:

Якчанд ба иқболи ту, эй шоҳи чавонбахт,
Гар даст ман аз чехраи айём сутурдам,
Тугрои накуномиву маншури адолат
Пеши маликуларш ба тавқеи ту бурдам.
Омад зи қазо муддати умрам наваду шаш,
Дар ҳадди Наҳованд ба як корд бимурдам.
Бигзоштам ин хидмати дерина ба фарзанд,
Ўро ба Худову ба худованд супурдам.

Дар ҳамин рӯзгори давлатдории Салчуқиёни Бузург шоири маъруф **Фаҳриддини Гургонӣ** манзумаи ишқии «Вис ва Ромин»-ро, ки аслашро тарҷумаи як матни паҳлавӣ ташкил меод, ба забони тоҷикӣ ба риштаи назм кашид.

Дар бораи таърихи таваллуду вафоти ин шоири дostonсаро маълумоти кофӣ мавҷуд нест, вале маълум аст, ки ӯ аслан аз шоирони дарбори Тугрулбеки Салҷуқӣ буд ва баъдан соли 1052 ҳамроҳи ӯ ба Исфохон рафта, бо ҳокими Исфохон Амид Абулфатҳ Музаффарӣ Нишопурӣ шиносӣ пайдо кард. Мегӯянд, ки ҳамин ҳоким ӯро ба назми достони «Вис ва Ромин» ташвиқ намуд ва ҳуди ӯ, ки донандаи хуби забони паҳлавӣ буд, ин достони паҳлавиро ба забони тоҷикӣ ба назм овард ва тарҷумаи худро бо тавсифу ташбеҳу истиораҳои зебою дилкаш музайян сохт:

Шабе торику олуда ба қатрон,
Сиёҳу сахмгин чун рӯзи ҳичрон...
Сияҳ чун андуҳу тозон чун уммед,
Фурӯҳишта чу парда пеши хуршед.

Зикри ин матлаб ҳам муҳим аст, ки дар айёми зиндагии Фаҳриддини Гургонӣ ҳанӯз дар Исфохон забони паҳлавӣ тамоман аз байн нарафта буд ва забони тоҷикӣ, ки гуфтем, аз шарқ ба марказу ғарби Эронзамин густариш меёфт, дар ин рӯзгор доираи қорбурди онро рӯз ба рӯз тангтар мекард.

Фаҳриддини Гургонӣ ҳамчунин баъзе калимаҳои паҳлавиро ба калимаҳои мушобеҳи форсии дарии онҳо айният дода, маънии матлуби худро ба даст овардааст:

Забони паҳлавӣ ҳар к-ӯ шиносад,
Хуросон он бувад, к-аз вай хур осад.
«Хур осад» паҳлавӣ бошад, «хур ояд»
Ироку Порсро хур з-ӯ барояд.

«Хуросон»-ро бувад маънӣ «хур оён»,
Кучо аз вай хур ояд сӯи Эрон.

Чунон ки мебинем, Фаҳридини Гургонӣ бо суҳанбозӣ калимаҳои паҳлавӣ «осад»-ро «ояд», «осон»-ро «оён», «хур»-ро офтоб баргардон карда, «Хуросон»-ро «хуроён», яъне машриқ – ҷойе, ки офтоб аз он тулӯ мекунад, эҳтимол додааст, ки аз минтақаи Хуросон офтоб ба сӯи Эрон меояд.

Бузургтарин султонҳои Салҷуқиёни Кирмон, ки дар тарвиҷи забону адаби тоҷикӣ саҳми муносиб гузоштанд, Ҷалолиддин Маликшоҳ ва Туғоншоҳ буданд, ки дар баробари дастгирии аҳли илму адаб ҳамчунин ба забони тоҷикӣ шеър мегуфтанд.

Туғоншоҳ як гурӯҳ шоиронро ба дарбори худ гирд овард, ки маъруфттарини онҳо Азрақии Ҳиравӣ, ки зикраш дар фасли пешин гузашт ва Носири Хусрави Қубодиёни буданд.

Шоир, нависанда ва файласуфи бузург **Носири Хусрав** (1004-1088) зодаи Қубодиён аст. Қубодиён дар он рӯзгор аз навоҳии Балх буд, аз ин хотир ӯро Қубодиёнии Балхӣ ва бинобар дар Марв муддате ба кори девонӣ машғул буданаш ҳамчунин Марвазӣ ҳам ном бурдаанд. Вай дар ҷавонӣ дар дарбори Ғазнавиён ва баъдан чанд муддат дар дарбори Салҷуқиён ба сифати дабир хидмат карда, тадриҷан ба мартабаҳои олии девонӣ расид.

Вале баъд аз чилудусолагиаш якбора тарки дарбор ва қорҳои девонӣ намуда, ҳамроҳи бародараш Абусаид сафари Каъба ихтиёр кард. Носири Хусрав дар муддати ҳафт соли мусофирати худ (1046-1053) ба Осиёи Сағир, Сурия, Фаластин, Ҳичоз ва Миср сафар карда, бо зиндагиву урфу одат ва дину оини мардум ошноӣ пайдо кард. Ҳамчунин вай дар ин муддат чор бор ҳаҷ кард ва дар давоми се соли зиндагиаш дар Миср ба мазҳаби исмоилӣ гаравид ва ба гирифтани лақаби доии фотимиён – «хуччат» баҳраманд шуд.

Баъди бозгашт ба Хуросон дар Балх ба тарғиби ошқорони мазҳаби исмоилӣ пардохт ва ба муҳолифати шадиди уламои

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

аҳли суннат ва ҳокимони давр дучор гардида, маҷбур шуд, муддате ба Нишопуру Мозандарон ва ниҳоят ба дараи Юмғони Бадахшон, ки қалъаи устувор дошт, паноҳ барад ва дар ҳамон ҷо дар пиронсолагӣ вафот кард.

Аз эҷодиёти ӯ «Девони ашъор», маснавиҳои «Рӯшноинома» ва «Саодатнома» ва осори насрии «Сафарнома», «Ҷомеъ-ул-хикматайн», «Зод-ул-мусофирин», «Вачҳи дин», «Ҳони ихвон», «Кушоиш ва раҳоиш» ва ғайра ёдгор мондаанд.

Дар шеърҳои ӯ илова бар масъалаҳои диниву фалсафӣ масъалаҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва ватанхоҳиву ҳудогоҳӣ низ ба таври густурда инъикос ёфтаанд. Ӯ шоирест, ки ба забони модарии худ – «дурри лафзи дарӣ» арҷ мегузорад ва ҳаргиз намехоҳад, соҳибдавлату соҳибсарватеро бардурӯғ мадху сано гӯяд ва ҳамин «дурри лафзи дариро» «дар пойи ҳукон» резад:

Ман онам, ки дар пойи ҳукон нарезам,
Мар ин қимати дурри лафзи дариро.

Вай нисбат ба сифатҳои манфии бархе дарбориёну девониёни замони худ, аз қабилӣ чоплюсиву хушомадгӯӣ ва тамаъкорию тамаъҷӯӣ дар назди ҳокимон, ки дар рӯзгори зиндагонии ӯ ба ҳукми анъана даромада буд, садои эътирози шадид баланд карда, ба чунин шахсон нафрин меҳонад:

Кай резам оби рӯй чу ту беҳирад,
Бар тамъи он, ки тӯбра пур аз нон кунам?
Туркон раҳиву бандаи ман будаанд,
Ман тан чӣ гуна бандаи туркон кунам?!

Носири Хусрав ҳамчунин дар адабиёти мо ба офаридани ашъори тамсилии содаву равони дархури фаҳму зеҳни мардуми замони худ роҳ боз кардааст, ки шеъри зерин шохиди ин гуфтаҳост:

Нашнидаӣ, ки зери чаноре кадубуне,
Баррусту бардавид бару бар ба рӯз бист.
Пурсид аз он чанор, ки: «Ту чанд солай?»
Гуфто: «Дувист бошаду акнун зиёдатист».
Хандид аз ӯ каду, ки: «Ман аз ту ба бист рӯз,
Бартар шудам, бигӯ ту, ки ин коҳилӣ зи чист?»
Ҷуро чанор гуфт, ки: «Имрӯз, эй каду,
Бо ту маро ханӯз на хангоми доварист.

Фардо, ки бар ману ту вазад боди меҳргон,
Он гаҳ шавад падид, ки номарду мард кист».

Осори насрии ӯ ҳама бо забони фасеҳу равони тоҷикӣ таълиф шудаанд, вале дар байни ин осор «Сафарнома»-и ӯ аз аҳамияти вижа бархурдор аст, ки баъдтар дар ин хусус таваккуф хоҳем кард.

Зиндагӣ ва эҷодиёти шоир ва донишманди бузурги тоҷику форс Умари Хайём, ки бо дастури Маликшоҳи Салҷуқӣ ва ҳамдастии муначчимони аҳди худ тақвими солро тасҳеҳ намуд, ба ҳамин давр рост меояд.

Ҳаким Абулфатҳ Умар ибни Иброҳими Хайём ё Хайёми Нишопурӣ (1048-1123) илова ба бузургтарин риёзидон ва муначчимони замони худ будан дар таърихи забону адаби мо бузургтарин шоири рубоисаро шинохта шудааст ва рубоиёти фалсафиву ирфонияш имрӯз шуҳрати ҷаҳонӣ дорад.

Рубоиёти Умари Хайём дорои маънии олиии амиқу дақиқ буда, дар камоли фасохату балоғат суруда шудааст. Ба таъбири дигар, Умари Хайём санъатҳои шеърро бо камоли ҳунармандӣ истифода бурда маъниҳои бузургро дар қолаби ҷумлаҳои кутубо маҳорати баланди ба худ хос ҷойгир намудааст:

Ин кӯҳнаработро, ки олам ном аст,
Оромғаҳи аблақи субҳу шом аст.
Базмест, ки вомондаи сад Ҷамшед аст,
Гӯрест, ки хобгоҳи сад Баҳром аст.

Он қаср, ки бар ҷарх ҳамезад паҳлу,
Бар дарғаҳи ӯ шаҳон ниҳодандӣ рӯ.
Мурғе дидам, нишаста бар бораи ӯ,
Фарёд ҳамекард, ки: «Ку-ку, ку-ку».

Шоир, ҳаким ва риёзидони барҷаста Умари Хайём аз ҷеҳраҳои тобноки аҳди Салҷуқийн буда, суннатҳои илмӣ ва адабии замони Сомониёнро дар асри худ идома додааст. Кашфиёти муҳимми илми риёзиёт, ки дар давраи ӯ дар ҷаҳони ислом падид омада буд, бо номи вай саҳт пайваст аст. Баъзе олимони ғарб, аз ҷумла Ҷурҷ Сартон, ҳатто моиланд, ки замони зиндагӣ ва фаъолияти ӯро «асри Умари Хайём» номанд.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Умари Хайём. Рисолаи фалсафӣ (тарҷума аз арабӣ, таҳия, таҳқиқ ва тавзеҳоти С. Сулаймонов). - Душанбе, 2000. - С. 5.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Хайём дар шоирӣ дасти тавоно, суханони софу сода ва забони равшану қавӣ дорад. Рубоиёти сурудаи ӯ то ба имрӯз сармашқи шоирон аст ва меъёру дараҷаи камоли ин жанр ба ҳисоб меравад. Ин шуҳрат ба ҳаддест, ки мақоми илмии ӯро соя афкандааст.

Аз ин бузургмард нух рисола дар улуми риёзиёт ва фалсафа боқӣ мондааст, ки ҳафтои он ба забони арабӣ ва танҳо дутои он: «Дар илми куллиёти вучуд» ва рисолаи таърихии «Наврӯзнама» ба забони модарии муаллиф, яъне забони тоҷикӣ нигошта шудааст. Ӯ дар ҳикмат худро шогирди Ибни Сино медонад ва бо «хохиши дӯстон» «ал-Хутбат-ул-ғарроъ»-и вайро аз арабӣ тарҷума кардааст. Хушбахтона, ин се асар дастрас мебошанд ва барои шинохт ва таҳлили забони ҳам осори мустақил ва ҳам забони тарҷумааш барои мутахассисон шароит фароҳам аст.

Ҳангоме ки кас ба мутолиаи осори тоҷикии ӯ мепардозад, гумон мекунад, ки бо ду Хайём сару кор дорад. Яке Хайёми шоир, ки дар рубоиёташ калимаҳоро ба рақс мебарорад ва луғатҳои ноби форсии дариро устодона ба кор бурда, забони шеърро «сахли мумтанеъ» месозад ва дигар Хайёми олим аст, ки ғарқ дар дарёи тафаккур, дар ҷустуҷӯи роҳи ҳалли масъалаҳои риёзӣ ва фалсафӣ буда, мисли устодаш Ибни Сино ва пайравони мактаби ӯ ба кори луғатсозӣ ва истилоҳофаринӣ махсус машғул нашудааст.

Луғат ва истилоҳотро, ки ӯ дар рисолаҳои фалсафии худ ба кор бурдааст, дар забони «Донишнома»-и Ибни Сино мушоҳида мешаванд, монанди **ҷавҳар**, **ном**, **қисматпазир**, **ақл**, **нафс**, **камият**, **кайфият**, **писандида**, **ҳаётӣ**, **нестӣ**, **ҷойгоҳ**, **ҳамгавҳарон**, **нопойдорӣ**, **номӣ** ва амсоли он. Аммо ба ақидаи доктор С. Сулаймонов «услуби нигориши Хайём содатар ва ба забони тоҷикӣ наздиктар аст» ва аз услуби тарҷумаи истилоҳоти фалсафии арабии ин ду донишманд низ каме тафовут доранд.¹⁷⁶ Вале ба таври қуллӣ забони осори илмӣ аз ҷумла рисолаҳои фалсафии ӯ мутамоил ба арабист ва луғату истилоҳоти осори фалсафиааш мутобиқ ба равияи арабисозии забони илм мебошад, ки дар давраи ӯ қувват мегирифт: «Ва ин ҳар ақлро нафс ба изои (дар баробари) ўст. Зеро ки ақли бе нафс набошад ва нафси

¹⁷⁶Умари Хайём. Рисолаи фалсафӣ (тарҷума аз арабӣ, таҳия, таҳқиқ ва тавзеҳоти С. Сулаймонов). - Душанбе, 2000. - С. 5.

бе ақл. Ва ин укул ва нуфус чунон ки мударббиронанд афлокро ва муҳарриконианд ҳар яке ҷирми фалаки хешро. Навъе нафс аст муҳаррик бар сабили фоилӣ ва навъе ақл аст муҳаррик бар тариқи маъшуқӣ. Аз ин ҷиҳат, ки ақл бартар бар рутбат (мартаба) аз нафс аст ва шарифтар аз нафс аст бад-он сабаб, ки ба вочибулвучуд наздиктар аст.»¹⁷⁷

Салчуқиёни Ироқ низ дар ривочу равнаки забону адаби мо саҳми сазовор доранд. Ба хусус замони ҳукмронии султон Санҷар давраи авҷи забону адаби тоҷикӣ (форсӣ) дар таърихи давлатдорӣ Салчуқиён маҳсуб мешавад. Ин ҳокими салчуқӣ дарбори худро ба маҳфили шеърӯ адаби тоҷикӣ мубаддал карда буд. Шоирони маъруф Амир Муиззӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Анварӣ ва Абдулвосеи Ҷабалӣ аҳли дарбори ӯ буданд. Текеши Хоразмшоҳ ба Ироқи Аҷам ҳамла овард ва охириин подшоҳи Салчуқиёни Ироқ Туғрули III-ро кушта, ба ин шоҳи давлатдорӣ хотима гузошт.

Муҳаммад ибни Абдулмалик Муиззии Нишопурӣ (тахминан 1046/49-1124/46) аз шоирони маъруф ва устодони бузурги забону адаби мо дар аҳди султон Санҷар аст. Падараш Абдулмалики Бурҳонӣ шоири дарбори Алп-Арсон ва худи ӯ дар ибтидо шоири дарбори Маликшоҳ буда, дар ин дарбор мақому мартабаи баланд дошт. Пас аз вафоти Маликшоҳ муддате дар Ҷироту Нишопуру Исфаҳон зиндагӣ кард ва баъди ба тахт нишастани султон Санҷар ба дарбори ӯ, ба Марв рафта, дар хидмати ӯ камар баст ва оқибат ба дасти ҳамин султон ба ҳалокат расид. Ба ин маънӣ, ки рӯзе дар шикоргоҳ тири аз камон ба амри тасодуф раҳокардаи султон Санҷар ба вай расид ва ӯро ҳалок кард.

Муиззӣ дар рушду таҳаввули ғазали тоҷикӣ-форсӣ саҳми назаррас дорад. Забони ифодаи шеъраш содаву равон ва бетакаллуф аст. Вале дар баъзе сурудаҳояш ҷо-ҷо калимаҳои арабӣ, ки бештар дар муаллақоти арабӣ, яъне сурудаҳои тоисломии ҳафт шоири маъруфи араб истифодаи фаровон доранд (**рабъ**, **атлол** ва **ғайра**), ба мушоҳида мерасанд. Ин матлаб далели он аст, ки Муиззӣ ба мисли Манучехрии Домғонӣ донандаи хуби адабиёти тоисломии араб аст ва то ҷойе таъсири ин адабиёт, яъне тасвири атлолу даман, макону

¹⁷⁷ Ҳамон ҷо. - С. 83.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

манзили маъшуқа ва ғайра дар айни замон бо обу ранги хос аз сурудаҳои Муиззӣ ба назар мерасад:

Эй сорбон, манзил макун, чуз дар диёри ёри ман,
То як замон зорӣ кунам, бар рабъу атлолу даман.
Рабъ аз дилам пурхун кунам, хоки даман гулгун кунам,
Атлолро Ҷайхун кунам аз оби чашми хештан.
Аз рӯйи ёри хиргахӣ айвон ҳамебинам тихӣ,
В-аз қадди он сарви сихӣ холӣ ҳамебинам чаман...
Он ҷо, ки буд он дилситон бо дӯстон дар бӯстон,
Шуд гургу рӯбахро макон, шуд кӯфу қаргасро ватан...
Оре, чу пеш ояд қазо, мурво шавад чун мурғво,
Ҷойи шаҷар гирад гиё, ҷойи тараб гирад шаҷан.

Дар байтҳои зикргардида ба истисноӣ калимаҳои арабии **рабъ** (яъне, «рабъ» манзил, ҷойи зисти муваққат аст), **атлол** (талу теппа), **шаҷар** (дарахт), **шаҷан** (ғаму андӯх) ва калимаҳои форсии «мурво» – фоли нек ва «мурғво» – фоли бад дигар калимаҳои боқимонда барои хонандаи имрӯз низ фаҳмоянд.

Яке аз шоирон ва суҳанварони дигари бузурги ин аҳд, ки ҷони худро ба баҳои ҷони султон Санҷари Салҷуқӣ аз даст дод, Адиб Собир Тирмизист.

Адиб Собир (1078/79-1143/47) аслан аз Тирмиз буда, бар замми шоирӣ дигар амали масъули дарборӣ ҳам дошт, ки аз ҷониби султон Санҷар ба расулӣ назди Отсизи Хоразмшоҳ фиристодани ӯ ин гуфтаро таъйид мекунад. Мегӯянд, ки хангоми ба расулӣ дар Хоразм қарор доштани Адиб Собир Отсиз ду нафарро фармуда буд, ба шеваи фидоӣ исмоилӣ, ки яке аз онҳо Низомулмулкро ба ҳалокат расонд, султон Санҷарро низ бидустанд. Вале Адиб Собир аз ин сӯйиқасд огоҳ гашта, дар ин хусус пинҳонӣ ба султон Санҷар хабар медиҳад. Отсиз аз ин амали Адиб Собир воқиф гардида, ба навқаронаш дастур медиҳад, ки бар гардани Адиб Собир санг баста, ӯро дар дарёи Омӯ ғарқ кунанд.

Адиб Собир Тирмизӣ илова бар қасидаҳои мадҳӣ ғазалҳои латифу зебои зиёд сурудааст. Содагии забон, нозукандешӣ ва нозукбаёнӣ Адиб Собир то ҷойест, ки Анварӣ дар як шеъраш мақому манзалати сухани ӯро бартар аз сухани худ ва Саной доништа, ба ин маънӣ чунин ишора кардааст: «Чун

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Саной ҳастам охир, гар на ҳамчун Собирам». Байтҳои зерин аз як ғазали ошиқонаи Адиб Собир далели ин муддаост:

Бути сарвақддиву сарви суманбар,
Нигори сухангӯву моҳи суханвар.
Қаду орази туст шамшоду лола,
Лабу бўсаи туст ёкуту шаккар.
Ман аз пой то сар зи ишқам мураккаб,
Ту аз пой то сар зи ҳуснӣ мусаввар.
Ҳаво гардад аз акси рӯят мунаққаш,
Замин гардад аз бўйи зулфат муаттар.

Дар нимаи дувуми асри дувоздаҳ ашъори **Анварии Абевардӣ** (1126-1187/91) шухрати беандоза пайдо кард. Вай аз ҷавонӣ ба дарбори султон Санҷар пайваст ва тақрибан ба муддати сӣ сол аз наздикони ин подшоҳи салҷуқӣ буд.

Анварӣ забони шеъри худро ба забони гуфтугӯии мардуми замонаш наздик сохт ва ба ин роҳ дар шеъри дарӣ дигаргунии ҷиддӣ падида оварда, мактаби навро ибтидо гузошт. Вай ҳамчунин аз шоирони ватанхоҳи Хуросон аст, ки аз вайронии ватани маҳбубаш ба дасти туркони ғуз ба ғиғон омада, аз ҳокими Самарқанд бар рафъи туркони ғуз имдод ҷустааст. Ин воқеият аз номаи манзуми зерини ӯ ба Самарқанд ба мушоҳида мерасад:

Бар Самарқанд агар бигзарӣ, эй боди саҳар,
Номаи аҳли Хуросон ба бари ҳокон бар.
Номае матлаи он ранҷи тану офати ҷон,
Номае мақтаи он дарди дилу сӯзи ҷигар.
Номае бар рақамаш охи ғарибон пайдо,
Номае дар шиканаш хуни шаҳидон музмар...
Қорҳо баста шуда, бешак, дар вақту кунун,
Вақти он аст, ки ронад сӯйи Эрон лашкар.
Боз хоҳад зи ғузон кина, ки вочиб бошад,
Хостан кини падар бар писари хубсияр...
Ба Худое, ки биёрост ба номат динор,
Ба Худое, ки барафрохт ба фарқат афсар.
Ки кунӣ фориғу осуда дили халқи Худой,
З-ин фурӯмоя ғузи шумпайи ғоратгар...

Ибораорони одӣ, вале зебову хушандом, аз қабилӣ боди саҳар, номаи аҳли Хуросон, ранҷи тан, офати ҷон, дарди дил,

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

сӯзи чигар, оҳи ғарибон, хуни шаҳидон, писари хубсияр, ғузи шумпайи ғорагар ва ғайра, ки бештари онҳо то ба имрӯз дар гуфтугӯи муқаррарии мо истифода мешаванд, яке аз махсусиятҳои сурудаҳои Анварии Абевардист.

Абдулвосеи Ҷабалии Ғарчистонӣ (вафот 1160) низ аз шоирони хушсалиқаи ин аҳд аст, ки барои наздик овардани шеъри тоҷикӣ ба забони гуфтугӯии мардум сахми назаррас дорад. Дар айни замон, ба андешаи муҳаққиқон, дар шеъраш зеварҳои лафзӣ маъноӣ кам нестанд. Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар «Лубоб-ул-албоб» ўро бисёр таърифу тавсиф намуда, касеро дар фазилату фасоҳат ҳампои ӯ намебинад. Худи ӯ низ дар як шеъраш, ки чанд байти он дар поён оварда мешавад, фазилатҳои худро як-як шумурда, дар назму наср дасти расо доштан ва ба мисли Носири Хусрав бар пойи ҷоҳилон напарокандани гавҳари шеъри форсиро таъкид кардааст:

Олист ҳимматам ба ҳама вақт чун фалак,
Софист нисбатам ба ҳама ҳол чун ҳаво.
Бар ҳиммати ман аст суҳанҳои ман далел,
Бар нисбати ман аст ҳунарҳои ман гуво.
Ҳаргиз надидаву нашнида кас зи ман,
Кирдори носутудаву гуфтори нораво.
Дар пойи ҷоҳилон напарогандаам гуҳар,
В-аз дасти нокасон напазируфтаам ато.
Ин фахр бас маро, ки надидаст ҳеч кас,
Дар насри ман мазаммату дар назми ман ҳичо.

Забони тоҷикӣ дар давраи Салҷуқиён, ба хусус аз аввалҳои асри ёздаҳи мелодӣ сар карда тадриҷан аз шарқи Эрон ба шаҳрҳои марказӣ ва навоҳии ғарби Эрон густариш пайдо кард. Нахустин шаҳрҳои ноҳияҳои, ки забони мо дар онҳо ривҷи бештар пайдо кард, шаҳру ноҳияҳои Гургону Қумис ва Рай буданд. Дар Гургон то густариши забони форсии дарӣ лаҳҷае наздик ба лаҳҷаи табарӣ ва дар Қумис лаҳҷае байни лаҳҷаи Хуросон ва лаҳҷаи Гургон истифода мегардид. Дар Қумис нахустин шоире, ки ба забони дарӣ шеър суруд, Манучехрии Домғонӣ буд. Дар Рай ҳам шоирон ба тақлид аз шоирони Хуросону Мовароуннаҳр ба шеър навиштан машғул шуданд.

Дар ҳамин замон дар дарбори ҳокимони Озарбойҷон Асадии Тӯсии шоир, муаллифи фарҳанги маъруфи «Луғати фурс» ва Қатрони Табрзӣ кору зиндагӣ мекарданд.

Шоистаи зикр аст, ки дар ин рӯзгор дар минтақаи Озарбойҷон, ки дар он ҷо лаҳҷае «озарӣ» ривоч дошт, забону адаби тоҷикӣ (форсии дарӣ) густариши бештар пайдо кард. Ногуфта намонад, ки лаҳҷаи озарӣ низ аз лаҳҷаҳои қадими эронӣ буд, вале, мутаассифона, бар асари турктозии айём аз байн рафт ва номи он дар лаҳҷае аз забони туркӣ боқӣ монд. Нахустин шоире, ки дар ин минтақа бо забони дарӣ ва сабки шоирони аҳди сомонӣ шеър суруд, Қатрони Табрзӣ буд.

Абумансур Қатрони Шодиободии Табрзӣ (тахминан 1013-1083) шоири муосири Носири Хусрави Кубодиёнӣ, ки дар маҳалли Шодиободи Табрз по ба олами ҳастӣ ниҳод. Носири Хусрав бо ӯ мулоқот кардааст ва дар «Сафарнома»-и худ аз «шеъре нек» гуфтан ва бар замми ин «форсӣ неку» надонистани ӯ ёд мекунад: «Дар Табрз Қатрон ном шоиреро дидам, шеъре нек мегуфт, аммо забони форсӣ неку намедонист. Пеши ман омад, девони Мунчик ва девони Дақиқӣ биёвард ва пеши ман бихонд. Ва ҳар маънӣ, ки ӯро мушкил буд аз ман пурсид, бо ӯ бигуфтам ва шарҳи он бинавишт ва ашъори худ бар ман хонд». Ин матлаб, ки Носири Хусрав дар бораи забони форсиро неку надонистани Қатрон мегӯяд, ҷойи баҳс надорад. Зеро, чунонки гуфтем, забони мардуми Табрз лаҳҷаи қадими озарӣ буд, вале маҳди рӯйишу болиши забону адаби дарӣ қисмати шарқи Эронзамин, яъне Хуросону Мовароуннаҳр буда, дар он айём забони тоҷикӣ тадричан аз шарқ ба марказ ва ғарби Эрон густариш пайдо мекард.

Забони ифодаи шеъри Қатрон, чунон ки гуфтем, ба баёни шоирони аҳди сомонӣ қаробат дорад, ки ин воқеият аз шеъри тавсифии зерини ӯ ба назар мерасад:

Сиришки абри озорӣ заминро кард пургавҳар,
Насими боди найсонӣ хаворо кард пуранбар.
Зи гулбун гул ҳамехандад, зи гул озин ҳамебандад,
Кунун наргис бипайвандад ба ҳам минову симу зар...
Биёрояд дарахти гул, шавад пирӯз бахти гул,
Шавад пирӯза тахти гул чу ёкуте кунад афсар...
Барояд боди шабгире, зи насрину гули хайрӣ,
Ҷаҳон пирохани пирӣ зи тан берун кунад яксар.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Содагию равонӣ ва корбасти фаровон аз калимаҳои сохтаву мураккаб, вале дар навбати худ зебову гӯшнавоз, аз қабилӣ гулбун, гулистон, пургавҳар, пуранбар, гулгулситон, сунбулситон, дилбанд, нилгун, шабгир ва ғайра аз хусусиятҳои шеъри Қатрони Табрзӣ аст.

Қобили қайд аст, ки бар асари ихтилофоти байни Ғазнавиёну Салҷуқиён баъзе адибону донишмандони Хуросону Мовароуннаҳр, аз қабилӣ Асадии Тӯсӣ тарки ёру диёр карда, дар Озарбойҷон сукунат ихтиёр карданд.

Абунасл Алӣ ибни Аҳмади Асадии Тӯсӣ (1005/10-1074) аз шоирони ҳамосасаро, луғатнигорони камназир ва хаттотони моҳири ин аҳд ба шумор меравад, ки бо подшоҳи Нахҷувони Озарбойҷон амир Абудулафи Шайбонӣ ва амир Абушучоъ Манучеҳри Шаддодӣ муносибати дӯстона доштааст. Ӯ муаллифи достони манзуми «Гаршоспнома» мебошад, ки ин дoston дорои хусусиятҳои манзумаҳои ҳамосии пахлавонӣ буда, дар заминаи асари насрии «Гаршоспнома»-и Абулмуайяди Балхӣ таълиф шудааст ва тақрибан даҳ ҳазор байтро дар бар мегирад. Забони иншои ин манзума дорои вижагиҳост ва донишманди маъруф Забехуллоҳи Сафо дар бораи хусусиятҳои забони ин манзума ва қудрати баёни муаллиф чунин ишора дорад: «Қудрати ӯ (яъне, Асадии Тӯсӣ – Э.Р.) дар васф ва дар якдаст кардани калимот ва овардани таркиботи мунсаҷиму устувор ва ба кор бурдани ташбеҳоти бисёр дақиқу зариф аз ҳама ҷойи «Гаршоспнома» ошкор аст. Табаҳхури Асадӣ дар луғат боис шуд, ки миқдори касире аз луғоти маҳҷури дариро дар ашъори худ бигунҷонад».⁴¹² Барои намуна чанд байт аз «Гаршоспнома» манзур мегардад:

Ду парда дар ин гунбади лозвард,
Бубандад ҳаме гаҳ сияҳ гоҳ зард.
Ду гуна ҳаме дам занад солу моҳ,
Яке дам сапеду яке дам сиёҳ.
Бад-ин хар ду дам к-ӯ барорад ҳаме,
Якояк дами мо шуморад ҳаме.
Агар солиён аз ҳазорон фузун,
Дар он хуррамиҳо кунӣ гунагун.

⁴¹² Забехуллоҳи Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Техрон, 1372//1994. Ҷ. 2. – С. 412.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ба боғи дудар монад ар бингарӣ,
К-аз ин дар дарой в-аз он бигзарӣ.

Асадии Тӯсӣ дар ин минтақа ҳамчунин фарҳанги маъруфи худ «Луғати фурс»-ро таълиф намуд, ки куҳантарин луғатнома ба забони модарии мо буда, мақсад аз таълифи он тавзеҳи вожаҳои мушкили забони дарӣ дар ин марзу бум мебошад. Асадии Тӯсӣ дар бораи сабаби таълифи китоб дар муқаддимаи кутоби он чунин мегӯяд «дидам шоиронро, ки фозил буданд, валекин луғоти порсӣ кам медонистанд ва Қатрони шоир китобе кард ва он луғатҳо бештар маъруф буданд. Пас фарзандам... Ардашер ибни Дайламсипор ан-Наҷмӣ аш-Шоир... аз ман, ки Абумансур Алӣ ибни Аҳмад Асадии Тӯсӣ ҳастам, луғатномае хост, чунон ки бар ҳар луғате гувоҳе бувад аз қавли шоире аз шуарои порсӣ...».⁴¹³ Дар иқтибоси мазкур, ба андешаи мо, чор нуктаи муҳим нухуфтааст:

Нуктаи аввал ин аст, ки мақсади муаллиф аз ибораи «луғоти порсӣ» ҳамон забони дарист, ки дар аҳди сомонӣ дар Мовароуннахру Хуросон нахзату шукуфой ёфт ва чунон ки гуфтем, тадричан доманаи нуфузи он аз шарқ ба марказ ва ғарби Эрон густариш пайдо кард.

Дуюм. Асадии Тӯсӣ мегӯяд, ки шоирони муосири ӯ дар минтақаи Озарбойҷон бо вучуди фозил будан луғоти форсӣ кам медонанд. Ин маънии онро дорад, ки забони модарии аксари ин шоирон форсӣ набуда, балки лаҳҷаи озарӣ ё забони дигар аст ва ин шоирон забони форсиро дар мактабу мадраса ва ё аз китобу девонҳои форсӣ омӯхтаанд. Мо дар боло дар хусуси лаҳҷаи қадими озарии забонҳои эронӣ будани забони ин минтақа дар мисоли Қатрони Табрэзӣ гуфта гузаштем ва гумон мекунем, Асадӣ дар ин гуфтаи худ маҳз ҳамон шоиронро, ки забони модарии онҳо лаҳҷаи озарӣ буд, дар назар дорад.

Сеюм. Аз ин иқтибос бармеояд, ки Қатрони Табрэзии шоир низ луғатномае дар шарҳи вожагону калимаҳои дарӣ таълиф кардааст, ки, мутаассифона, то замони мо нарасидааст.

Чорум. Луғатнома бо хоҳиши шоире бо номи Ардашер ибни Дайламсипори Наҷмӣ, ки ба забону адаби тоҷикӣ (форсӣ)

⁴¹³ Асадии Тӯсӣ. Луғати фурс. Ба тасхех ва эҳтимоми Аббоси Иқбол. – Техрон, 1319//1941. – С. 1-2.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

муҳаббати зиёд доштааст, таълиф гардидааст. Вале номи ин Ардашер ибни Дайламсипор, ки Асадӣ уро ҳамчунин шоир ном бурдааст, дар ягон маъхаз ё тазкираи баъдӣ мушоҳида намешавад.

Дар «Луғати фурс» тақрибан 2300 калимаву таркибот шарҳу тафсир гардидаанд. Забони таълиф ва тарзи истифодаи луғатнома барои хонанда ниҳоят осон аст. Луғатнома бо тартиби алифбои арабӣ дар охири калимаҳо таҳия шуда, нахуст калимаи аслӣ, сипас шарҳи он ва баъдан шоҳиди шеърӣ оварда мешавад, масалан:

Осо – даҳони дара бошад. Он ки даҳон боз шавад, ё аз коҳилӣ ё аз омадани хоб ва монанди он. Баҳромӣ гуфт:

Чунон намуд ба мо дӯш моҳи нав дидор,

Чу ёри ман, ки кунад гоҳи хоби хуш **осо**.

Осои дигар – монанд бувад, чунон ки гӯйӣ **шеросо** ва **хуросо** ва **туркосо** ва монанди ин. Шаҳид гуфт:

Шавад бадхоҳ чун рӯбоҳ баддил,

Чу **шеросо** ту бихромӣ ба майдон.

Воло – бузург бувад ба кадрӯ баландӣ, чунон ки Рӯдакӣ гуфт:

Чу хомун душманонат паст бодо,

Чу гардун дӯстон **воло** ҳама сол.

Бевар – ба забони паҳлавӣ даҳ ҳазор бувад, Фирдавсӣ гӯяд:

Кучо **бевар** аз паҳлавонӣ шумор,

Бувад бар забони дарӣ даҳ ҳазор.

Варорӯд – Мовароуннаҳр аст, Фирдавсӣ гӯяд:

Агар паҳлавонӣ надонӣ забон,

Варорӯдро Мовараннаҳр хон.

Аксари байтҳо ва пораҳои шеърӣ, ки Асадии Тӯсӣ пас аз тавзеҳи калимаҳо шоҳид овардааст, ба қалами шоирони аҳди сомони Хуросону Мовароуннаҳр устод Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абушақури Балхӣ, Дақиқӣ, Мунчики Тирмизӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Амир Оғочӣ, Лабибӣ, Кисоии Марвазӣ, Баҳромӣ, Тайёни Марғазӣ, Хусравонӣ ва се шоири аҳди ғазнавӣ Фаррухӣ, Унсурӣ ва Асқадӣ тааллуқ доранд. Шоистаи зикр аст, ки як қисми назарраси калимаҳои дар ин луғатнома тавзеҳёфта то имрӯз дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд (**ангишт**, **болор**, **бунёд**, **гирдбод**, **коҳ**, **нажод**, **обод**, **обканд**, **паст**, **тороч**,

тундар, **фартут**, **хорпушт**, **чуст**, **оранч** «бандгоҳи даст бувад миёни соид ва бозу», **лунч** «беруни рӯй бошад», **кунч** «чун гӯша бошад дар ҷойе», **санглох** «замини сангистон бувад», **кифт** «китф бувад, яъне дӯш», **хусур** «падари зан бошад», **сипор** «говоҳан, ки замин шикофанд» ва ғайра).

Дар луғатнома калимаҳои зебӣ ҳам мавҷуд аст, ки бо гузашти асрҳо аз доираи истиёмол берун мондаанд. Ба андешаи мо, муҳаққиқони моро зарур аст, ки чунин калимаҳоро гирдоварӣ намуда, барои вобаста ба рӯи давру замон ба маънии мафҳумҳои нав корбаст намудани онҳо тадбирҳои мушаххас андешанд. Масалан: калимаҳои «пешкор» ва «пешёр», ки устод Рӯдакӣ дар байти зер истифода кардааст:

Бахту давлат чу **пешкори** туанд,

Нусрату фатҳ **пешёри** ту бод.

Дар «Луғати фурс» номҳои зиёди шахсиятҳои таърихӣ ва асотирӣ, номҳои ҷуғрофӣ, номи набототу ҳайвонот ва ғайра гирд оварда шудаанд. Илова бар ин, муаллифи луғатнома хоси ин ё он маҳал ё лаҳҷае будани бархе аз ин калимаҳоро таъкид кардааст, аз ҷумла дар шарҳи калимаи «пӯшак» мегӯяд, ки «ба забони Мовароуннаҳр гурба бувад».

Гуфтан мебояд, ки аксари фарҳангу луғатномаҳои баъдии забони мо бо пайравӣ ба «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ба миён омадаанд. Усули таҳияи китоби муътабари луғати забони модарии мо «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (Маскав, 1969) низ то ҷойе ба ҳамин луғатнома асос ёфтааст.

Асадии Тӯсӣ ҳамчунин аз хаттотони камназир аст ва яке аз нусхаҳои китоби дорушиносии «ал-Абния ан-ил-ҳақоик-ил-адвия»-и Муваффақи Ҳиравӣ, ки ба забони дарӣ таълиф гардида, хушбахтона, то замони мо расидааст, бо хати зебои Асадии Тӯсӣ китобат шудааст.

Дар охири асри ҷаҳонӣ ва ибтидои асри дувоздаҳи милодӣ шоирони соҳибзавқу соҳибсабке, мисли Масъуди Саъди Салмон, Абулфараҳи Рунӣ, Саной ва Саидхусайни Ғазнавӣ бо сабку услуби хос ба майдони адабиёт қадам ниҳоданд, ки сабку услуби офариниши онҳо дар асрҳои баъдӣ мавриди тақлиди шоирон қарор гирифт.

Дар ҳамин айём дар шимоли ғарбии Эрон шоирону суҳанварони маъруфе, ба мисли Қивомии Ганҷавӣ, Ҳоконии

Шервонӣ ва Низомии Ганҷавӣ ба майдон омаданд, ки бо сурудаҳои хеш ганҷинаи пурғановати забону адаби моро боз ҳам ғанитар ва сарватмандтар намуданд.

Афзалуддин Бадил ибни Алӣ ибни Усмони Ҳақоқиқ Шервонӣ (вафот 1163), ки ба тахаллуси Хоқонӣ ва лақаби Ҳассонӣ Ачам машҳур аст, дар хонаводаи падари эронӣасл ва модари румӣ по ба олами ҳастӣ ниҳод. Вай тахаллуси шоирии худро аз номи хоқон Манучеҳр ибни Шервоншоҳ, ки солҳо дар ҳалқаи дарбориёни ӯ ва писараш қарор дошт, гирифтааст.

Хоқонӣ аз бузургтарин қасидасароёни адабиёти мо шинохта шудааст. Яке аз қасидаҳои ӯ ба тавсифи Мадоин дар наздикии Бағдод ва таассуф аз харобаҳову вайронаҳои ин шаҳр бахшида шудааст, зеро замоне ин шаҳр пойтахти давлатҳои бузургу муқтадири эронии Ашқониён ва Сосониён буд. Ин қасида аз шохкорҳои забону адаби форсӣ маҳсуб мешавад ва аз мавҷудияти анғезаи шуубия ва рӯҳияи баланди ватанхоҳӣ дар ниҳоди ғўяндаи он дарак медиҳад:

Ҳон, эй дили ибратбин, аз дида ибар кун, ҳон
Айвони Мадоинро оинаи ибрат дон.
Як раҳ зи лаби Дичла манзил ба Мадоин кун,
В-аз дида дувум Дичла бар хоки Мадоин рон.
Худ Дичла чунон гирияд, сад дичлаи хун, гўйӣ
К-аз гармии хунобаш оташ чакад аз миҷгон...
Гўйӣ, ки нагун кардаст айвони фалаквашро,
Хукми фалаки гардон ё хукми фалакгардон...
Маст аст замин, зеро хўрдаст ба ҷойи май,
Дар каъси сари Ҳурмуз хуни дили Нушервон.

Ҳамчунин марсияҳои Хоқонӣ, ки бар сўги фарзанди дилбандаш сурудааст, ҷонсўзтарин марсияҳо ба забони тоҷикӣ шинохта шудаанд:

Сари тобути маро бозгушоед ҳама,
Худ бубинеду ба душман бинамоед ҳама.
Бар сари сабзаи боғи руҳи ман кабкмисол,
Зор нолед, ки кабкони сароед ҳама...
Эй, табибони ғалатгўй, чӣ гўям, ки шумо,
Номуборақдаму носоздуоед ҳама.

Чунон ки аз пораҳои шеърӣ боло ба мушоҳида мерасад, Хоқонӣ илова бар фасоҳату расоии баён дар сохтану корбаст ва

ифодаи калимаҳои мураккаб аз қабилӣ ибратбин, хуноб, фалакгардон (яъне, гардонандаи фалак, худованд), кабкмисол, ғалатгӯй, номуборақдам, носоздуо, дилнавоз, беморнавозӣ, наврӯзлиқо, беморпараст, ёвасаро, каромотфурӯш, чигарташна, тангҳавсала, мавҷзан, ваҳшатфизо, нодилкушо, хунбаҳо, сокиннамо, сабзчо, зулматфизо, ҳочатраво, кудуратзудо, меҳрозмо, аҷсодзо ва ғайра маҳорат ва устодии комил дорад.

Дигар аз шоирони бузурги ин давра ҳаким Низомии Ганҷавӣ маҳсуб мегардад.

Ҳаким Абумуҳаммад Илёс ибни Юсуфи Низомии Ганҷавӣ (1141-1209) аз бузургтарин устодони забону адаби тоҷикӣ-форсӣ аст, ки дар шаҳри Ганҷа ба дунё омад ва тақрибан тамоми умри пурбаракати худро дар ин шаҳр ба сар бурд ва саранҷом дар ҳамин шаҳр ба олам падруд гуфт.

Ба ғайр аз девони қасоид ва ғазалиёт, ҳамса, яъне маснавиҳои панҷгонаи ӯ «Махзан-ул-асрор», «Хусрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун», «Ҳафт пайкар» ё «Баҳромнома» ва «Искандарнома», ки аз ду бахш «Шарафнома» ва «Иқболнома» иборат аст, дар забону адаби тоҷикӣ-форсӣ ба ӯ шуҳрати ҷовидон бахшидаанд. Баъд аз Низомӣ бо тақлиду пайравӣ аз ӯ дар адабиёти тоҷикӣ ҳамсасароӣ ба ҳукми анъана даромад ва садҳо ҳамса офарида шуд, ки аз он миён ҳамсаи Амир Хусрави Дехлавӣ ва «Ҳафт авранг»-и Абдурахмони Ҷомӣ афзалият доранд.

Забони шеърӣ Низомӣ ниҳоят содаву раван ва саропо пур аз таркибҳои наву тавсифҳои зебову дилорост:

Ин чӣ забону чӣ забондонӣ аст?
Гуфтаву ногуфта пушаймонӣ аст...
Чун хичилам аз сухани хоми хеш,
Ҳам ту биёмурз ба инъоми хеш.
Пеши ту гар бесару пой омадем,
Ҳам ба умеди ту Худой омадем.

Низомӣ аз зумраи он бузургони забону адаби мост, ки мардумро ҳамвора ба ҳештаншиносӣ ва талаби илму дониш фаро меҳонад:

Дониш талабу бузургӣ омӯз,
То беҳ нигаранд рӯзат аз рӯз...
Дар ҷадвали ин хати қиёсӣ,
Мекӯш ба ҳештаншиносӣ.

Ташреҳи ниҳоди худ даромӯз,
К-ин маърифатест, хотирафрӯз...
Мебош табиби исавиҳуш,
Аммо на табиби одамикуш...
Полонгарӣ ба ғояти худ
Беҳтар зи кӯлохдӯзии бад.

Завқи салиму салиқаи баланди Низомӣ дар калимасозиву ибораоронӣ дарӣ ва қорбасти калимаҳову таркибҳо аз номи маснавиҳояш «Баҳромнома», «Ҳафт пайкар», «Искандарнома», «Шарафнома», «Иқболнома» ва дар матни батни бештари ашъораш, аз қабилӣ забондонӣ, хештаншиносӣ, дардситонӣ, дармондеҳӣ, коркушо, дароздастӣ, фармондеҳӣ, ташреҳи ниҳод, маърифати хотирафрӯз, полонгарӣ ба ғояти худ, кӯлохдӯзии бад, хушнудии дилҳо, сояи хуршедсаворон, ранҷи худу роҳати ёрон, гунбади гарданда, тани нозуки қасабпӯш, тори қасаб, ҳасткуни асоси ҳастӣ, доноӣ буруниву дарунӣ, мақсуди дили ниёзмандон, сурмакаши баландбинон ва ғайра ошқор мегардад.

Хотирнишон бояд қард, ки дар амри густариши забони тоҷикӣ **ҷараёни тасаввуф**, ки аслан дар асрҳои VIII-IX милодӣ падида омада, дар асрҳои X-XII ба авҷи аълоӣ худ расид, нақши муҳим дорад. Сӯфиён асарҳои худро ба ин забон таълиф намуда, дар зовияву хонақоҳҳо ба пайравону иродатмандони худ бо ҳамин забон суҳбат мекарданд. Дар натиҷа, дар бораи усули тасаввуф ва ирфон, ҳамчунин дар бобати шарҳи аҳволи аҳли тасаввуф чандин китоби муътабар, аз қабилӣ “Асрор ут-тавҳид”-и Муҳаммад ибни Мунаввар (набери Абусаиди Абулхайр), “Кашф-ул-махҷуб”-и Ҳуҷвирӣ, “Тазкират-ул-авлиё”-и шайх Аттор ва ғайра ба миён омад.

Дар баробари осори насрии сӯфия, осори гаронқадри манзум низ, дар мисоли сурудаҳои ҳаким Санои Ғазнавӣ ва шайх Аттори Нишопурӣ падида омад ва тасаввуфи исломӣ бо забони тоҷикӣ пайрезӣ гардид. Ба баёни дигар, забони тавонмандӣ тоҷикӣ бо имконоти худ тавонист олитарин ва нозуктарин мафҳумҳои ирфониро дақиқан баён намояд ва дар мақоми забони тасаввуфи исломӣ баргузида шавад.

Шайх Фариддини Аттор (1142/43-1229/30) дар баробари ҳаким Саной ва Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ аз бузургтарин шоирони тасаввуфу ирфон шинохта шудааст. Таҳаллуси

шоирии худро аз касби падараш, ки ба атторию доруфурӯшӣ машғул буд ва худаш низ дар ибтидо аз ҳамин пеша нон мехӯрд, гирифтааст. Шайх Аттор аз иродатмандони шайх Начмиддини Кубро ва аз устодони мактаби ҳанафия буд. Қисмати манзуми “Чаҳор китоб”, ки дар байни мардуми тоҷик маҳбубияти фаровон дорад ва китоби таълимии мазҳабӣ ба шумор меравад, ба қалами Шайх Аттор мансуб доништа мешавад.

Мегӯянд, ки хангоми аз Балх ба Осиёи Сағир рахти иқомат кашидани Баҳоуддин Валад дар Нишопур бо Шайх Аттор мулоқот кард ва писари хурдсолар Чалолиддин ҳамроҳи ӯ буд. Шайх Аттор дар симои Чалолиддини хурдсол бузургӣ дарёфт ва нусхае аз “Асрорнома”-и худро ба вай дод ва ба падараш Баҳоуддин Валад гуфт, ки ин кӯдак: “зуд бошад, ки оташ андар сӯхтагони олам занад”.

Мавлоно Чалолиддин ба ашъори Аттор саҳт муътақид буд ва сухани ӯро арҷ мениҳод:

Ман он Мавлои Румиам, ки аз табъам шакар резад,
Валек андар сухан гуфтан ғуломи Шайхи Атторам.

Аттор дар назму наср осори зиёд дорад ва муҳимтарин осори манзуми ӯ “Девони қасоиду ғазалиёт”, “Мантиқ-ут-тайр”, “Хусравнома”, “Мусибатнома”, “Илоҳинома”, “Асрорнома”, “Мухторнома”, “Футувватнома” ва асари насрии маъруфи ӯ “Тазкират-ул-авлиё” мебошад.

Забони шеъри ӯ дар ниҳояти содагӣ ва равонист:

Надорад дарди мо дармон, дарего,
Бимондам бесару сомон, дарего.
Дар ин ҳайрат фалакҳо низ дерест,
Ки мегарданд саргардон, дарего...
Фурӯ мондам дар ин роҳи хатарнок,
Чунин зору чунин ҳайрон, дарего.
Чу на чонон бихоҳад монд, на чон,
Зи чон дардову аз чонон дарего...
Ҳама ёрон ба зери хок рафтанд,
Ту хоҳӣ рафт чун эшон, дарего.

Чунон ки ба мушоҳида мерасад, забони шеъри Аттор сода ва зебост ва дар сурудаҳои Аттор калимоту таркибҳои душвор қариб ба назар намерасанд. Аз ин хотир, баъзе аз сурудаҳои ӯ,

аз чумла қисматҳои манзуми “Чаҳор китоб” имрӯз дар Тоҷикистон вирди забонҳост.

Пойтахти Салҷуқиёни Рум шаҳри Қуния буд. Подшоҳони ин хонадон дар ривочи забони тоҷикӣ дар Осиёи Сағир мусоидат намуданд ва шаҳри Қуния ба маркази бузурги забону адаби тоҷикӣ табдил ёфт. Ҳамчунин дар остонаи ҳамлаи муғул як идда донишмандон, аз қабили Баҳриддин Валад, Саиди Тирмизӣ, Шамси Табрзӣ ва дигарон ба ин шаҳр паноҳ бурданд.

Мавлоно Баҳриддин Валад бо сабаби ихтилофи назар, ки бо устоди рӯҳонии Муҳаммади Хоразмшоҳ – Фаҳриддини Розӣ дошт, дар остонаи ҳамлаи муғул маҷбур шуд, бо баҳонаи сафари ҳаҷ Балхро тарк намуда, баъди чанд соли мусофират бо даъвати Султон Алоиддини Кайкубоди Салҷуқӣ дар шаҳри Қуния маскан гузид ва то охири умр ба иршоду дастгирии муридону шогирдон машғул гардад.

Писари Баҳриддин Валад – **Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ Румӣ** (таваллуд 1209), ки дар чумлаи маъруфтарин устодони забону адаби тоҷикӣ ва шоирони бузурги ҷаҳон қарор дорад, дар ҳамин шаҳр калон шуд, илм омӯхт, мударрисӣ кард, ваъз гуфт, ба тоҷикӣ ашъори ҷовидонӣ суруд ва дар пиронсоли дар ҳамин шаҳр вафот кард.

Мулоқоти Мавлоно Ҷалолиддин бо орифи маъруф Шамси Табрзӣ дар ҳамин шаҳр сурат гирифт ва бар асари ин мулоқот Мавлоно тарки маснади ваъзу мадраса кард ва ба сурудани шеър пардохт. Девони ӯ, ки бо номи “Куллиёти Шамси Табрзӣ”, “Девони Шамс” ва “Девони Кабир” машҳур аст, аз шоҳкорҳои адабиёти ҷаҳон маҳсуб мешавад. Мавзӯи асосии ашъори Мавлоно ҷустуҷӯ ва дарёфти инсонӣ комил аст, ки бо ширинтарин лаҳн ва беҳтарин шеваи ифодаву баён дар осори ӯ тасвир ёфтааст:

Бинмой рух, ки боғу гулистонам орзуст,
Бикшой лаб, ки қанди фаровонам орзуст.
Эй офтоби хусн, бурун о даме зи абр,
К-он чехраи мушаъшаи тобонам орзуст...
Валлах, ки шаҳр бе ту маро ҳабс мешавад,
Оворагии кӯху биёбонам орзуст.
З-ин ҳамраҳони сустаносир дилам гирифт,
Шери Худову Рустами Дастанаи орзуст...

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Дӣ шайх бо чароғ ҳамегашт гирди шаҳр,
К-аз деу дад малуламу инсонам орзуст.

Мавлоно асари дигари маъруфи худ “Маснавӣ”-ро, ки Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ онро “Куръон дар забони паҳлавӣ” (тоҷикӣ) мехонад, бо дархости яке аз муридонаш Ҳусомиддини Чалабӣ ба ёди Шамси Табрезӣ сурудааст. Ба ин маънӣ, ки Мавлоно абёти “Маснавӣ”-ро бадохатан месурӯд ва Ҳусомиддини Чалабӣ менавишт ва ин гуфтани навиштан гоҳ то субҳ идома меёфт, чунон ки дар ин бобат дар худи “Маснавӣ” ишора рафтааст:

Субҳ шуд, эй субҳро пушту паноҳ,
Узри маҳдумӣ Ҳусомиддин бихоҳ.

“Маснавӣ” аз шаш дафтар иборат аст ва 25 600 байтро дар бар мегирад. Забони баёни ашъори Мавлоно, аз ҷумла шеваи баёни “Маснавӣ” содаву раван ва рангину ширин аст. Аз ин ҷост, ки бархе намунаҳои ашъори ӯ ба фарҳанги мардум ворид шудаанд ва ба сифати панду андарз ва зарбулмасалу мақол дар рӯзгори ҳамаҷуз истифода мешаванд:

Бишнав аз най, чун ҳикоят мекунад,
Аз ҷудоӣҳо шикоят мекунад.
К-аз найистон, то маро бибридаанд,
Аз нафирам марду зан нолидаанд.
Сина хоҳам шарҳа-шарҳа аз фироқ,
То бигӯям шарҳи дарди иштиёқ.
Ҳар касе к-ӯ дур монд аз асли хеш,
Боз ҷӯяд рӯзгори васли хеш.

Мавлоно дар калимасозӣ ва иборабандӣ маҳорату устодии комил дорад. Муҳаққиқон фаровонии калимасозӣ бо пешванду пасвандро дар осори ӯ таъкид кардаанд. Аксари пешванду пасвандҳои калимасоз, аз қабилӣ пешвандҳои **во-, но- (на-), бе-** пасвандҳои **-ак, -вор, -гар, -гарӣ, -гоҳ (-гах), -истон, -ӣ, -када, -она, -ча** ва ғайра, ки Мавлоно дар сохтани калимаҳо аз онҳо истифода кардааст, то ба имрӯз дар забони мо ҷорӣ мебошанд.

Масалан, калимаҳои “беназир” ва “бенадид”(диданашуда):

Батни чорум аз набӣ худ кас надид,

Ҷуз худои **беназири бенадид**.

вожаҳои “напояд” ва “ноусто”:

ӯ **напояд** пеши ҳар **ноусто**,

Ҳамчу товусе ба хона(й) русто.
калимаҳои “хасона” (монанди хас), “софӣ” ва “беизтироб”:

Хас **хасона** меравад бар рӯи об,

Оби **софӣ** меравад **беизтироб**.

калимаи сохтаи “найистон”:

К-аз **найистон** то маро бибридаанд,

Дар нафирам марду зан нолидаанд.

калимаҳои сохтаи “айбистон” ва “ғайбистон”:

З-он, ки ними **ӯ** зи **айбистон** бувад,

В-он дигар нимаш зи **ғайбистон** бувад.

Баъзе аз муҳаққиқон дар хусуси калимасозии Мавлоно бо пасванди **-лон**, ки шояд гунаи таҳрифшуда ё маҳаллии пасванди **-дон** ба маънии макон ва фаровонӣ аст, дар се калима (**тарёклон**, **намаклон** ва **маънилон**) изҳори назар кардаанд:

Дар **намаклон** чун хари мурда фитод,

Он хариву мурдагӣ як сӯ ниҳод.

Дар ин байт калимаи “намаклон” эҳтимол ба маънии кони намак ё замини шӯра қорбасти шудааст ва **намаклон** аслан **намаккон** аст. Вале азбаски ташдиди ҳарфи “к”, яъне дар як калима паси ҳам ду бор такрор омадани ин ҳарф талаффузи калимаро душвор мегардонад, Мавлоно онро дар шакли “намаклон” овардааст.

Калимасозии мураккаб низ дар осори Мавлоно доираи қорбурди фаровон дорад. Масалан, калимаҳои мураккаби “аввалбин” ва “охирбин”:

Ҳар ки **аввалбин** бувад, аъмо бувад,

Ҳар ки **охирбин**, чӣ бомаъно бувад.

Калимаҳои мураккаб аз қабилӣ **айбчин**, **бадҳол**, **бимдил**, **борикҳарф**, **дамсоз**, **дахдила**, **девмардум**, **дӯзахгулӯ**, **гадочашм**, **гумонангез**, **ғалатафкан**, **зиндасухан**, **ишқомез**, **кажумед**, **куҳнаомӯз**, **нонкӯр**, **нонхоҳ**, **нонхӯриш**, **обкӯр**, **оташзана**, **охирандеш**, **поймард**, **поймузд**, **пурқанд**, **пурхун**, **садсола**, **саргузашт**, **сиёҳахтар**, **суханкаш**, **суханкуш**, **суханобод**, **талхгавҳар**, **хатнасур**, **хирасар**, **хомриш**, **хурдабин**, **хушқол**, **ширгарм**, **шишадил**, **чӯшочӯш**, **якрӯза** ва **ғайра**, ки эҳтимол баъзе аз инҳо сохтаи завқи худӣ Мавлоно бошад, дар осори ӯ зиёд ба назар мерасанд.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Аз вижагиҳои нахвии хоси забони сурудаҳои Мавлоно тақрори чандинбораи як калима ба вазифаи муайяншаванда ва мухотаб мебошад:

Аз ҳама авҳому тасвирот дур,
Нури нури нури нури нури нур.

ё:

Кору боре, ки надорад пову сар,
Тарк кун, **эй пирхар, эй пирхар.**

Вале дар сурудаҳои Мавлоно ин тақрорҳо танҳо сурати тақрор доранд ва дар маъно тақрор нестанд. Ба чаҳми нуқтабини нуқтасанҷ чунин тақрорҳо тозагӣ ва навғониҳои назаррас доранд.

Забони “Маснавӣ” саршор аз қолабу таркибҳои забони зиндаи мардум буда, имрӯз низ барои аксарият қобили фаҳму дарк аст. Ин нуқта, ки Мавлоно зодаю парвардаи обу хоки Хуросону Мовароуннаҳр аст ва сурудаҳои ӯ саршор аз таъбиру ибора ва калимаю вожаҳои хоси ин диёр ва забони тоҷикӣ, ҷойи баҳс надорад. Мавлоно дар қорбасти калимаю таркибҳои гуфтугӯии мардум ва ибораҳои рехтаи ин марзу бум маҳорати хос дорад. Дар ашъори ӯ калимаҳои гуфтугӯии тоҷикӣ, аз ҷумла: **берӯзӣ** (бенасиб, бетакдир, маҷозан муфлис), **додар**, **дахкаса**, **гӯлак** (кӯдак), **шӯ**, **чорук**, **потоба**, **курта**, **пӯстин**, **хатнасур**, **бангӣ**, **ганда**, **тоқӣ**, **кампир**, **ҳамшира**, **карч**, **моч** (бӯса), **гаргин**, **хап**, **шал**, **ширгарм**, **шарфа** (садои по мондан), **фарбеҳ**, **усто**, **ҷувол**, **савдо** (хариду фурӯш), **савдогар** (тоҷир, харидор, фурӯшанда), **нағз**, **полез** (ҷойи коридани сабзавот), **чирк** (маҷозан пору), **тағор(а)**, **истонидан** (боз доштан, таваққуф кардан), **мунгидан** (нимғурма чизе гуфтан ё хондан), **лат кардан** (задан)... ва ибораҳои рехта, ба монанди: **боди бурут**, **бӯ набурдан**, **сар хоридан**, **лаб газидан**, **нафас бастан**, **ҳаво гирифтан**, **даст шустан**, **хоб дар чашм ҳаром кардан**, **дахон боз мондан**, **бод паймудан**, **остин афшондан** ва ғайра истифода шудаанд. Барои намуна дар зер чанд байт, ки дар онҳо калима ва ибораҳои гуфтугӯии тоҷикӣ истифода шудаанд, зикр мегардад:

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ҳар ки чуз моҳӣ зи обаш сер шуд,
Ҳар ки **берӯзист**, рӯзаш дер шуд.

Он Зиёулҳақ, ки хушилҳом буд,
Додари он тоҷи шайхислом буд.

Мешавад з-илҳомҳову васваса,
Ихтиёри хайру шарти **дахқаса**.

Чоруқат рабъи кадомин осаф аст,
Пӯстин гӯйӣ, ки **куртай** Юсуф аст.

Мурда пеши ӯ кашӣ зинда шавад,
Чирк дар **полез** рӯянда шавад.

Ё ибораи “боди бурут”, ки ба маънои гуруру такаббур ва худнамоист ва дар “Маснавӣ” чунин қорбасти шудааст:

Кист он золим, ки аз **боди бурут**,
Зулм қардасту харошидаст рӯт.

Мавлоно дар “Маснавӣ” ҳамчунин таркиби гуфтугӯии “чоруку потоба”-ро, ки дар забони тоҷикӣ маъмул аст, чунин ифода қардаст:

Чоруку потоба лоиқ мар турост,
Офтоберо чунинҳо қай равост?

Таркиби гуфтугӯии “хари аҳмақ” низ, ки дар тоҷикӣ маъруф аст, дар байти зер чунин қаламдод шудааст:

Ту, **хари аҳмақ**, зи андақмоягӣ,
Бар замин мондӣ, зи қутаҳпоягӣ.

Ба андешаи муҳаққиқон, забони ғанӣ ва рангини “Маснавӣ” қамназир аст. Дар баробари қорбурди вожағону қалимаҳои ноби забони модарӣ Мавлоно аз қалимоту таъбироти арабию туркию юнонӣ низ фаровон истифода бурдааст. Қаҳони ҷовидони қаломи “Маснавӣ” бо вучуди таҳқиқоти доманадор ҳанӯз қанбаҳои зиёди наомӯхта дорад ва ба таҳқиқи қиддию амиқ ниёзманд аст.

Аз Мавлоно Қалолиддин чанд асари насрӣ низ боқӣ мондааст, ки муҳимтарини онҳо “Ғиҳи мо ғиҳи” мебошад. Метавон гуфт, ки дар ин асар фикри андешаҳои дар “Маснавӣ”

дар либоси назм баёнгардида ба тариқи наср содатар ва равшантар тафсир шудаанд. Таҳқиқи густурдаи забони осори безаволи назму насри Мавлоно барои аз нав зинда кардани вожагону калимаҳо ва таъбирҳои ноби тоҷикӣ ва мавриди истифодаи ҳамагон қарор додани онҳо аҳамияти зиёд дорад.

Муассиси давлати Салҷуқиёни Шом Таниш ибни Алп-Арслон буд, ки дар Сурия салтанат доштанд. Саҳми ин давлат дар ривочу равнақи забону адаби тоҷикӣ-форсӣ дар Сурия назаррас аст, вале, мутаассифона, аз намунаҳои назму насри форсии ин аҳд дар ин сарзамин маълумоти кофӣ дар ихтиёр надорем.

Дар ин аҳд осори зиёди насрӣ ҳам ба забони тоҷикӣ-форсӣ таълифу тадвин гардиданд, ки дар байни ин осор “Сафарнома”-и Носири Хусрав, “Сиёсатнома”-и Низомулмулк, “Наврӯзнама”-и Умари Хайём, “Кимийи саодат” ва “Насихат-ул-мулк”-и Муҳаммади Ғазолӣ, “Форснома”-и Ибни Балхӣ, “Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас”-и муаллифи ношинохта, тарҷумаву талхиси “Таърихи Бухоро”-и Абубакри Наршахӣ, “Тазкират-ул-авлиё”-и Фаридаддини Аттор ва ғайра вобаста ба сабки нигориш ва тарзи ифодаву баён аз аҳамияти вижа бархурдоранд.

Шоистваи зикр аст, ки “Сафарнома” дар қиёси осори дигари насрии Носири Хусрав, аз қабилӣ “Ҷомеъ-ул-ҳикматайн”, “Зод-ул-мусофирин”, “Хони ихвон”, “Вачҳи дин”, ки осори фалсафӣ буда, дар онҳо истилоҳоти фаровони фалсафӣ ба мушоҳида мерасад, бо забони шево ва ширину рангин таълиф шуда, дар хусуси сафари ҳафтсолаи ӯ ба ҷониби Маккаву Миср нақл мекунад. Барои намуна аз оғози ин китоб порчаеро манзури хонанда мегардонем:

“Чунин гӯяд Абумуин Ҳамидуддин Носир ибни Хусрави Қубодиёнии Марвазӣ..., ки ман марде дабирпеша будам ва аз чумлаи мутасаррифон дар амволу аъмоли султони ва ба корҳои девонӣ машғул будам ва муддате дар он шуғли мубошират намуда, дар миёни акрон шуҳрате ёфта будам. Дар рабеъулоҳири санаи сабъ ва сулсин ва арбаамия (437/1046), ки амири Хуросон Абусулаймон Ҷағрибек Довуд ибни Микоил ибни Салҷуқ буд, аз Марв бирафтам, ба шуғли девонӣ ва ба панҷ деҳи Марвурруд фуруд омадам, ки дар он рӯз кирони

Раъсу Муштарӣ буд. Гӯянд, ки ҳар ҳоҷат, ки дар он рӯз хоҳанд, борӣ таоло ва тақаддус раво кунад, ба гӯшае рафтам ва ду рақъат намоз бикардм ва ҳоҷат хостам, то Худои таборак ва таоло маро тавонгари ҳақиқӣ диҳад. Чун ба наздики ёрон ва асҳоб омадам, яке аз эшон шеъре порсӣ мехонд, маро шеъре дар хотир омад, ки аз вай дархоҳам, то ривоят кунад, бар коғазе навиштам, то ба вай диҳам, ки ин шеър бархон, ханӯз бад-ӯ надода будам, ки ӯ ҳамон шеър биайниҳи оғоз кард, то он ҳол ба фоли нек гирифтам ва бо худ гуфтам, Худои таборак ва таоло хочати маро раво кард”.⁴¹⁴

Дар порчаи зикргардида ибораи “қирони Раъсу Муштарӣ”, яъне ба ҳам наздик омадани Раъси Саратон ё Раъси Чадӣ ва сайёраи Муштарӣ истилоҳи нучумии қадим, ба маънии қирони саъд аст, ки гувоҳ бар дониши хуби нучумии Носири Хусрав мебошад.

Дар “Сафарнома” калимаҳои зебои фаровон, аз қабилӣ **дабирпеша** (он ки шуглаш дабирӣ бошад), **саробӯстон** (боғи дорои хона, боғчаи хона), **корез** (чӯйи зеризаминӣ), **бордон** (зарфи боргирӣ), **обгина** (булӯр), **сафолина** (зарфи сафолӣ), **осиёгард** (обе, ки тавони гардондани санги осиёро дорад), **чак** (санад) ва ғайра ба кор бурда шудаанд, ки имрӯз низ имкон дорад, баъзе аз ин калимаҳо, масалан: **корез**, **саробӯстон**, **бордон**, **чак**... дар ифодаи мафҳумҳои нави ба онҳо наздик мавриди истифода қарор дода шаванд.

Афкори забоншиносии Абуалӣ Сино дар таълифоти донишмандони дигари форсу тоҷик, аз ҷумла Носири Хусрав, густаришу идома ёфт. Баҳси забоншиносии Носири Хусрав низ баҳси сирфи забоншиносӣ набуда, балки дар заминаи афкори фалсафиаш сурат гирифтааст⁴¹⁵.

Аз рӯйи баъзе қайду ишораҳои ӯ дар асарҳои фалсафиаш метавон итминон ҳосил кард, ки вай аз бахшҳои гуногуни илми забоншиносӣ огоҳии комил дошта, ба манбаъҳои назарии ин илм ошно будааст. Ӯ дар тавзеҳи масъалаҳои марбути забоншиносӣ ҳатто аз каломи мавзун ҳам истифода кардааст:

⁴¹⁴ Носири Хусрав. Сафарнома.- Душанбе, 1970. – С.7.

⁴¹⁵ Дар ин бора муфассал нигаред: Хочаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе, 2013. – С. 104-114.

Мушк бошад лафзу маънӣ – бӯйи ӯ,
Мушки бебӯ, эй писар, хокистар аст.

Андешаҳои забоншиносии ин файласуф бештару беҳтар дар асарҳои ӯ «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн», «Зод-ул-мусофирин» ва «Хон-ул-ихвон» баён гардидааст.

Мо андешаҳои ин донишманди маъруфро доир ба илми забоншиносӣ ба асоси «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн»-и ӯ баррасӣ менамоем.

Баҳси ҷолиби тавачҷуҳи Носири Хусрав дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» дар шарҳи нутқ, калом ва қавл дида мешавад.

Носири Хусрав кӯшиш кардааст, ки тафовут ва моҳияти нутқу калом ва қавлро равшан созад. Вай чунин меорад: «Нутқ мар нафси нотикаро сифате ҷавҳарӣ аст ва он мафҳум аст ва мафъул, на махсус аст ва на мушор. Ва қавл аз нутқ асар аст ва бар ӯ далел аст. Чунон ки чу мо кӯдаки хурд бинем ширхора гӯем, ки мар ӯро нутқ аст, бе он ки аз ӯ қавле шунида бошем, албатта...

Пас, нутқ на тозӣ ва на порсӣ ва на ҳиндӣ ва на ҳеч луғате, бал қуввате аст аз қувваҳои нафси инсонӣ, ки мардум бад он қувват маъниеро, ки андар замири ӯ бошад, ба овозу ҳуруф ва қавл ба дигарӣ битавонад расонидан: Пас, мар он қувватро, ки ин феъл аз ӯ ояд, нутқ гуфтанд ҳукамои дин ва фалсафа».⁴¹⁶

Аз ин тавзеҳи муҳаққиқ маълум аст, ки аз назари Носири Хусрав, нутқ чизест, ки мансуби ҳама инсонҳост, сарфи назар аз мансубияти ирку наҷод, аммо қавлу калом дар ҳар халқу миллате хусусиятҳои фарқкунандаи сохторӣ дорад.

Дар мавриди калом ҳам андешаҳои вай ҷолиби тавачҷуҳанд. Маълум аст, ки калом ҳам дар шакли шифоҳӣ ва ҳам китобӣ воқеияти забонист. Калом воҳиди нисбатан тамомест, ки аз маҷмӯи ҷумлаҳо (ба истилоҳи Носири Хусрав қавл) ташкил мешавад. Дар сохтори калом ҷумлаҳо саҳми муҳим доранд ва мазмуну моҳияти калом ба мазмуни қавлҳо вобастагӣ дорад, ки ин муносибати онҳоро Носири Хусрав хеле возеҳ баён кардааст.

Бисёр ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки Носири Хусрав се замони амалро ба мисолҳои мушаххас таъкид кардааст: «Замон ба се

⁴¹⁶ Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн, ҷ.1. - Душанбе, 1991. – С.136.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

қисм аст: яке ҳозир, чу **имрӯз** ва **ин соат**. Ва дигар гузашта, **ди** ва **парер**. Ва се дигар оянда, чун **фардо** ва **пасфардо** ва чизҳои замони низ бад ин се қисм аст». Муаллиф вобаста ба ҳамин се замон саҳми воситаҳои (қувваҳои) идрокро чунин муайян менамояд: «Чашм олат аст мар идроки чизеро, ки ҳозир аст имрӯз ва гӯш олат аст мар идроки чизеро, ки дӣ ва парер будааст ва гузаштааст ва фикрат олат аст мар идроки чизеро, ки фардо ва пасфардо хоҳад будан».⁴¹⁷

Ӯ инчунин дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ном асараш, ки таълифи намоёни ӯ дар илми фалсафа маҳсуб мешавад, ба қавли файласуфи Юнони қадим Арасту така карда анвои суханро ин тавр муайян кардааст, ки ҳадафи ин гуфта низ таъкиди саҳми маърифатии сухан, яъне ҷумла, аст:

Сухан чаро ки чаҳор аст: амру боз нидо,
Се дигараш хабар асту чаҳорум истихбор.

Дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» масъалаҳои марбути илми забоншиносӣ дар заминаи баҳси илми мантиқ сурат гирифтааст. Ба ин ҳуди Носири Хусрав низ дар хотимаи китоб ишора мекунад: «Ин қасида он чӣ ба мо расид, ҳаштоду ду байт аст ва андар ӯ наваду як суол аст, чӣ фалсафӣ ва чӣ мантиқию чӣ табиӣ ва чӣ наҳвию чӣ динӣ ва чӣ таъвилӣ».⁴¹⁸

Ин далели он аст, ки донишмандони асримиёнаи форсу тоҷик аксари масъалаҳои илми забоншиносиро мисли дигар бахшҳои илм дар иртибот бо заминаҳои пайдоиш, мавқеи онҳо дар маърифати олам, дар пайвастагӣ бо категорияҳои фалсафӣ тадқиқ мекарданд...

Ба ҳамин тариқ, чунон ки аз тавзеҳи андешаҳои забоншиносии Носири Хусрав аён гардид, ин донишманди маъруф дар устувор гардидани бисёр истилоҳоти забоншиносӣ ва назарияву амалияи аксари мавзӯҳои марбути ин илм саҳми муҳим гузоштааст. Вай дар шарҳи аксари ҳодисаҳои забоншиносӣ мисли Абуалӣ Сино аз мавқеи илми фалсафа, алалхусус мантиқ, баҳо додааст.

⁴¹⁷ Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн, ҷ.1. - Душанбе, 1991. – С.177.

⁴¹⁸ Ҳамин асар. – С. 214.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Чунон ки аз тавзеҳи андешаҳои забоншиносии Носири Хусрав аён мегардад, ин донишманди ҳамадон дар устувор гардидани бисёр мафҳумҳову истилоҳоти забоншиносӣ, таҳлилу таҳқиқи мавзӯҳои мухталифи забоншиносии тоҷику форс хидматҳои арзандаеро ба ҷо овардааст.

Яке дигар аз донишмандони фарзонаи тоҷик, ки бо осори насрии худ дар густариши забони илм нақши барҷаста дорад, Умари Хайём мебошад. Умари Хайём дар табиӣёт, риёзиёт ва фалсафа рисолаҳои ба тоҷикӣ таълиф кардааст, вале забони баёни рисолаи “Наврӯзнама”-и ӯ аз рисолаҳои дигараш бо содагиву равонии ифода ва ҷасоҳати сухан фарқ мекунад. Муаллиф дар ин рисола дар бораи Наврӯз ва дигар расму оини подшоҳони Аҷам маълумоти муфид медиҳад. Мо дар зер барои шиносӣ пайдо кардан бо забони баёни “Наврӯзнама” порчаеро дар хусуси оини подшоҳони Аҷам намуна меоварем:

“... ва дигар оини мулуки Аҷам андар дод додан ва иморат кардан ва дониш омӯхтан ва ҳикмат варзидан ва дононро гиромӣ доштан ҳиммате азим будааст. Ва дигар соҳибхабаронро дар мамлакат ба ҳар шаҳре ва вилояте гумошта будандӣ, то ҳар хабаре, ки миёни мардум ҳодис гаштӣ (яъне, ба миён меомад), подшоҳро хабар кардандӣ, то он подшоҳ бар мучиби он фармон додӣ. Ва чун ҳол чунин будӣ, дастҳои татовул (ҷавру зулм) кутоҳ будӣ ва уммол (мансабдорон) бар ҳеч кас ситам наёрастандӣ кардан ва як дирам аз кас ба ноҳақ натавонистандӣ ситадан... ва дигар бар кори иморат азим ҳарису роғиб будандӣ. Ва ҳар подшоҳ, ки бар тахти мамлакат биншастӣ, шабу рӯз дар он андеша будӣ, ки кучо обу ҳавои хуш аст, то он ҷо шаҳре бино кардандӣ, то зикри ӯ дар ободон кардани мамлакат дар ҷаҳон бимондӣ. Ва одати мулуки Аҷам ва Турку Рум, ки аз наҷоди Афредунанд, чунон будааст, ки агар подшоҳе сароӣе муртафиъ (баланд) бино афкандӣ ё шаҳре, ё дехе, ё рабате, ё қалъае, ё рӯде бирондӣ ва он бино дар рӯзгори ӯ тамом нашудӣ, писари ӯ ва он кас, ки ба ҷойи ӯ биншастӣ бар тахти мамлакат, чун кори ҷаҳон бар вай рост гаштӣ, бар ҳеч чиз чунон ҷид нанамудӣ, ки он бинои нимкардаи он подшоҳ тамом кардӣ, яъне то ҷаҳониён бидонанд, ки мо низ бар ободон кардани ҷаҳону мамлакат ҳамчунон роғибем...”

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Дигар одати мулуки Ачам он будааст, ки ҳар кас пеши эшон чизе бурдӣ, ё мутрибе суруде гуфтӣ, ё сухане неку гуфтӣ дар маонӣ, ки эшонро хуш омадӣ, гуфтандӣ: *Зех! Яъне аҳсант, чунон ки зех бар забони эшон бирафтӣ аз хазина ҳазор дирам бад-он кас додандӣ ва сухани хуш бузург доштандӣ...*"⁴¹⁹

Чунон ки аз ин порча ба мушоҳида мерасад, тафовут дар байни забони баёни ин рисола ва тарзи ифодаи имрӯзии забони модарии мо бештар дар қорбасти феъл (гумошта будандӣ, фармон додӣ, гуфтӣ, бирафтӣ, омадӣ, гуфтандӣ, бузург доштандӣ..., ки имрӯз дар забони модарии мо ба шакли гумошта буданд, фармон меод, мегуфт, мерафт, меомад, мегуфтанд, бузург меодштанд... ифода меёбанд) ва калимаҳои арабӣ: мулук (подшоҳон), иморат (ободонӣ), уммол (қорғуздорон, мансабдорон), татовул (ҷавру зулм), муртафиъ (баланд) ва ғайра, ки дар аксари осори насрии ин аҳд ҷой дорад, ба назар мерасад.

Вале дар шеваи ниғориши дигар рисолаҳои илмии Умари Хайём, аз ҷумла рисолаи фалсафии “Рисолаи вучудия” ё “Равзат-ул-қулуб” ва ё рисола «Дар илми қуллии вучуд» ва тарҷумаи форсии рисолаи “ал-Хутбат-ул-ғарроъ”-и Абуалии Сино, ки бо қалами ӯ анҷом пазируфтааст, то андозае печидагӯӣ ва душворбаёнӣ ба мушоҳида мерасад. Ҳамчунин Умари Хайём ҳарчанд дар баёни матолиби фалсафӣ аз луғоту истилоҳоти форсӣ, ки Абуалии Сино дар “Донишномаи Алоӣ” ва “Меъроҷнома” шояд сохта ва ё ба сифати истилоҳ истифода кардааст, аз қабилӣ ҷавҳар, ном, қисматпазир, писандида, ҳаётӣ, нестӣ, ҷойгоҳ, ҳамгавҳарон, нопойдарӣ, номӣ ва ғайра истифода мебарад, вале худаш дар сохтани луғат ва истилоҳоти тоҷикӣ дар ифодаи мафҳумҳои нави илмӣ ба шеваи Абуалии Сино ва ҷонибдорони мактаби вай пайравӣ намекунад. Шояд равияи арабисозии забони илм ва истифодаи фаровон аз истилоҳоти арабӣ дар баёни матолиби илмӣ, ки дар замони зиндагии ӯ қувват мегирифт, монев гардид, ки Умари Хайём шеваи луғатсозӣ ва истилоҳофарии бузургоне чун Абуалии Сино ва Абурайҳони Беруниро идома бидиҳад ва дар ин замина комёб гардад.

⁴¹⁹ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби дувум.- Техрон, 1345//1967. – С. 444-445.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

“Сиёсатнома” ё “Сияр-ул-мулук” асари дигари маъруфи насрии ин аҳд аст, ки Низомулмулки вазир онро бо мақсади нишон додани роҳу расми давлатдории қадими эронӣ барои Ҷалолоддин Маликшоҳи Салҷуқӣ таълиф кардааст ва Муҳаммади Мағрибӣ, ки дабири салтанати хонадони салҷуқӣ буд, пас аз марги Низомулмулк ин китобро тадвин намудааст.

“Сиёсатнома” асари нисбатан бузургҳаҷм аст ва баъзе матолиби “Наврӯзнама”-и Хайём, аз ҷумла расму оини подшоҳони Аҷам дар ин асар бо баёне дақиқтару батафсилтар ва забони фасеҳу ширин ифода ёфтааст. Барои мисол порчаеро аз ин китоб дар хусуси расми сулолаи Сосониён дар зер нақл мекунем:

“... Расми тухмаи Сосониён чунон буд, ки ҳар касе ки пеши эшон сухан гуфтӣ, ё ҳунаре намудӣ, ки эшонро хуш омадӣ ва бар забони эшон бирафтӣ, ки “зеҳ”, дарвақт хазинадор ҳазор дирам бад-он кас додӣ ва мулуки ақосира (яъне, хусравон) дар адлу мурувват ва ҳиммат зиёдат аз подшоҳони дигар буданд, хосса Нӯшервони Одил.

Ҳикоят:– гӯянд, рӯзе Нӯшервони Одил барнишаста буд (яъне, савораи асп) ва бо хосагиён ба шикор мерафт ва бар канори дехе гузар кард, пиреро дид навадсола, ки гавз (чормағз) дар замин менишонд. Нӯшервонро аҷаб омад, зеро ки (пас аз) бист сол гавзи кишта бар медиҳад. Гуфт: “Эй пир гавз мекорӣ?” Гуфт: “Оре”. Гуфт: “Чандон бихоҳӣ зист, ки бараш бихӯрӣ?” Пир гуфт: “Киштанду хӯрдем ва корему хӯранд”. Нӯшервонро хуш омад. Гуфт: “Зеҳ!”. Дарвақт хазинадорро гуфт, то ҳазор дирам бипардозад.

Пир гуфт: “Эй худованд, ҳеч кас зудтар аз банда бари ин гавз нахӯрд”. Гуфт: “Чӣ гуна?” Пир гуфт: “Агар ман гавз накиштаме ва худойгон инҷо гузар накардӣ, он-ч ба банда расид, нарасидӣ ва банда он ҷавоб надодӣ, ман ин ҳазор дирам аз кучо ёфтаме”. Нӯшервон гуфт: “Зеҳозеҳ!”. Хазинадор дарвақт ду ҳазор дирами дигар бад-ӯ дод. Баҳри он-к ду бор зеҳ бар забони Нӯшервон рафт”.⁴²⁰

⁴²⁰ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби дувум.-Техрон, 1345//1967. – С. 479-480.

Чунон ки аз порчаи ёдшуда мушоҳида мешавад, дар ин ҷо дар қиёси “Наврӯзнама”-и Умари Хайём ифодаи феъл ду гуна аст, ҳам шакли дар он рӯзгор маъмули “**гуфтӣ**”, “**намудӣ**”, “**омадӣ**”, “**бирафтӣ**”, “**нарасидӣ**”, “**ёфтаме**”... ва ҳам шакли имрӯзии “**мерафт**”, “**менишонд**”, “**медихад**” ва ғайра.

Ҳамчунин дар “Сиёсатнома” як гурӯҳ калимаҳое мавҷуданд, ки бо гузашти айём аз доираи истеъмол берун мондаанд ё доираи истифодашон маҳдуд гаштааст, аз ҷумла: феълҳои **шикӯхидан** (тарсидан), **ёристан** (чурят кардан), **молидан** (танбеҳ додан), **сиголидан** (андешидан, нақшаи пинҳонӣ доштан)... калимаҳои: **макона** (макон, маҳал), **худойгон** (сохиб, шоҳ), **сохибхабар** (маъмури ҷосусӣ), **гармгоҳ** (нисфи рӯз, вақти гармо), **дар вақт** (дарҳол), **тухма** (наҷод), **пӯшидагон** (занон), **сарпӯшида** (зан), **шикаста** (дараи хурд), **гавз** (чавз, чормағз) ва ғайра.

Асари дигари насриё, ки дар он муаллиф дар қорҳои дунёву дин аз дидгоҳи сӯфиён менигарад, “Кимиёи саодат”-и Муҳаммади Ғазолист.

Муҳаммади Ғазоӣ (1058-1109) бо Низомулмулки вазир дӯстӣ дошт ва тавассути ӯ ба дарбори Салҷуқӣ роҳ ёфт ва муддате дар мадрасаи Низомияи Бағдод ба мударрисӣ машғул шуд. Баъдан тарқи мадраса кард ва муддате дар Шому Ҳиҷоз гӯшанишин шуд. Сипас ба Нишопур омад ва дар мадрасаи Низомияи Нишопур ба таълими шогирдон пардохт. Дар солҳои охири умр ба зодгоҳаш – Тӯс баргашт ва дар ин ҷо мадрасаву хонақоҳ бино карда, чанде ба шогирдону муридони дарс гуфт ва ниҳоят дар ҳамин ҷо аз олам ҷашм пӯшид.

Вай ба забонҳои тоҷикиву арабӣ бештар аз сад асар таълиф кардааст. Китоби маъруфи арабии ӯ “Эҳёи улум-ид-дин” буда, “Кимиёи саодат” хулосаи ҳамин китоб ба забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад. Забони баёни “Кимиёи саодат” ва “Насихат-ул-мулк”-и ӯ аз бехтарин намунаҳои насри тоҷикӣ-форсӣ дар аҳди салҷуқист. Барои намуна се порча аз “Кимиёи саодат” манзур мегардад:

“Қаҳтӣ буд дар замини Банӣ Исроил. Мусо алайҳиссалом бо ҷумлаи уммат ба истиско (яъне дуои борон кардан) шуданд се бор ва иҷобат наҷфтод. Пас ваҳй омад ба Мусо алайҳиссалом,

ки: “Дар миёни шумо наммоме (суханчине) аст, то вай тавба накунад иҷобат накунам”. Гуфт: “Бор Худоё, он кист, то ўро аз миён берун кунем”. Гуфт: “Ман аз наммомӣ манъ мекунам, наммомӣ чун кунам?!” Мусо гуфт: “Тавба кунед, аз суханчинӣ”. Ҳама тавба карданд ва борон омадан гирифт...⁴²¹

Мисоли дигар:

“Алӣ ибни Абитолиб (разияллоҳу анҳу) ҳамегӯяд: Дунё шаш чиз аст: хӯрданӣ ва ошомиданӣ ва бӯйиданӣ ва пӯшиданӣ ва барнишастанӣ ва ба никоҳ хостанӣ. Ширинтарини хӯрданиҳо ангубин аст ва он аз даҳани магасест; ва шарифтарин ошомиданӣ об аст ва хосу ом андар вай баробар аст; ва шарифтарини пӯшиданиҳо ҳарир аст ва он бофтаи кирмест; ва шарифтарини бӯйҳо мушк аст ва он хуни оҳуест ва шарифтарин барнишастанӣ асб аст ва ҳама мардонро бар пушти вай кашанд ва азимтарини шаҳватҳо шаҳватҳои занон аст...”⁴²²

Мисоли дигар:

“Расул алайҳиссалом як рӯз берун хост шудан, ки асҳоб гирд омада буданд. Андар чанби об нигарист ва аммомаву мӯй рост бикард. Ойиша гуфт: “Ё расулуллоҳ инчунин ҳамекунӣ?” Гуфт: “Оре, Худои таоло дӯст дорад бандаи худро, ки чу бародарони хешро хоҳад дид, барои эшон таҷаммул кунад (яъне, худро зеб диҳад) ва ҳештанро биёрояд”.⁴²³

“Насиҳат-ул-мулук”-и худро Муҳаммади Ғазолӣ ба сифати оини давлатдорӣ барои подшоҳи салҷуқӣ султон Муҳаммад ибни Маликшоҳ (1104-1117)) таълиф кардааст. Порчае аз “Насиҳат-ул-мулук”, ки дар сифати амир Исмоили Сомонӣ гуфта шудааст, дар зер нақл мешавад: “Ҳам аз Исмоили Сомонӣ хикоят карданд андар китоби “Сияр-ул-мулук” ва ӯ он вақт ба Ҷӯйи Мӯлиён буд ва ҳар вақте бархостӣ ва ба куҳандиз баромадӣ ва мунодӣ фармудӣ кардан. Ва намози дигар парда баргирифтандӣ ва ҳочибу дарбон набудӣ, то ҳар касеро, ки мазлима будӣ, даромадӣ ва то канори бисот (гилем) бирафтӣ ва ба вай сухан гуфтӣ ва бо қазои ҳоҷат бозгаштӣ. Бар мисоли

⁴²¹ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби дувум.- Техрон, 1345//1967. – С. 499.

⁴²² Ҳамин китоб. – С. 514.

⁴²³ Ҳамин китоб. – С. 516.

хокимон корҳо мегузорида, то он вақт, ки довариҳо ҳама сипарӣ шуд. Он гоҳ бархостӣ ва маҳосини (риши) хеш бигрифти ва рӯй сӯи осмон карди гирён ва гуфти: “Ё раб, чаҳди ман ин буд, ки кардам ва олим ул-асрор туй ва огоҳӣ аз нияти ман, ки надонам бар кадом банда ситам рафтааст аз ману касони ман, маро аз нодониستاني он афв кун.”⁴²⁴

Китоби “Форнома”-и Ибни Балхӣ дар айёми давлатдории Муҳаммад Маликшоҳи Салҷуқӣ ба риштаи таҳрир даромада, таърихи устуравӣ ва ҷуғрофияи сарзамини Форсро дар бар мегирад. Забони таълифи китоб ба истиснои баъзе калимоту таркибот, ки танҳо ба ин асар хосанд, ба дигар осори дар боло номбурда шабоҳат дорад:

“... Кисро Анӯшервон дар кори хироч назар кард ва онро бетартиб дид. Ва пеш аз вай чунон буд, ки аз ҷое сеяк мавҷуди хироч будӣ ва аз ҷое панҷак ва ҳамчунин то шашьяк расад ва раоё аз ин сабаб ранҷур буданд. Пас ӯ ба қонуне вочиб боз овард ба иттифоқи вазир ва дигар бузургон ва бар чаҳон бар ин ҷумлат, ки ёд карда омад, хироч ниҳод:

- киштҳои ғаллабум, аз як газе замин хироч як дирам сими нукура;

- замини разбум, аз як газе замин хироч ҳашт дирам;

- дарахти хурмои порсӣ, аз ҳар чаҳор дарахт хироч як дирам...

- дарахти зайтун, аз ҳар шаш дарахт хироч як дирам.

Ва қизии сарҳо аз касоне, ки қизягузор буданд, аз табақоти раоё ба се навъ ситаданд. Ҳар сол тавонгарон дувоздаҳ дирам ва миёнатар ҳашт дирам ва камтар чаҳор дирам. Ва ба ҳар сол як бор ситаданд. Ва чун бар тибқи қонун хироч бинҳод бар истирор таҳфифе тамоm дар ҳаққи раоё пайдо гашт ва чаҳон рӯй ба ободонӣ ниҳод...”⁴²⁵

Чунон ки мебинем, дар порчаи ёдшуда, муаллиф аз калимаҳои **ғаллабум** (ғаллазор, гандумзор), **разбум** (ангурзор, тоқзор), **қизии сарҳо** (андози сарона), **қизясупор** (андозесупор)

⁴²⁴ Муҳаммад Ғазолӣ. Насихат-ул-мулук. – Душанбе, 1993. – С. 57-58.

⁴²⁵ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби дувум.- Техрон, 1345//1967. – С. 526.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

истифода кардааст, ки дар осори дигари ин аҳд ва пеш аз он ба мушоҳида намерасанд.

Китоби дигаре, ки дар ин аҳд бо забоне ширин ва баёни рангин ба забони форсӣ таълиф гардидааст, “Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас” аст, ки мутаассифона, номи муаллифи он маълум нест. Дар ин китоб асосан қиссаву афсонаҳои таърихӣ нақл шудаанд, ки баъзе аз онҳо ба воқеият наздикӣ доранд.

Порчае аз “Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас”:

“... Муғира ибни Шаъбаро ғулуме буд ба номи Фирӯз... ва ба габрағӣ (яъне, оини зардуштӣ) биистод... Пас қазо чунон афтод, ки ин Фирӯз сӯйи Умар омад ва аз Муғира гила кард, ки ғалла бар ман гарон ниҳодаст, ҳар рӯзе ду дирам. Умар гуфт:

– Чӣ кор донӣ кардан?

Гуфт:

– Дурудгарӣ (дуредгарӣ) донам ва оҳангарӣ ва нақш кардан.

Гуфто:

- Ду дирам ба ин чандин саноат (хунарҳо) бас набошад.

Пас Умар гуфт:

- Шунидам, ки осие кардан донӣ, ки бар бод бигардад?

Гуфт:

– Донам ва туро осиее кунам, ки ҳама машрику мағриб онро ҳадис кунанд ва бирафт. Пас рӯзи чаҳоршанбеи бистушашуми зулҳичча Умар дар масҷид шуд ба намоз кардан. Фирӯз пеши саф андар истода буд ва корде ҳабашӣ, чунон ки даста дар миён бошад ва аз ҳар ду сӯ теғ, бо худ дошт ва шаш корд Умарро бизад. Умар бияфтод... ва ҳамин рӯз аз дунё бирафт...”⁴²⁶

Тарчума ва талхиси “Таърихи Бухоро”-и Абубакри Наршаҳӣ низ маҳсули ҳамин давр аст. Асли ин китоб ба арабӣ буда, Наршаҳӣ онро дар рӯзгори давлатдории амири сомонӣ Нух ибни Наср (943-954) таълиф карда, ба ҳамин амири сомонӣ тақдим намудааст. Абунаср Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Насри Қубовӣ ин китобро тақрибан баъд аз сад сол, дар соли 1129 бо хоҳиши дӯстонаш ба тоҷикӣ баргардон кард ва Муҳаммад ибни

⁴²⁶ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби дувум.- Техрон, 1345//1967. – С. 545.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Зуфар ин тарҷумаро соли 1175 бо баёни фасеҳи худ талхис намуд.

Дар ин китоб дар бораи таърихи Бухоро аз замони қадим то рӯзгори Нух ибни Насри Сомонӣ маълумоти ҷолиб гирд оварда шудааст. Маводе, ки ба ҳодисаҳои пас аз рӯзгори Нух ибни Наср то ҳамлаи муғул марбутанд, аз ҷониби тарҷумону талхисгар ва дигар котибону нусханависони баъдӣ ҳамроҳ карда шудаанд. Забони тарҷумаву талхиси китоб содаву раван аст. Барои ошноӣ бо шеваи тарҷумаву талхиси он порчаеро дар хусуси ибтидои фатҳи Бухоро ба дасти арабҳо манзур менамоем: “... чун Убайдуллоҳи Зиёдро Муовия ба Хуросон фиристод, вай аз оби Ҷайхун бигзашт ва ба Бухоро омад. Ва подшоҳи Бухоро хотуне буд, аз баҳри он ки писари ӯ Туғшода хурд буд. Пас Убайдуллоҳи Зиёд Байканд бигшод ва Рометан. Ва бисёр барда кард ва ҷаҳор ҳазор бардаи бухорӣ хештанро гирифт ва ин ба охири соли панҷоҳу се ва аввали соли панҷоҳу ҷаҳор буд. Чун ба шаҳри Бухоро расид, сафҳо баркашид ва манҷаниқҳо рост кард. Хотун кас ба туркон фиристод ва аз эшон ёрӣ хост ва кас ба Убайдуллоҳи Зиёд фиристод ва ҳафт рӯз муҳлат хост ва гуфт: “Ман дар тоати туам”. Ва ҳадяҳои бисёр фиристод. Чун дар ин ҳафт рӯз мадад нарасид, дигарбора ҳадяҳо фиристод ва ҳафт рӯзи дигар замон хост. Лашкари турк бирасид ва дигарон ҷамъ шуданд ва лашкар бисёр гашт ва харбҳои бисёр карданд ва ба охир кофирон ба ҳазимат шуданд. Ва мусалмонон (яъне, сипоҳи Убайдуллоҳи Зиёд) дар пайи эшон рафтанд ва бисёр бикуштанд. Ва хотун ба ҳисор андар омад ва он лашкарҳо ба вилояти хеш бозгаштанд. Ва мусалмонон бисёр ғанимат ёфтанд, аз силоҳу ҷома ва заринаву симина ва барда гирифтанд ва як пой аз мӯзаи хотун бо ҷураб гирифтанд. Ва ҷурабу мӯза аз зар буд мурассаъ ба ҷавохир, чунон ки қимат карданд дувист ҳазор дирҳам омад.”⁴²⁷

Зикри ин матлаб ҳам муҳим аст, ки маводу маълумоти арзишманди таърихӣ дар бобати забони тоҷикӣ-форсӣ, аз ҷумла

⁴²⁷ Абубакри Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Мураттибон Ғ. Ғоибов, К. Олимов, Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе, 2012. – С.81

дар Бухоро дар оғози густариши ислом ба ин забон хондани Қуръон, сурудаҳои аҳли Бухоро бар куштани Сиёвуш ва оид ба ишқи хотуни Бухоро бо саркардаи араб дар ганчинаи ин китоб маҳфуз аст ва ин ҳама далели гуёи раднопазир бар маҳди ташаккули забони дарӣ будани ин марзу бум аст.

Дигар аз осори насрии маъруфи охири аҳди салҷуқӣ “Тазкират-ул-авлиё”-и Фаридаддини Аттори Нишопурист, ки дар шарҳи ҳол ва каромати аҳли тасаввуф, яъне дар хусуси муъҷиза ва амалҳои фавқулодаи сӯфиён бахшида шудааст. Забони таълифи асар андак печида, вале дар айни замон ҷаззобу ҷолиб аст. Барои шиносӣ бо сабки нигориши асар порчаеро аз он дар бораи Мансури Ҳаллоҷ манзур менамоем: “... он шери бешаи таҳқиқ, он шучои сафдари садик, он ғарқаи дарёи маввоҷ, Хусайн Мансури Ҳаллоҷ... кори ӯ коре аҷаб буд ва воқеоти ғароиб, ки хос ӯро буд, ки ҳам дар ғояти сӯзу иштиёқ буд ва дар шиддати лаҳбу фироқ ва беқарор ва шӯридаи рӯзгор ва ошиқи содику покбоз ва ҷидду ҷаҳде азим дошт ва риёзатеву каромате аҷаб ва олиҳиммату рафеъқадр буд. ӯро тасониф бисёр аст ба алфози мушқил, дар ҳақоиқу асрору маонӣ муҳаббати комил ва ғасоҳату балоғате дошт, ки кас надошт ва диққати назару фаросате дошт, ки касро набуд. Ва ағлаби машоихи кибор дар кори ӯ ибто карданд ва гуфтанд, ӯро дар тасаввуф қадаме нест, магар Абдуллоҳи Хафиф, Шиблӣ ва Абулқосими Қушайрӣ ва ҷумлаи мутааххирон...”⁴²⁸.

Дар аҳди салҷуқӣ ҳамчунин **ҷандин асарҳои таърихӣ** ба забони тоҷикӣ таълиф гардиданд, вале бештари ин таърихномаҳо ба зикри хонадони Салҷуқиён бахшида шудаанд ва аз муболиғаву афзунгӯйӣҳо ҳолӣ нестанд. Дар байни ин таърихномаҳо “Салҷуқнома”-и Заҳириддини Нишопурӣ, ки пештар аз соли 1186 таълиф шудааст, мақоми хос дорад. Муаллифи ин китоб муаллими яке аз подшоҳони Салҷуқиён Ироқ Арслон ибни Туғрал (1161-1177) буда, китоби худро дар рӯзгори давлатдорӣ Туғрул ибни Арслон (1177-1194) таълиф кард. Дар ин китоб аз оғози ба сари қудрат омадани Салҷуқиён

⁴²⁸ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби севум.- Техрон, 1345//1967. – С. 609-610.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

то замони салтанати Туғрул ибни Арслон маълумоти таърихӣ мавҷуд аст.

Китоби дигар дар ин замина “Роҳату-с-судур ва ояту-с-сурур”-и Начмиддин ибни Сулаймони Ровандист, ки баъд аз қатли султон Туғрул ба дарбори Гиёсиддин Кайхусрав ибни Қилич Арслон аз Салчуқиёни Рум рафт ва соли 1202 ин китобро ба номи ӯ таълиф кард. Матолиби асосии таърихии ин китоб бештар дар заминаи “Салчукнома”-и Заҳириддини Нишопурӣ баён гардидааст. Вале ин китоб нақлу ривоятҳои ширину рангини зиёд дорад ва забони нигориши он содаву раво ва дур аз печидагиҳост, чунон ки аз порчаи зер ба мушоҳида мерасад: “... дар рӯзгори Даёлам (Дайламиён) ба Кирмон нишони ганҷе ёфтанд, подшоҳро ҳозир карданд, сандуке буд, баргушуданд, ду ҳуққа дар вай ниҳода буданд, ду дона ҷав дар-ӯ. Барсанҷиданд, ҳар як мисқоле буд. Подшоҳро аҷаб омад, гуфт:

– Ин чӣ ҳолат тавонад буд? Марде пирро талаб кунед, ки аз ӯ пиртар набошад, то ин ҳол аз ӯ бипурсем.

Ба ҳама вилоят талаб карданд пирро биёфтанд, пушт дуто шуда ва сар бар замин ниҳода. Ӯро гуфтанд:

– Эй бобо, ҳоле чунин зоҳир шудааст. Ҳеч донӣ, ки ин (чӣ) шояд буд?

Пир ҷавоб дод, ки:

– Ман надонам, аз падарам бибояд пурсид, бошад ки донад.

Гуфтанд:

– Ту ро падар ҳаст?

Гуфт:

– Ба фулон маҳаллат қаҳле (марди миёнсоле) думӯй (яъне, он ки мӯяш сиёҳу сафед аст) фулон ном падари ман аст. Чу ӯро биёфтанд, гуфтанд:

– Ту дар фулон маҳаллат писаре дорӣ, ҳол аз вай пурсиданд, гуфт:

– Ман надонам, мумкин ки падарам донад.

Гуфтанд:

– Ту падар дорӣ?

Гуфт:

– Дар фулон маҳаллат падаре дорам марде ҷавон.

Ҳар серо пеши подшоҳ ҳозир карданд. Малик фармуд, ки ин ҳолат аз ӯ ачибтар аст, ки пир писари қаҳл аст ва қаҳл писари ҷавон. Аз эшон пурсид, ки ҳоли худ гӯянд.

Ҷавон гуфт:

– Подшоҳро зиндагонӣ бод. Ин ҳол аз занон афтодааст. Маро зане нек аст. Нағзорад, ки ранҷе ба хотири ман расад ва агар дар рӯзе ҳазор қораш фармоям, рӯй турш накунад, лоҷарам чунин тоза мондаам. Ва писари ман зане дорад, ки ба баъзе аҳвол бо вай созад ва ба баъзе насозад, лоҷарам нимапир шудааст. Ва писари писарам зане салита (хукмгузор) дорад, ки ба ҳеч ҳол насозад ва фармон набарад. Аз ин сабаб очизу пир шудааст.

Подшоҳ гуфт:

– Аз ҳоли ҷав хабар дорӣ?

Гуфт:

– Дорам, дар фулон рӯзгор подшоҳе одил буд. Ба аҳди вай яке замин ба дигаре фуруҳт. Муштарӣ (харидор) ганҷе дар вай биёфт, доварӣ ба назди подшоҳ бурданд. Муштарӣ гуфт:

– Ман замин харидам, ганҷ нахаридам, бифармо то ганҷ бозситонад.

Боеъ (фурушанда) гуфт:

– Ман замин бо ганҷ фуруҳтам, он ман нест, боз настам.

Подшоҳ гуфт:

– Духтари яке ба занӣ ба писари ин дигар диҳед ва заминро ганҷ бад-эшон диҳед, то агар аз он боеъ бошад ва агар аз он муштарӣ аз миёни ҳар ду ба дар наравад. Чунин карданд ва ин замин он сол ба ҷав бикиштанд. Ин ҷав баромад. Подшоҳ фармуд, ки дар ҷаҳон бибаред ва бинҳед то баъд аз мо бидонанд, ки асари адлу химмати подшоҳ чӣ гуна асар кунад...”⁴²⁹.

Ҳамчунин бояд гуфт, ки дар ин аҳд таълифи осори улуми ақлӣ қариб мамнӯъ буд ва муаллифони чунин осор ба муқовимати саҳти фақеҳон ва мутакаллимони он рӯзгор рӯбарӯ мешуданд. Муҳаммади Ғазолий, ки аз шахсиятҳои диниву мазҳабӣ ва мутакаллимони маъруфи давр ба шумор мерафт, дар осори худ монанди “Таҳофат-ул-фалосифа” ва “Мақосид-ул-

⁴²⁹ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби севум.- Техрон, 1345//1967. – С. 778-779.

фалосифа” ба ботил кардани ақидаву афкори ҳақимон ва донишмандони улуми ақлӣ ва фунуни дақиқ камар баст. Кор то ҷоёе расид, ки Ғазолӣ дар таълифоти худ аз риёзиёт танҳо он бахшро, ки барои ҳисоб кардани мерос зарур буд, эътироф мекард ва аз мантиқ то он ҳадро ҷоиз медонист, ки барои далелории каломӣ ба он ниёз бошад, боқӣ ҳамаро нишони гумроҳӣ мешумурд. Тадричан чунин тарзи тафаккуру андеша дар байни адибону шоирон низ реша давонд ва густариш пайдо кард. Ин воқеият аз байти зерини Саноии Ғазнавӣ ба назар мерасад:

Ақл набвад фалсафа хондан зи баҳри комилӣ,

Ақл чибвад ҷон нубихоҳу нубихон доштан.

Вале ба рағми ин ҳама таассубу кутаҳназарӣ шахсиятҳои барҷастае мисли Умари Хайём, Абулаббоси Лавкарӣ, Шихобиддини Сухравардӣ, Фаҳриддини Розӣ ва дигарон ба майдон омаданд ва дар заминаи улуми ақлӣ, аз ҷумла риёзиёт, ҳайат ва фалсафа асарҳои пураарзиш эҷод карданд.

Ба хусус муаллифи китоби “Ҳикмат-ул-ишроқ” Шихобиддини Сухравардӣ, ки ба фармони Салоҳиддини Айюбӣ дар шаҳри Ҳалаби Шом ба қатл расид, аз бунёдгузори ҳикмати ишроқ ва ҷонибдорони фалсафаи моил ба ирфон, ки реша дар тариқати Зардушт дошт, маҳсуб мешуд. Сухравардӣ азбаски дар таълифоти худ “Рисолат-ул-ишқ”, “Овози пари Ҷибриил”, “Рисолаи ақли сурх” ва ғайра аз калимоту истилоҳоти динии зардуштиён фаровон истифода мекард, ўро ба ҷурми бедиву мулҳидӣ муттаҳам карданд ва пешвоёни дин рехтани хунашро раво донистанд.

Фаҳриддини Розӣ, ки бо номи “имом ул-мушаккикин” машҳур аст, ҳамчунин аз ҳақимони маъруфи ин аҳд ба шумор меравад. “Шарҳи ишороти Абуалии Сино” муҳимтарин асари фалсафии ӯ шинохта шудааст. Вай ҳамчунин муаллифи китоби тоҷикӣ-форсии “Ҷомеъ-ул-улум” аст, ки дар бораи шаст илм маълумоти арзишманд медиҳад.

Дар ин аҳд чандин **китобҳои луғат** низ таълиф гардиданд, ки дар онҳо калимаҳои арабӣ ба форсӣ тарҷумаву тафсир карда шудаанд. Муҳимтарини ин асарҳо ба шарҳи зеранд: “Дастур-ул-

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

луғат”-и Бадеъуззамони Натанзӣ, “Қонун-ул-адаб”-и Ҳубайши Тифлисӣ ва “Китоб-ул-масодир”-и Абуабдуллоҳи Зузанӣ.

Дар ҳамин давра дар илми балоғат ва суҳанварӣ Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ “Тарҷумон-ул-балоға”-ро навишт, ки аз нахустин осори тоҷикӣ-форсӣ дар ин риштаи илм аст ва баъдан Рашиди Ватвот дар таълифи “Ҳадоиқ-ус-сеҳр” аз он истифода кардааст.

Аз хусусиятҳои забони дариӣ ин аҳд, чунон ки дар боло гуфтем, густариш ва интишори ин забон дар қаламрави васеи давлати Салҷуқӣён ва бо калимаву луғоти забону лаҳҷаҳои маҳаллии ноҳияҳои марказию ғарбии Эрон, ҳамчунин бо калимаву луғоти арабию туркӣ ҳар чи бештар омезиш ёфтани ин забон аст. Яъне забони тоҷикӣ (форсии дариӣ), ки дар ин айём аз машриқ ба марказ ва ғарби Эрон ва Осиёи Сағир доман мекашид, раҳораҳ бархе калимоту луғоти забону лаҳҷаҳои маҳаллии паҳлавӣ, табарӣ, озарӣ... ва забонҳои арабию туркиро дар худ гирифт ва баъзе калимоту таркиботи кӯхнаи ҳудро, ки дар ин ноҳия ва минтақаҳо истеъмоли онҳо чандон зарурат надошт, аз даст дод. Дар ғарби Эрон забони тоҷикӣ (форсӣ, дариӣ) бо луғоту калимоти арабӣ бештар омезиш ёфт, зеро дар ин минтақа вобаста ба наздик будани маркази хилофат ва кишварҳои араб забони арабӣ бештар расмӣ пайдо карда буд.

Дар баробари ин фатвои мутакаллимоне назари Муҳаммади Ғазалӣ дар бобати эълони манъи улуми ақлӣ ба сиёсати рӯз таъдил ёфт ва зарбаи ҷонкоҳе ба рушди забони илм ва таҳаввули истилоҳоти илмӣ тоҷикӣ-форсӣ дар аҳди салҷуқӣ гардид. Бар асари чунин сиёсат дар мадрасаву мактабҳо аксаран таълими улуми динӣ ба роҳ монда шуд ва ин иқдом дар навбати худ ба корбурди фаровони истилоҳоти арабӣ роҳ боз намуд. Гузашта аз ин, таъсирпазирии забони тоҷикӣ аз арабӣ дар ин давра танҳо бо вуруди луғоту истилоҳоти арабӣ анҷом намепазирад. Дар ин аҳд қоидаҳои сарфу наҳви арабӣ ҳам то андозае ба сарфу наҳви тоҷикӣ таъсири манфии ҳудро гузоштанд ва дар баъзе мавридҳо то ҷойе забони моро ба зерӣ тобеяти забони арабӣ кашиданд.

Дар ин аҳд ва ё чанде пештар аз он қавму қабилаҳои гуногуни турк, аз қабили туркони ғуз, қипчоқ, қарлук, чигил, яғмо, қарохитой, туркман ва ғайра, ки аз даштҳои Олтойу

соҳилҳои Енисей ба Ҳафтрӯд наздик омада буданд, тадричан ба Мовароуннаҳру шимоли Хуросон кӯч бастанд ва аз ин манотик ба ноҳияҳои марказию ғарбии Эронзамин омада, дар ин ноҳияҳо сукувати доимӣ ихтиёр карданд ва аз кашмакашҳои дохилии мардуми маҳаллӣ истифода бурда дар аксари минтақаҳо қудрати сиёсиро ба даст гирифтанд. Бо гузашти айём аз забони ин қавму қабилаҳо низ баъзе луғоту калимот ба забони тоҷикӣ ворид шуданд, ки бештар ба низоми идории давлату ҳукумат ва муносибатҳои қабилавию авлодӣ вобастагӣ доштанд, вале ин вожагону таркибот дар бофту сохти забон ба зудӣ куллан ҳазм гардида, натавонистанд дар девори забон раҳна ба вучуд оранд.

§ 3. Забони модарии мо дар аҳди Ғуриён. Сарзамини Ғуриён дар асрҳои миёна аслан дар сарғахи Ҳарирӯд воқеъ гардида, шаҳрҳои Ҳироту Бомиёнро то ҳудуди Кобулу Ғазна фаро мегирифт. Аз қадимулайём дар ин минтақа, ки иқлими мусоид ва водии сарсабз барои зироаткорӣ чорвопарварӣ дошта, муҳимтар аз ҳама, дасти таҳочуми бегонагон ба он камтар мерасид, асосан тоҷикон зиндагӣ мекарданд. Дар таърихномаҳо низ дар хусуси киштзорҳои сарсабз, боғоти фаровони мева ва галаи аспу рамаи гӯсфанди зиёди ин сарзамин, ҳамчунин истихроҷи маъдан, коркарди филизот, силоҳсозӣ ва мардонагии қабилаҳои мухталифи мардуми Ғур, ки дар ибтидо, мутаассифона, парешону пароканда дар маҳдудай давлатҳои хурди мустақил зиндагӣ карда, миёни ҳамчандон созиш надоштанд, маълумоти ҷолиб мавҷуд аст.

Дини мубини ислом низ ба ин сарзамини кӯҳистон дертар нуфуз пайдо кард ва Ғуриён то дер гоҳ бар суннату оинҳои аҷдодии худ муътақид буданд. Номи пешвои сарсилсилаи ин хонадон Шинасб буд, аз ин хотир ин хонадонро мулуки Шинасбония, Шинасбониён ё Оли Шинасб мегӯянд.

Ғуриён ҳамчунин анъанай қадимеро риоя мекарданд, ки дар сари ҳар давлат ду пешво меистод, яке ҳоким ва дигаре сипаҳсолор, ки идорай давлатро байни худ баробар тақсим карда буданд.

Давлати Ғуриён дар асрҳои XII-XIII ба авҷи тараққии худ расид ва ҳокимони ин сарзамин ду тоифаро ташкил медоданд,

ки як тоифа дар Фирӯзкӯх салтанат меронданд, тоифаи дигар дар Бомӣён ҳукумат мекарданд.

Ҳокими Ғур Муҳаммади Сом дар аҳди Султон Маҳмуди Ғазнавӣ мавриди эҳтироми хоси ӯ қарор дошт, зеро дар футухоти Ҳинд ба вай кумаки зиёд намуда буд. Пас аз Муҳаммади Сом писараш Қутбиддин Ҳасан ва пас аз Қутбиддин Ҳасан писараш Иззуддин Ҳусайн ҳокими Ғур таъйин гардид, ки бо султон Санҷари Салҷуқӣ ва султон Иброҳими Ғазнавӣ муосир буда, дар таҳкими давлатдории Ғуриён нақши сазовор дорад ва ба лақаби “падари ҳокимони Ғур” машҳур аст.

Ҳокимони Ғур, ҳарчанд ба ном ҳокимияти Ғазнавиёнро ба расмият мешинохтанд, вале дар зарфи чандин даҳсола бар зидди ин хонадон муборизаи беамон бурдаанд. Ба хусус Қутбиддини Муҳаммад, ки амири Фирӯзкӯх буда, дар байни мардум шухрат ва эҳтироми зиёд дошт, Ғазнавиёнро ба ташвиш андохта буд. Баҳромшоҳи Ғазнавӣ бо мақсади эҷоди муҳолифат миёни бародарони Қутбиддин Муҳаммад ва кам кардани эътибори ӯ хоҳари худро ба вай ба занӣ дод, вале, баръакс, нуфузи Қутбиддин Муҳаммад миёни бародарон ва мардум болотар рафт.

Ҳамин сабаб шуд, ки Баҳромшоҳи Ғазнавӣ аз афзудани иқтидори Ғуриён ва бештар шухрат ёфтани Қутбиддин Муҳаммад тарсида, вайро бо роҳи фиреб ба Ғазна даъват кард ва ба ҳабс гирифта, пас аз чанд муддат заҳр дода ба ҳалокат расонд.

Бо вучуди ин дигарбора тасарруф кардани давлати Ғур ба Баҳромшоҳ муяссар нагардид. Баҳромшоҳи Ғазнавӣ дар чанд муҳорибаи шадиде, ки байни ӯ ва бародарони Қутбиддин Муҳаммад ба вукӯъ пайваст, шикаст хӯрд. Султон Алоуддини Ғурӣ, ки бо номи Алоиддини Чаҳонсӯз машҳур аст, дар охири муҳориба сипоҳи Баҳромшоҳро комилан торумор кард ва худӣ ӯро ба гурехтан водор намуд. Алоуддин ба шаҳри Ғазна (1150-1151) ворид шуда, ин шаҳри ободонро хароб кард ва китобхонаи маъруфи салтанатии онро, ки осори гаронбаҳои фаровон дошт, оташ зад. Аз ин хотир, мардум ба ӯ лақаби “Чаҳонсӯз” доданд.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Вале бо ин муборизаи миёни Ғазнавиён ва Ғуриён ба итмом нарасид. Дар соли 1186-87 бародарзодаи Алоуддин Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ дар яке аз чангҳо охири намояндаи хонадони Ғазнавӣ, ҳокими Лоҳур – Хусравмаликро асир гирифта, ба пойтахти давлати Ғуриён – Фирӯзкӯҳ фиристод. Бо ҳамин салтанати Ғазнавиён поён ёфт. Ғуриён давлати Ғазнавиёнро дарҳам шикаста, ҳукмрони қаламрави бузурге гардиданд, ки баъдан худуди он дар натиҷаи футуҳоти минбаъдаи онҳо вусъати бештар пайдо кард.

Подшоҳони Ғур дар ихтиёри худ лашкари сершумор доштанд, ки ҳамчунин дастаҳои низомии қабилахоро низ дар бар мегирифт. Илова бар ин, онҳо аз ҷониби ҳокимони маҳаллии кӯҳистони Бадахшон ва ҳавзаи дарёи Аму пуштибонӣ медиданд. Дар охири асри XII маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон, аз ҷумла, ноҳияҳои Вахш, Чағониён, Шугнон ва Вахон ба ҳайати давлати Ғуриён ворид шуда буданд.

Ба андешаи муҳаққиқон, дурахшонтарин давраи таърихи ҳукмронии Ғуриҳо солҳои 1152-1206 махсуб мешаванд. Болоравии иқтисодию фарҳангии давлати Ғуриён низ ба ҳамин давра рост меояд. Вале ин пешравӣ дер давом накард. Баъд аз вафоти Султон Шихобиддини Ғурӣ ҳукуматҳои маҳаллӣ дар Ғазна, Зобулистон, Бомиён, Тахористон ва ноҳияҳои дигар бештар қувват гирифта, даъвои мустақилият карданд ва аз итоати ҳокимони ғурии Фирӯзкӯҳ сар тофтанд. Ин парешонию парокандагӣ барои шикасти давлати Ғуриён замина муҳайё кард.

Муҳаммади Хоразмшоҳ бо истифода аз фурсат теша ба решаи ин давлат зад ва ончунон ки Ғуриён Ғазнавиёнро вожгун карда, давлатдорӣ ононро аз байн бурданд, Хоразмшоҳиён давлати Ғуриёнро барҳам заданд.

Подшоҳони ғурӣ ба забону адаби тоҷикӣ алоқамандии зиёд доштанд ва дар дарбори онон шоирону донишмандони бисёр кору зиндагӣ мекарданд. Баъзе аз ин подшоҳон, аз ҷумла Алоиддини Чаҳонсӯз ба форсии дарӣ шеър суруда, шоири соҳибдевон будааст ва Авфии Бухорӣ хабар медиҳад, ки девони ӯ ва девони Отсизро дар китобхонаи Самарқанд мутолиа

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

кардааст. Мегӯянд, ки Алоиддини Ҷаҳонсӯз фахрияи зеринро хангоми фатҳи Ғазна ва шикасти Ғазнавиён сурудааст:

Ҷаҳон донад, ки ман шоҳи ҷаҳонам,
Ҷароғи дудаи Аббосиёнам.
Алоиддин Хусайн ибни Хусайнам,
Фалак бозигари теғу синонам...
Чу бар гулгуни давлат барнишинам,
Яке бошад замини осмонам.
Ҷама олам бигардам чун Сикандар,
Ба ҳар кишвар шаҳи дигар нишонам.

Муаллифи “Ҷаҳор мақола” Низомии Арӯзии Самарқандӣ низ чанде аз наздикони подшоҳони Ғур – Қутбиддин ва Алоиддини Ҷаҳонсӯз буд ва то шикаст хӯрдани Алоиддини Ҷаҳонсӯз аз султон Санҷар ҳамроҳи ӯ буд.

“Ҷаҳор мақола” асари мансури Низомии Арӯзӣ аз осори мондагори насри дарист. Ин асар асосан матолиби ҷолибро дар бобати чор илм: дабирӣ, илми шеър, илми нучум ва илми тиб дар бар мегирад ва бо забони содаву равон иншо шудааст. Илова бар ин, дар ин китоб маълумоти ҷолиби таърихӣ низ фаровон ба мушоҳида мерасад. Порчаи зер бозгӯӣи ин воқеият аст: “Дар санаи ситта ва хамсамиа (560/1164) ба шаҳри Балх, дар кӯйи бардафурӯшон, дар сарои амир Бусаъд... Ҳоҷа Имом Умари Хайёмӣ ва Ҳоҷа Имом Музаффари Исфизорӣ нузул карда буданд ва ман бад-он хидмат пайваста будам. Дар миёни маҷлиси ишрат аз ҳуҷаттулҳақ Умар шунидам, ки ӯ гуфт: “Гӯри ман дар мавзее бошад, ки ҳар баҳоре шамол бар ман гулафшон мекунад”. Маро ин сухан мустаҳил намуд ва дониستم, ки чун ӯйе газоф нагӯяд. Чун дар санаи сулсин ба Нишопур расидам, ҷаҳор (шояд, чанд) сол буд, то он бузург рӯй дар ниқоби хок кашида буд ва олами сифлӣ аз ӯ ятим монда. Ва ӯро ба ман ҳаққи устодӣ буд. Одина ба зиёрати ӯ рафтам ва якеро бо худ бибурдам, ки хоки ӯ ба ман намояд. Маро ба гӯристони Ҳайра берун овард ва бар дасти чап гаштам, дар поини девори боғе хоки ӯ дидам, ниҳода ва дарахтони амруду зардолу сар аз он боғ берун карда ва чандон барги шукуфа бар хоки ӯ рехта буд, ки хоки ӯ дар зери гул пинҳон шуда буд. Ва маро ёд омад он

хикоят, ки ба шаҳри Балх аз ӯ шунида будам, гиря бар ман афтод, ки дар басити олам ва актори рубъи маскун ӯро ҳеч чойе назире намедидам...”⁴³⁰

Дар ин аҳд абераи сӯфии маъруф Абусаиди Абулхайр – **Муҳаммад ибни Мунаввар**, ки аз донишмандон ва адибони хуби замони худ буд, дар шарҳи ақидаҳо ва замони зиндагии Абусаиди Абулхайр китоби “Асрору-т-тавҳид фӣ мақомоти-ш-шайх Абисайд”-ро ба номи ҳокими Ғур Абулфатҳ Муҳаммад ибни Сом таълиф кард. Ин китоб аз се боб иборат аст. Дар боби аввал дар бораи зиндагии шайх то синни чилсолагии ӯ, дар боби дуюм дар оғози иршод то фавт ва дар боби сеум дар хусуси интиҳои ҳолати шайх Абусаид маълумот дода шудааст. Забони баёни муаллиф содаву раво ва дур аз печидагист.

Намуна аз шеваи баёни “Асрору-т-тавҳид”:

“Ҳоҷа Абдулкарим ходими хоси шайхи мо Абусаид буд. Гуфт: “Рӯзе дарвеше маро биншонда буд, то аз хикоятҳои шайхи мо ӯро чизе менавиштам. Касе биёмад, ки туро шайх мехонад, бирафтам. Чун пеши шайх расидам, шайх пурсид, ки: “Чӣ кор мекардӣ?” Гуфтам: “Дарвеше хикояте чанд аз он шайх хост, онро менавиштам”. Шайх гуфт: “Эй Абдулкарим, хикоятнавис мабош, чунон бош, ки аз ту хикоят кунанд”. Ва дар ин сухан чанд фоида аст: яке он, ки шайх ба фаросат бидонист, ки хоҷа Абдулкарим чӣ мекунад. Дуюм, таъдиби (яъне, адаб кардани) ӯ, ки чӣ гуна бош. Сеюм он, ки нахост, ки хикояти каромати ӯ нависанд, то ба атроф баранд ва машҳур шаванд...”⁴³¹

Чунон ки аз порчай зикршуда мебинем, дар баёни муаллиф ба истиснои чанд калимаи арабӣ, ки шояд дар рӯзгори зиндагии нависанда калимаҳои маъмул будаанд, калимаву таркибҳои душвор ба мушоҳида намерасанд ва хонандаи имрӯза низ ба осонӣ аз матлаби муаллиф бохабар мешавад.

Аз бузургони дигари забону адаби дарӣ дар аҳди Ғуриён метавон аз **Ҳоҷаи Ҳоҷагон Муинуддин Чиштии Ҳиравӣ** (таваллуд 1121) ном бурд. Вай дар Самарқанду Бухоро таҳсили илм намуда, ба зодгоҳаш деҳаи Чишти наздики Ҳирот баргашт ва дар ҳамин ҷо ба сифати пешвои тариқат маслаки Чиштиро

⁴³⁰ Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби сеум.- Техрон, 1345//1967. – С. 646.

⁴³¹ Ҳамин китоб. – С. 754.

бунёдгузори намуд, ки ин маслак дар Ҳиндустон ҳазорон-ҳазор пайравону муътақидон дошт. Каломи Муинуддини Чишті дилпазир ва ашъораш дилангез аст:

Селро наъра аз он аст, ки аз баҳр чудост,
В-он ки бо баҳр даромехта, хомӯш омад.
Нуктаҳо дӯш лабам гуфту шунид аз лаби ёр,
Ки на ҳаргиз ба забон рафту на дар гӯш омад.
Ҳар киро ҳушу қарор аст, маяш дех, соқӣ,
Ки Муинаш зи азал беҳуду мадҳуш омад.

Аз бузургони дигар муаллифи “Таърихи Ғур” **Фаҳриддин ибни Ҳусайн**, маъруф ба **Муборақшоҳ** аст, ки дар оғоз вазири Алоиддини Чаҳонсӯз буд ва баъдан муддате дар хидмати Султон Ғиёсиддини Ғурӣ қарор дошт. Рубоии зеринро ба ӯ нисбат додаанд:

Андар маю маъшуку нигор овезӣ,
Беҳ з-он бошад, ки дар шикор овезӣ.
Оҳуи бихишті чу ба доми ту дар аст,
Андар бузи кӯҳӣ ба чӣ кор овезӣ?!

Шамсиддин Муҳаммади Сағзӣ низ, ки аслаш аз Систон аст, аз шоирону нависандагони хуби ин аҳд ба шумор меравад. Ӯ чандин асар таълиф кардааст, ки китоби “Маҷмаъ-ул-бахрайн” яке аз онҳост. Вай бо ҳокими Ҳирот дӯстӣ дошта, рубоии зеринро барои ӯ навиштааст:

Шоҳо, бояд к-аз ту диле кам шиканад,
Лутфи ту ҳазор лашкари ғам шиканад.
Андеша ба кор дор, к-андар сахаре,
Як оҳ ҳазор мулк бар ҳам шиканад.

Минҳочиддини Ҷузҷонӣ (тав. 1193), ки ба лақаби Минҳочуссиروح ё Минҳочи Сироч маъруф аст, асосан дар дарбори Ғуриён мезист ва баъди ҳамлаи муғул ба сарзамини Ҳинд паноҳ бурд ва дар дарбори подшоҳони ин сарзамин Носириддини Кубоча, султон Шамсиддини Илтутмиш (1211-1235), Баҳромшоҳ (1239-1241) ва Носириддин Маҳмудшоҳ (1246-1265) мансабҳои баланд ёфт ва китоби «Табақоти Носирӣ»-и худро ба номи Носириддини Маҳмудшоҳ дар бисту се бахш ё табақа ба шеваи муаррихони гузашта, бо насри равон ва луғоту истилоҳоти содаи бетакаллуф таълиф кард.

Намунае аз “Табакоти Носирӣ”:

“...Имом (Ваҳидуддини Фушанҷӣ – Э.Р.) тақрир кард, ки ман дар ҳодисаи шаҳри Ҳирот будаам ва ҳар рӯз бар мувофиқати гоziён силоҳ мепӯшидаме ва бар сари бора рафтаме ва қисвати саворӣ нигоҳ доштаме. Рӯзе дар миёни ҷангу ғавғо, бар сари бораи Ҳирот будам, бо силоҳи тамоm, аз ҳӯду ҷавшану ғайри он. Ногоҳ пойи ман аз сари бора хато кард ва ба ҷониби хандак дарафтадам ва ҷунон ки санге ё кӯхе ба рӯи хокрез, меғалтидам ва ба қадри панҷоҳ ҳазор муғули муртад даст ба тирӯ санг бармедоштанд, то ғалтон дар миёни лашкари куффор афтадам... ҳақ таоло ба исмати худ маро нигоҳ дошт, ки ҳеч захме бар ман нарасид ва ҳеч узве аз аъзои ман хаста ва шикаста нашуд...”⁴³².

Дар маҷмӯъ забони тоҷикӣ дар дарбори ҳокимони Ғур, ки аслан тоҷик ва ирқан ориёинаҷод буданд, забони расмию умумӣ маҳсуб мешуд ва дар қиёси забони тоҷикии охири аҳди Ғазнавӣ, ба шеваи баёну нигориши забони аҳди сомонӣ бештар қаробат дошт.

§ 4. Забони тоҷикӣ дар аҳди Хоразмшоҳиён. Хоразм (дар Яшти 10, 14-и “Авесто” “Хваирзем”) дар гузашта яке аз сарзаминҳои қадими ободон ва шукуфони мардуми эронинаҷод буд, ки Абурайҳони Берунӣ дар “Осор-ул-боқия” аҳли онро “шоҳае аз дарахти азим ва шоҳобе аз дарёи форсиён” медонад. Ба андешаи бархе аз муҳаққиқони таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла И.М. Оранский кишвари Аряна-Вайеҷа (авестой - Аирйанем Ваеҷо > Эран-веч, пахлави - Эронвич), ки ҳамчунин дар “Авесто” зикри он рафтааст, Хоразм мебошад.⁴³³

Сарзамини Хоразм, пас аз он ки дар асри III милодӣ аз шоҳигарии Кӯшониён ҷудо гардид, дар ҷанд асри минбаъда ба сифати давлати мустақил дар ҳаёти сиёсии Осиёи Марказӣ нақши муҳим бозид.

Забони аҳли Хоразм дар асл забони хоразмӣ буд, ки ин забон ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ ворид мешавад. Забони хоразмӣ баъди истилои араб ҷандин аср ҳамзамон бо забони тоҷикӣ дар Хоразм ба шакли забони гуфтутӯ боқӣ монд ва баъдан забони туркӣ ҷойгузини он шуд.

⁴³² Насрҳои таърихӣ. Ба интиҳоб ва муаррифи ва тавзеҳи дуктур Исмоили Ҳокимӣ. – Техрон, 1350//1972.-С.127-128.

⁴³³ Ниг.: И.М. Оранский. Введение в иранскую филологию. – М., 1988. - С. 66.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Катибаҳои забони хоразмӣ ба асрҳои III-II то милод ва асрҳои III-VII милодӣ тааллуқ доранд ва бештари онҳо аз маҳдудии Хоразм пайдо гардидаанд. Хати хоразмӣ ҳам яке аз гунаҳои хати оромӣ мебошад. Баъди истилои араб барои ин забон муддате алифбои арабӣ ҳам истифода гардидааст.

Калимоту истилоҳоти ҷудогона аз забони хоразмӣ дар осори ҷуғрофию таърихӣ муаллифони арабизабон, аз ҷумла Ибни Фазлон, Истахрӣ, Самъонӣ, Ёкути Ҳамавӣ ва дигарон ба назар мерасанд, ки бештар ба асрҳои X-XIII рост меоянд.

Муҳимтарин осори забони хоразмӣ луғатномаи арабиву форсии Замахшарӣ «Муқаддимат-ул-адаб» аст, ки дар он тақрибан 40 калимаи хоразмӣ истифода шудааст. Асари дигаре, ки дар он истилоҳоти ҳуқуқӣ хоразмӣ гирд омадаанд ва ин асар то замони мо расидааст, «Кинят-ул-муна...»-и фақеҳи хоразмӣ Ғазминист.

Ҳамчунин осори Берунӣ манбаи муҳими омӯзиши забони хоразмӣ маҳсуб мешаванд. Абурайҳони Берунӣ дар “Осор-ул-боқия”, “Китоб-ут-тафҳим” ва дигар асарҳои худ номи хоразмӣ рӯзҳои ҳафта, моҳҳо ва идҳоро мисол оварда, дар бораи онҳо тавзеҳи кофӣ додааст.

Мо дар фаслҳои қаблӣ ин китоб дар бораи муносибати ваҳшиёнаи истилогарони араб бо сарвари Қутайба ибни Муслим нисбат ба мероси ғании адабиву фарҳангии хоразмӣ, ки Абурайҳони Берунӣ дар «Осор-ул-боқия» бо таассуф онро зикр кардааст, ёдовар шудем. Ин ҷо зикри ин матлаб муҳим аст, ки Қутайба ҳамаи осори гаронбаҳои хатии хоразмӣро ба коми оташ кашид ва тамоми донишмандони Хоразмро, ки хати хоразмиро медонистанд, аз дами теги хуношоми худ гузаронд ва ба ин минвол ахбору осори хоразмӣни асили эронинаҷодро ба боди фано дод. Дар асрҳои баъдӣ мақоми хоразмшоҳӣ ёфтани туркони дастнишондаи ғазнавию салҷуқӣ ва ниҳоят ҳамлаи лашкари муғул теша ба решаи забони хоразмӣ зад. Ба баёни дигар, арабтозу турктозу муғултози айём хоразмӣро бо қибтиёну финиқӣну оромиёну дигар қавмиятҳои мағлуби забонгумкарда ҳамқисмат намуд.

Дар бораи забони хоразмӣ ва осори бозмонда аз ин забон донишмандони шинохта А. Фрейман, И.М. Оранский, В.А. Лившиц, В.Б. Хеннинг, Ҳ. Хумбах ва дигарон таҳқиқоти

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

судманд анчом додаанд. Олимони забоншиноси моро ҳам зарур аст, ки дар таҳқиқи чанбаҳои норавшани овой ва дастурии ин забон, ба хусус вижагиҳои луғавӣ ва сарфу наҳви забони хоразмӣ ва робитаи ин забон ба дигар забонҳои зиндаи шарқии эронии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва забони яғнобӣ ҳиссагузор бошанд.

Хоразм дар рӯзгори Сомониён аз қисматҳои ободону шукуфони Мовароуннаҳр буда, аз ду вилояти мустақил – вилояти шарқӣ ё давлати Хоразмшоҳиён ва вилояти ғарбӣ ё аморати Ҷурҷония иборат буд. Маркази вилояти ғарбӣ шаҳри Ҷурҷония (Гурганҷ) ва маркази вилояти шарқӣ шаҳри Кос (Кот) буд. Дар вилояти шарқӣ хоразмшоҳиёни Оли Ироқ ва дар вилояти ғарбӣ амирони Оли Маъмун ҳукумат меронданд, ки ҳар ду шоҳигарӣ ҳам тобеи Сомониён буданд.

Соли 996 ҳокими вилояти ғарбии Хоразм Маъмун ибни Муҳаммад хоразмшоҳиёни Оли Ироқро шикаст дода, ҳар ду вилояти Хоразмро муттаҳид кард, вале аз тобеияти Сомониён берун нарафт. Маъмун ибни Муҳаммади Хоразмшоҳ (995-997) подшоҳи фозил буд ва ба илму адаб муҳаббати зиёд дошт. Бо ташвиқи ӯ ва вазири донишмандаш Суҳайлӣ як гурӯҳи бузурги донишмандони он аҳд, аз қабили Абурайҳони Берунӣ, Абуалии Сино, Абусаҳли Масеҳӣ, Абулхайри Хаммор, Абдуссамади Ҳаким ва дигарон ба дарбори ӯ гирд омада, фаъолияти муштараки илмӣ анчом доданд, ки дар таърих бо номи “Фарҳангистони Маъмун” машҳур аст.

Вале давлати хоразмшоҳиёни Маъмуни дер давом накард. Султон Маҳмуд, ки чашми тамаъ ба Хоразм дӯхта буд, бо мақсади ба худ наздик кардани Маъмун ибни Муҳаммад хоҳари худро ба ӯ ба занӣ дод. Маъмун, ки шахси бомаърифати нармдил буд, дар миёни Султон Маҳмуд ва сипоҳиёни озодандешу саркаши худ қарор гирифт ва оқибат аз тарафи сипоҳиёни худ кушта шуд. Соли 1017 Султон Маҳмуди Ғазнавӣ бо ҳамин баҳонаи кушта шудани домодаш Маъмун ба Хоразм ҳамла кард ва давлати хоразмшоҳиёни Маъмуниро комилан сарнагун карда, мақоми хоразмшоҳиро бори нахуст дар таърих ба туркон, саҳехтараш ба Алтунтоши хоҷиби худ дод. Хонадони Алтунтош дар Хоразм то давраи Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳукмрон буданд. Маликшоҳи Салҷуқӣ соли 1077

Хоразмро ишғол кард ва ҳукумати Хоразмро ба яке аз муқаррабонаш Ануштегин воғузор намуд, ки баъдан ба худ лақаби “хоразмшоҳ” гирифт. Баъд аз Ануштегин ҳукумати Хоразм ба хонадони ӯ ҳамчунон боқӣ монд. Ин силсила (1077-1231) аз Ануштегин то ба рӯзгори Ҷалолиддини Хоразмшоҳ, ки бар асари ҳамлаи муғул аз тахту тоҷ маҳрум гардид, идома ёфт. Ҳокимони ин хонадон дар ибтидо тобеи Салҷуқиён буданд, вале баъдан мустақилона дар Эронзамин ҳукумат карданд. Авҷи давлати ин хонадон ба замони ҳукмронии Отсиз ибни Қутбиддин, Эл-Арслон, Султоншоҳ, Текеш ва Алоиддин Муҳаммади Хоразмшоҳ рост меояд. Баъзе аз ҳокимони ин хонадон, аз ҷумла Отсиз (1127-1156) расман тобеи Салҷуқиён буд, вале амалан мустақилона ҳукумат меронд. Баъд аз шикасти сипоҳи султон Санҷар ба дасти лашкари Қарохитоӣҳо, ки ҷанги байни ин ду сипоҳ бо таҳрики Отсиз ба амал омад, Хоразмшоҳиён мустақилияти комил ба даст оварданд.

Хоразм ба сифати давлати марказонида дар замони ҳукмронии писари Отсиз – Текеш (1172-1200) бештар рӯ ба рушду густариш ниҳод. Вай охириин подшоҳи Салҷуқиёни бузург Султон Туғрули III Салҷуқиро дар Рай шикаст дода, ҳукумати худро дар қисмати бузурги қаламрави Салҷуқиён барқарор намуд. Текеш ҳамчунин шаҳрҳои Нишопуру Исфаҳонро ба қаламрави давлати хоразмшоҳӣ шомил кард. Писараш Алоиддин Муҳаммад баъд аз ҳукмронии падари худ шаҳрҳои Бухорою Самарқанд, Балху Ҷирот ва Кирмонро низ ба худуди давлати худ ҳамроҳ кард. Алоиддин Муҳаммад инчунин рақиби асосии давлати худ – давлати Ғӯриёно соли 1215 ба пуррагӣ шикаст дод.

Ҷароғи давлати ин хонадони бузурги хоразмшоҳиро тундбоди ҳамлаи лашкари истилогари муғул тадриҷан хомӯш кард. Писари Алоиддин Муҳаммад – Ҷалолиддин (1220-1231) ҳарчанд расман ҳокими Хоразм буд, вале амалан мамлакаташ дар дасти истилогарони муғул қарор дошт ва худӣ ӯ ба сифати подшоҳ ва сарлашкари далер дар ин ва ё он ғӯшаи кишвари аздастрафтааш бо лашкари анбӯҳи Чингиз мардонавор ҷангид, вале дигар натавонист ҳукумати хоразмшоҳиро дар дасти хонадони худ нигоҳ дорад.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Бештари хоразмшоҳиён – ҳам хоразмшоҳиёни асили Оли Ироқ ва Оли Маъмун ва ҳам хоразмшоҳиёни баъдии алтунтошӣ ва ануштегинӣ ба забону адаби тоҷикӣ-форсӣ муҳаббати зиёд доштанд. Дар ҳамаи ин айём забони расмӣ дарбор ва забони бештари мардуми қаламрави Хоразмшоҳиён забони тоҷикӣ буд.

Зикр кардан ба маврид аст, ки хоразмшоҳиёни хонадони Ануштегин дар домони ҳамин забону фарҳанги оламгири тоҷикӣ тарбият ёфта, дар гуфтани шеър таъби салим доштанд ва матлаби муҳими худро дар қолаби шеър баён мекарданд. Масалан, Султоншоҳ баъд аз вафоти Эл-Арслон бар тахти Хоразм нишаст ва бародараш Текеш аз ин воқеа изҳори муҳолифат кард, аз ин хотир миёни бародарон хусумат афтод. Султоншоҳ ба Текеш ба сифати нома рубоии зеринро навишта фиристод:

Ҳар гаҳ ки саманди азми ман пӯя кунад,
Душман зи ниҳеби теғи ман мӯя кунад.
Ин ҷо ба расулу нома бар н-ояд кор,
Шамшери дурӯя кори якрӯя кунад.

Текеш ин рубоиро ба дасти писараш Маликшоҳ, ки олиму шоир буд, дод, то фаврӣ ҷавоб гӯяд. Маликшоҳ рубоии зеринро суруда, ба Султоншоҳ ирсол кард:

Сад ганҷ туро, ханчари буррон моро,
Кошона туро, маркабу майдон моро.
Хоҳӣ, ки хусумат аз миён бархезад,
Хоразм туро, мулки Хуросон моро.

Ин рубоӣ чун ба дасти Султоншоҳ расид, Султоншоҳ рубоии зеро ҷавоб навишт:

Эй чони ғам, ин ғам раҳи савдо гирад,
Ин қисса на дар шумо, на дар мо гирад.
То қабзаи шамшери кӣ полояд хун?!
То оташи иқболи кӣ боло гирад?!

Муаллифи “Лубоб-ул-албоб” дар бораи шоири соҳибдевон будани Алоуддавла Отсиз ибни Муҳаммади Хоразмшоҳ сухан ронда, ёдовар мешавад, ки худи ӯ дар китобхонаи Самарқанд девони шеъри Отсизро мутолиа кардааст.

Рубоии зерин, ки ба Отсиз нисбат медиҳанд, аз таъби баланд доштани ӯ дар сурудани шеъри тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳад:

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Бар ройи ҷаҳон нишони фармони ман аст,
Дар гӯши фалак ҳалқаи паймони ман аст.
Бо ин ҳама салтанат, ки имрӯз марост,
Тасхили ризои дӯст имони ман аст.

Ҳамчунин дар таърихномаю тазкираҳо порчаҳои шеърӣ ба мушоҳида мерасанд, ки ба Султон Текеш, Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Султон Ҷалолиддин нисбат дода шудаанд. Аз ҷумла, Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки дар ҳолати факру нодорӣ пас аз ҳамлаи муғул дар як ҷазираи баҳри Хазар ба ҳалокат расид, хангоми комронӣ авҷи давлаташ ғофил аз ҷаври гардун ва гардиши рӯзгор чунин суруда буд:

Фардо алами фироқ тай хоҳам кард,
Бо толеи саъд қасди Рай хоҳам кард.
Маъшуқа мувофиқ асту айём ба ком,
Акнун накунам нишот, кай хоҳам кард?!

Муаррихон рубоии зерро, ки аз он ҳисси шучоату мардонагӣ ба назар мерасад, ба Ҷалолиддин нисбат додаанд:

Дар разм чу оҳанему дар базм чу мум,
Бар дӯст муборакему бар душман шум.
Аз ҳазрати мо баранд инсоф ба Шом
В-аз ҳайбати мо баранд зуннор ба Рум.

Аз шоирони маъруфи дарбори хоразмшоҳӣ Рашиди Ватвот, Низоми Ҷомӣ, Сирочи Балхӣ ва Баҳриддин Муҳаммадро метавон ном бурд, ки дар ин миён ашъори Рашиди Ватвот (1087/94-1177/82) маъруфияти бештар дорад. Номи ӯ Рашидуддин Муҳаммад буда, бинобар ҷисми хурд доштаниш ба ӯ лақаби «Ватвот» додаанд, ки дар арабӣ ба маънии «хаффош», «муши паррон» аст. Вилодат ва таҳсили Рашид дар Балх сурат гирифтааст, баъдан ӯ ба дарбори Отсиз роҳ ёфта, муддати сӣ сол дабир ва муншии Алоуддавла Отсизи Хоразмшоҳ буд. Аксари қасидаҳои ӯ дар мадҳи Отсиз ва футухоти ӯ суруда шудаанд. Бо шоири дарбори Салҷуқиён Адиб Собири Тирмизӣ мушоира доштааст. Аз ҷумла, дар ҷавоби қасидаи Адиб Собир бо радифи оташ қасидаи зебӯе сурудааст, ки чанд байти он ин аст:

Зихӣ фурухта ҳусни ту дар ҷаҳон оташ,
Зада ғами ту маро дар миёни ҷон оташ.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Агар барорам аз андуҳи ишки ту нафасе,
Бигирад аз нафаси ман ҳама ҷаҳон оташ.
Намонда з-оташи дил оби чашму тарсам аз он-к,
Ба ҷойи об зи чашмам шавад равон оташ...

Азбаски Рашиди Ватвот аз устодони баландпояи илми бадеъ ва суҳаншиносони бузурги забони мост, забони аксари сурудаҳояш ширину пуробуранг ва саршор аз санъатҳои лафзӣю маънавий:

Аз ҳасрати рухсори ту, эй зеборӯй,
Аз нола чу нол гаштам, аз мӯя чу мӯй.

Китоби маъруфи насрии “Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақиқи-ш-шеър”-и ӯ, ки дар илми бадеъ ва санъатҳои шеърӣ китоби бисе муфид аст, ба номи Отсиз таълиф гардидааст. Ин китобро **Рашиди Ватвот** ба тақлиди “Тарҷумон-ул-балоға”-и Фарруҳӣ ном адиб, ки мутаассифона, китоби ӯ то замони мо нарасидааст, таълиф намудааст. Забони баён ва шеваи нигориши ин китоб содаву бетакаллӯф аст, ҳарчанд муаллиф ба сифати шохид аз ашъори шоирони араб бисе мисол овардааст. Дар асрҳои баъдӣ бо тақлиду пайравӣ аз ин китоб дар илми бадеи тоҷикӣ китобҳои зиёде иншо гардиданд, ки китоби маъруфи “ал-Муъҷам фи маойири ашъори-л-Аҷам”-и Шамси Қайси Розӣ беҳтарин намунаи онҳост.

Барои шиносӣ бо забон ва шеваи иншои муаллиф, тавзеҳи ӯро дар хусуси санъати истиора дар зер нақл мекунем: “Маънии истиорат чизе орият хоستان бошад. Ва ин санъат чунон бошад, ки лафзеро маънӣ бошад ҳақиқӣ. Пас дабир ё шоир он лафзро аз он маънии ҳақиқӣ нақл кунад ва ба ҷойи дигар бар сабили орият ба кор бандад. Ва ин санъат дар ҳамаи забонҳо бисе аст. Ва чун истиорат баид набошад ва матбуъ бувад, суҳанро ороиши тамои ҳосил гардад...”

Мисол аз насри порсӣ: Бояд, ки сояи шафақат фулон бар сари фулон густаронад ва домани авф бар гуноҳони ӯ пӯшонад...

Масъуди Саъд гӯяд:

...Охир ин рӯзгори ноқисдӯст,
Лагаде зад камолро муҳкам.

Шуд зи мардум тихӣ канори ҷаҳон,
Хокро пур нашуд ҳанӯз шикам.

Мисоли дигар: Хоки амал аз анбари маъзулӣ беҳ”.⁴³⁴

Шоистваи зикр аст, ки дар нусхаи бозмондаи “Ҳадоиқ-ус-сеҳр” хусусиятҳои имлоӣ ва алифбои навишти замони муаллиф комилан риоя шудааст. Ба ин маънӣ, ки дар “Ҳадоиқ-ус-сеҳр” ҳуруфи форсӣ (п, г, ж, ч) истифода нагардида, ҳарфи “ч” ба ҷойи “ч”; “б” ба ҷойи “п”; “к” ба ҷойи “г”; “з” ба ҷойи “ж” ба қор рафта, ҳамчунин ҳарфи “зол”-и муъҷама дар мавридҳои ба ҷойи “д” қорбаст шудааст.

Дар дарбори Хоразмшоҳиёни баъдӣ аз аҳли ирфону тасаввуф Баҳоиддин Муҳаммад – падари Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Шайх Начмиддини Кубро, Фаҳриддини Розӣ ва дигар бузургони илму ирфон қору зиндагӣ қардаанд.

Китоби “Маориф”-и султонулуламо **Баҳоиддин Муҳаммад ибни Ҳусайни Хатибии Балхӣ** маъруф ба **Баҳоиддин Валад** аз беҳтарин ва муҳимтарин осори сӯфиён ба забони тоҷикӣ шинохта шудааст. Аслан Баҳоиддин Валад аз дарбориёни Хоразмшоҳиён буд ва пас аз ранҷиш аз Хоразмшоҳ дар остонаи ҳамлаи муғул Балхро тарқ қард ва бо пайвандону муридонаш, ки меғӯянд микдори онҳо ба ҳафтад мерасид, дар Осиёи Сағир иқомат ихтиёр намуд. Китоби “Маориф” бист маҷлиси ваъзи ўро дар бар мегирад ва баёни бисёр ширину шево дорад.

Дигар аз бузургони Хоразм сӯфии маъруф **Начмиддини Кубро**ст, ки ҳангоми ҳамлаи муғул бо муридонаш ба ҷанги муғул рафт ва дар майдони ҷанг (соли 617/1219) қушта шуд. Начмиддини Кубро ба забонҳои арабию тоҷикӣ осори зиёд таълиф қардааст. Рисолаҳои тоҷикии “Одоб-ул-муридин”, “Сақинат-ус-солеҳин”, “Вусул ила-л-лоҳ” ба қалами вай тааллуқ доранд. Начмиддини Кубро дар сурудани рубоии ирфонӣ низ таъби баланд доштааст:

Чун нест, зи ҳар ҷӣ нест, ҷуз бод ба даст,
Чун ҳаст, ба ҳар ҷӣ ҳаст, нуқсону шикаст.
Пиндор, ки ҳаст, ҳар ҷӣ дар олам нест,
Ангор, ки нест, ҳар ҷӣ дар олам ҳаст.

Дар роҳи талаб расидае мебояд,
Доман зи ҷаҳон қашидае мебояд.

⁴³⁴ Қарими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби севум.- Техрон, 1345//1967.- С. 700-701.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Биноии хешро даво кун, зеро-к
Олам ҳама ўст дидае мебояд.

Аз пизишкони маъруфи дарбори хоразмшоҳӣ Исмоили Ҷурҷонист, ки бо таълифи асари ҷомеи тиббии “Захираи Хоразмшоҳӣ” тавонмандиҳои забони форсии дариро дар баёни матолиби илми тиб ба оламиён ошкор кардааст.

Саид Исмоили Ҷурҷонӣ (1042-1136) дар Ҷурҷон ба дунё омад, муддате дар Нишопур, Марв ва Қум зиндагӣ кард ва баъд дар соли 1110 ба Хоразм омада, дар он ҷо суқунат ихтиёр кард. Дар охири ҳаёт умр ба Марв рафт ва аз муқаррабони султони Санҷар гардид ва саранҷом дар Марв вафот кард.

Дарбори хоразмшоҳиёни ануштегинӣ Қутбиддин Муҳаммад ва писараш Алоуддавла Отсиз ўро ба сифати табиби ҳозик ва адиби пурдон хуб пазирой намуд. Исмоили Ҷурҷонӣ дар Хоразм “Захираи Хоразмшоҳӣ”-ро ба номи Қутбиддини Хоразмшоҳ ба забони тоҷикӣ таълиф кард. “Захираи Хоразмшоҳӣ” аз нуҳ китоб иборат буда, муҳимтарин китоби тиббии тоҷикӣ шинохта шудааст.

Дар рӯзгори давлатдорӣ Алоуддавла Отсиз Исмоили Ҷурҷонӣ бо дархости ӯ матолиби “Захираи Хоразмшоҳӣ”-ро дар ду ҷилд мухтасар кард ва “Хуффи Алоӣ” ном ниҳод, ҳамчунин дар заминаи “Захираи Хоразмшоҳӣ” китобҳои тиббии “ал-Ағроз” ё “ал-Ағроз-ут-тиббия” ва “Ёдгор”-ро таълиф кард. Вале дар байни ин осор ҳади китоби муқаммали “Захираи Хоразмшоҳӣ” аз аҳамияти вижа бархурдор аст, зеро ин асар илова бар шеваи содаи баёну ниғориш, ҳамчунин манбаи муҳими калимаву истилоҳоти тиббии тоҷикӣ ба шумор меравад ва аз ин нуқтаи назар то ба имрӯз аҳамияти ҳудро аз даст наводааст. Барои шиносӣ бо забони асар ва шеваи баёни муаллиф порчаеро аз ин китоб манзур менамоем:

“Умри мардум бар ҷаҳор бахш аст: як бахш рӯзгори парвардану болидан ва фузудан аст ва ин камобеш понздаҳ сол ва шонздаҳ сол бошад. Ва дувум, рӯзгори расидагию тозагӣ аст ва ин то муддати сӣ сол бошад ва дар ин муддат фузудану болидан тамом шавад. Пас аз он рӯзгоре андак аст, ки бар он тамомшудагӣ бимонад ва ин то муддати сиву панҷ сол бошад ва баъзеро то чиҳил сол ва то ин рӯзгор ҳанӯз рӯзгори ҷавонӣ бошад. Ва сеюм, рӯзгори қаҳлист ва қаҳдро ба порсӣ думӯй

хонанд ва дар ин рӯзгор баҳрае аз қуввати ҷавонӣ бо вай бошад ва ин то муддати шаст сол бошад. Пас аз он рӯзгори пирӣ бошад ва андар ин рӯзгор сустии қувватҳо падида меояд, то охири умре, ки эзиди таоло тақдир карда бошад”.⁴³⁵

Зикри ин матлаб ҳам муҳим аст, ки муаллиф дар адои матлаби тиббӣ дар баробари истилоҳоти асили тоҷикӣ калимоту истилоҳоти маъмули арабиро, ки дар рӯзгори муаллиф истеъмол мешудааст, ба қор бурдааст. Худи ӯ дар ин бобат чунин мегӯяд: “Ва агарчи ин хидмат ба порсӣ сохта омадааст, лафзҳои тоҷӣ, ки маъруф аст ва бештари мардумон маънии он донанд ва ба тоҷӣ гуфтан сабуктар бошад, он лафз ҳам ба тоҷӣ ёд карда омад, то аз такаллуф дуртар бошад ва бар зуфонҳо равантар [бошад]. Ва аз ин лафзҳо бештаре ба порсӣ низ гуфта [ояд, то ҳеч пӯшида намонад]”.⁴³⁶

Вале бояд гуфт, ки аксари истилоҳоти арабӣ, ки дар ин китоб ба мушоҳида мерасанд, истилоҳоти сода ва таркибҳои содаанд, ки ба забони мардум роҳ ёфта, истифодаи онҳо умумият пайдо кардааст. Муаллиф дар баёни матлаб аз истифодаи истилоҳот ва таркибҳои мураккабу муғлақи арабӣ худдорӣ мекунад.

Дар маҷмӯъ забони тоҷикӣ-форсии аҳди Хоразмшоҳиён, то ҳамлаи муғул дар маҷрои табиӣ қарор дошта, хусусиятҳои содагию равонии аҳди сомонӣ ва давраи аввали ғазнавиро идома меод ва дур аз печидагӯйиву муғлақбаёнӣ даврони баъдӣ, ба хусус аҳди муғул буд.

§ 5. Нуфузи забонҳои бегона ба забони мо. Дар ҳамин давра таъсирпазирӣ аз забони арабӣ бештар мегардад. Бояд гуфт, ки забон мавҷуди зинда аст, аз ин хотир ба сифати мавҷуди зинда ҳамеша дар ҳоли пӯёӣ ва тағйиру таҳаввул мебошад.

Аз ибтидои пайдоиш дар раванди инкишофи робита ва муносиботи байни қавму қабилаҳои башарӣ забонҳо ҳам каму беш ба ҳам омехта гардидаанд. Агар ин робита қатъ гардад ва забон дар як муҳити танг қарор дода шавад, бешак, вай бо гузашти замон ба як забони маҳдуд ва нотавон табдил ёфта, мисли оби барҷоймонда аз маҷрои дарё фосид мешавад. Ба муқтазои ҳамин қонуни табиӣ забонҳо мудом дар ҳоли муомила

⁴³⁵ Исмоили Ҷурҷонӣ. Захираи Хорзмшоҳӣ. Китоби нахустин. Таҳия, муқаддима ва тавзеҳоти Салоҳиддини Солеҳ. – Душанбе, 1992. – С. 26-27.

⁴³⁶ Ҳамин асар. – С.11.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

ва мубодила будаанд ва ҳастанд ва то одаму олам боқист, ин чараён ҳаргиз қатъ ва ё таваққуф намепазирад.

Масъалаи иқтибоси вожаҳои бегона дар тамоми забонҳои ҷаҳон мушоҳида мешавад, зеро забонҳо дар таърихи тӯлони рушду инкишофи худ ҳамеша дар робитаву тамос ва бархурд бо ҳамдигар қарор доранд. Ба андешаи муҳаққиқи рус Н.П. Черных, забоне, ки аз лиҳози луғавӣ покизагии комил дошта бошад, вучуд надорад ва таркиби луғавии ҳеҷ забоне аз калимаҳое, ки дар рӯзгорони мухталиф ва мавридҳои гуногун аз забонҳои дигар иқтибос гирифта шудаанд, холи нест.⁴³⁷ Ин раванд ба ақидаи забоншиноси тоҷик С. Назарзода, воқеан барои ғайб шудани таркиби луғавии забон бо калимаю истилоҳот омили муҳим маҳсуб мешавад, зеро таркиби луғавии ҳар як забон на танҳо аз ҷайзи истифодаи луғати асил ва ҳоси худ, балки бо кумаку мусоидати калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои дигар рушду такомул меёбад.⁴³⁸ Аз ин рӯ, ба қавли маъруф, даъвои «забони холис» монанди «наҷоди холис» ба ҷуз тасаввури ботил чизи дигар нест.

Калимаҳое, ки аз забонҳои дигар иқтибос гирифта мешаванд, дар рушду ғанои таркиби луғавии забон нақши муҳим доранд. Бештари ин калимаҳо ба таркиби луғавии забон дохил шуда, ба меъёрҳои овозӣ ва қоидаҳои дастурии он мутобиқ мегарданд ва гоҳе шакли худро ба кулӣ иваз карда, маъною мазмуни нав пайдо мекунанд. Раванди иқтибос гирифтани калимоту истилоҳот аз забонҳои дигар ба забони модарии мо ба тарзи гуногун сурат гирифта, тамоми соҳаҳои илму фарҳанг ва зиндагиро рӯзгори мардумро фаро мегирад. Ба андешаи муҳаққиқон, калимоти зерин ҳанӯз дар марҳалаи аввали ташаккули забони адабии мо дар забони шифоҳии мардум мавҷуд буда, ба осори хатӣ ворид шудаанд ва имрӯз ҷузъи таркиби луғавии забони модарии моро ташкил медиҳанд: **шаҳр, фарзона, ғаришта, шохпур** (аз портӣ), **зандбоф, чархушт, мул, малах, шаман, оғоз, нағз, ҷуғд, варғ, роғ, ғирев,** (аз суғдӣ), **дайҳим, дирҳам** (дирам), **колбад, динор, сим, нарғис, бурҷ, ёқут,**

⁴³⁷ Черных П.Н. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период.- М., 1956. - С. 141-142.

⁴³⁸ Назарзода, С.. Лингвистическое изучение классических письменных памятников. - Душанбе, 2004. - С. 194-196.

зумуррад (аз юнонӣ), масеҳо, тобут, чалипо, куништ, гунбад, марворид (аз оромӣ ва суриёнӣ).

Масъалаи таҳқиқи калимаю истилоҳоти иқтибосӣ дар забони модарии мо дер боз таваҷҷуҳи муҳаққиқони зиёдро ба худ ҷалб карда, дар ин замина аз ҷониби муҳаққиқони ватанию хориҷӣ чандин таҳқиқоти судманд анҷом пазируфтааст.⁴³⁹ Муҳаққиқони тоҷик Н.А. Шаропов⁴⁴⁰, Т. Бердиева⁴⁴¹, Сайфиддин Назарзода⁴⁴², Мирзо Ҳасани Султон⁴⁴³ ва диг. низ дар ин масъала андешаҳои ҷолиб баён кардаанд, вале бо вучуди ин ҳама кӯшишҳо ҳанӯз ҳам бисёр паҳлуҳои ин масъала ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст ва интизори таҳқиқу мутолиаи ҷиддии илмист.

Ба ақидаи мо, чунон ки инсон бо хешу пайвандони худ шабоҳатҳои зотии зиёде ва рафту омади самимитар дошта ва бо дӯстону наздикон нисбат ба душманон муомила ва доду гирифтӣ бештар дорад, забон ҳам аз фарҳангҳои бисёртар луғат ва истилоҳот қарз мегирад, ки бо онҳо қаробату наздикии бештар дорад. Масалан, сабаби бисёртар аз забони арабӣ луғат қарз гирифтани забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) шояд дар он буд, ки дини ислом байни ин ду забон ҳамбастагӣ ба вучуд овард ва ё сабаби аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос кардани

⁴³⁹ Муфассал ниг.: Муҳаммадақии Баҳор. Сабкшиносӣ ва таърихи татавбури насри форсӣ, дар се ҷилд. – Техрон, 1349//1971; Парвиз Нотили Хонларӣ. Забоншиносӣ ва забони форсӣ. – Техрон, 1342//1964; Парвиз Нотили Хонларӣ. Таърихи забони форсӣ, ҷ.1.- Техрон,1382//2004; Белгородский Н.А. Современная персидская лексика. - М. Л.1936; Овчинников И.К. К вопросу об удельном весе иноязычных заимствований в лексике современного литературного персидского языка (Индийская и иранская филология. Вопросы лексики).- М.,1971, с. 43-60; Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. - М., 1975; Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык.М., 1960; Хатеми Х.З. Лексика персидского языка и пути её обогащения. Дисс. д-ра фил. наук. Баку, 1965.

⁴⁴⁰ Шаропов Н.А. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка. Душанбе, 1988.

⁴⁴¹ Т. Бердиева. Назарияи иқтибос (Калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ). - Душанбе, 1991.

⁴⁴² Назарзода С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников. - Душанбе, 2004. - С. 193-243; «Аҷоиб ул-махлуқот» ва вожашиносии таърихии форсӣ-тоҷикӣ. - Душанбе, 1999. - С. 125-158.

⁴⁴³ Мирзо Ҳасан Султон. Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии. Душанбе, 2008. - С. 214-304; Мирзо Ҳасани Султон. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ. - Душанбе, 2008. - С. 217-295.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

луғат дар даврони шӯравӣ шояд он бошад, ки низоми шӯравӣ байни ин забонҳо ва гӯяндагони онҳо пайванде эҷод ва барқарор карда буд.

Албатта доду гирифт дар байни забонҳои як оила ва ҳешованд кори одӣ ва маъмулист ва зиёдтар аст. Масалан, забонҳои тоҷикӣ, русӣ, олмонӣ, англисӣ, ки аз як хонаводаи ба истилоҳ ҳиндуаврупоианд ва дар овони туфулият аз як сарчашма об хӯрдаанд, калимаҳое аз қабилӣ **падар, модар, бародар, хоҳар** ва амсоли он аз ибтидо решаи муштарак дошта, ҳеҷ кадоми ин забонҳо онҳоро аз ҳамдигар иқтибос нагирифтаанд.

Лекин баъдтар забонҳои мазкур роҳи инкишофи хоси худро тай карданд ва дар асари таҳаввулу тағйирот ва ҷудой аз ҳам дур монда, луғоти чун **бозор, дев, ҷангал** ва амсоли онҳо аз тоҷикӣ - форсӣ иқтибос гирифта, луғати фаровонро ба ин забон доданд. Ба фикри донишмандон ин табиитарин усули муомилаю доду ситади забонҳо мебошад.

1. Сабабҳои таъсири мутақобили забонҳо. Донишмандони муосир чанд амалро бо каме тағйири ҷо ва каму зиёдии шаклҳо сабаби нуфуз ва даромехтани забон мешуморанд.⁴⁴⁴ Назар ба аҳамият ва доманаи вусъат сабабҳои асосии нуфуз ва омезиши забонҳоро чунин хулоса кардан мумкин аст:

Сабаби иқтисодӣ. Луғат ва истилоҳот мумкин аст дар натиҷаи алоқа ва робитаҳои гуногуни иқтисодӣ аз як забон ба забони дигар дохил шаванд. Ин кор дар ҳама давраҳо ва дар ҳама кишварҳо кори сода ва одӣ ҳисоб мешавад. Имрӯз чун доманаи муносибатҳои гуногуни иқтисодии давлатҳо аз ҳарвақта дида фарохтар ва густурдатар аст, ин доду гирифт бисёртар ва зудтар сурат мегирад. Масалан, вақте ки маҳсулоти хоси кишваре ва ё ашёи сохтаи як давлат ба мамлақати дигар содир мешавад, маъмулан номи вай ҳам ба он кишвар содир мешавад, монанди «чой»-и чинӣ, «қаҳва»-и арабӣ ва “почта, телефон, телеграф, радио”-и аврупоӣ, ки дар садаи ахир ба ҳамаи забонҳои ҷаҳон дохил шудаанд.

⁴⁴⁴ Ризозода Шафак, Форсӣ ва нуфузи луғоти бегона. // Нашрияи донишкадаи адабиёти Исфажон, соли 6, № 7, Исфажон, 1340, с. 60-64; Адиби Тӯсӣ, Баҳор дар бораи забони форсӣ, Армуғон, давраи 44, № 2, Техрон, с. 83-89.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Нуфузи динӣ. Нуфузи динӣ яке аз муҳимтарин ва муассиртарин сабаби интиқоли калима ва истилоҳоти як забон ба забони дигар ба шумор меравад. Азбаски нуфуз аз тариқи ақида сурат мегирад, бинобар ин вай бо истилоҳоти хоси худ дар забон дохил мешавад ва ин истилоҳот солҳо ба сурати аслии худ боқӣ мемонад. Масалан, **ҳаҷ, закот, муноҷот, ғилмон, кавсар, зикр** ва садҳо калимаи дигар беш аз ҳазор сол аст, ки дар забони тоҷикӣ ба ҳамон сурати арабии худ боқӣ мондаанд ва ақида боис шудааст, ки касе то имрӯз дар фикри тағйир додани онҳо нест. Бинобар ин, то имон ва ақида боқист, ин истилоҳот зинда хоҳанд монд.

Сабаби низоми. Дар натиҷаи ҷангҳо ва истилову ғалабаи як давлат бар давлати дигар нуфузи забони вай, албатта, ба шарте ки ин забон забони расо ва қавӣ бошад ва ин истило муддати дароз давом кунад, як силсила истилоҳоти идорӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии тарафи ғолиб ба забони халқи мағлуб таҳмил мешавад. Гоҳо ин калима ва истилоҳот пас аз заволи ҳукумати ғолиб низ то дер мавҷудияти худро идома медиҳанд, монанди луғатҳои арабӣ, чун **туҳфа, ақд, эҳтиром, ғанимат** ва ғайра, ки то имрӯз дар забони тоҷикӣ боқӣ мондааст.

Пеш аз арабҳо низ чунин ҳолат ба сари забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) омада буд. Масалан, нуфузи юнониён, ки қариб сад сол пас аз ҳамлаи Искандари Мақдунӣ дар ин сарзаминҳо идома ёфт. Бо вучуди он ки бар фарҳангу тамаддуни мо ғолиб нашуд, боз ҳам забони юнонӣ дар ин қаламрав ривоч ёфт ва бисёр вожаҳои юнонӣ, ки имрӯз ба кулӣ тоҷикӣ шудаанд, чун **пиёла, дирҳам, сандалӣ, алмос, марворид** ва ғайра аз он аҳд боқӣ мондааст.

Ҳатто аз аҳди фитнаи муғул ва ҳукмронии туркон ҳам «ёдгориҳое» дар забони тоҷикӣ боқӣ мондаанд. Ҳарчанд ки на муғул ва на туркон забони бонуфуз ва қудратманде надоштанд, то ҳол луғат ва истилоҳоти онҳо аз забони тоҷикӣ гум нашудаанд, чун калимаҳои туркии **чорук, чакма, уҷоқ** ва луғоти муғулии **урду, тамға** (муҳр), **баходур** (мубориз), **уртоқ** (шарик), **бегим, хон, хотун** ва амсоли он.

Сабаби сиёсӣ. Бисёр вақт иттифоқ меафтад, ки бидуни лашкаркашӣ ва кишваркушоиҳо воқеа ва пешомадҳои сиёсӣ

боиси нуфузи вожаҳои як забон ба забони дигар мегардад. Масалан, пас аз он ки арабҳо сарзаминҳои Эрон ва Осиёи Миёнаро фатҳ карданд ва ҳукумат ба дасти онҳо афтод, бисёр луғатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, динӣ ва ғайра ба забони тоҷикӣ дохил шуд ва пас аз сукути ҳукуматҳои арабӣ онҳо аз байн нарафтанд ва имрӯз ҳам истифода мешаванд, монанди **хитоба, силоҳ, салтанат, кудрат, чаноб, забт, ҳазрат, ҳучум** ва монанди ин. Ва ё метавон нуфузи сиёсии Русияро дар қаламрави аморати Бухоро мисол овард. Назар ба иқтидор ва нуфузи сиёсии Русия пеш аз тасарруфи ин сарзамин калимаҳо ва луғатҳои русӣ ва аврупоӣ дар ин минтақа раҳна карда буд, аз қабили **лампа, самовор, бонк, калуш** ва ғайра.

Сабабҳои илмӣ ва адабӣ. Нуфузи калимаҳо ва истилоҳоти илмиву адабии забонҳои пешрафтаи имрӯз дар забони миллатҳои гуногуни ҷаҳони муосир мушоҳида мешавад. Ин луғат ва истилоҳот аввалан аз забонҳои юнонӣ, лотинӣ, арабӣ ба забонҳои мухталиф, аз ҷумла забони тоҷикӣ бевосита ва ё бавосита ворид шудаанд, монанди номи доруҳо, бемориҳо, асбобу анҷоми техникӣ, истилоҳоти улуми физика, ҳандаса, кимиё, фалсафа ва ғайра.

Сабаби фарҳангӣ ва иҷтимоӣ. Дар таърихи инкишофи забонҳо бисёр мушоҳида шудааст, ки забони як халқ аз ҷиҳати фарҳанг ва муносибатҳои иҷтимоӣ пешрафта мавриди иқтибос ва тақлиди халқҳо ва мамлакатҳои дигар қарор гирифтааст. Масалан, дар асри XIX забони фаронсавӣ дар Русия чунин мавқеъро пайдо карда буд. Ашрофзодагон ва равшанфикрони фарангимаоби рус дар маҳфили дарсхонаҳо ва ҳатто дар суҳбатҳои хонаводагӣ ба он забон суҳбат мекарданд ва достону романҳои фаронсавӣ дар байни китобхонон ва аҳли қалам ҳаводорон ва пайравони зиёд дошт. Мисоли равшани онро нависандаи шаҳри рус Лев Толстой дар асари маъруфи худ «Ҷанг ва сулҳ» нақл кардааст. Ин расму равиш ба аксарияти мамлакатҳо ба ҳаде нуфуз ва сироят кард, ки суҳанварони номвари баъзе кишварҳо А.С. Пушкин дар Русия ва Лессинг дар Олмон ба покизақорӣ ва тозасозии забон пардохтанд.

Забони мо низ аз чунин пешомад эмин намондааст. Масалан, бисёр луғатҳо ва истилоҳоти марбут ба сиёсат, фалсафа, мантиқ ва ё ғунони адабӣ дар забони тоҷикӣ то имрӯз

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

ҳамон истилоҳотест, ки аз забони арабӣ баъд аз ислом дохил шудаанд ва бештари ин истилоҳотро донишмандони эронинажод сохтаанд. Вале чун забони арабӣ воситаи интишори фалсафа, мантиқ ва фунуни адабӣ буд, бинобар ин вожа ва истилоҳоти ин риштаҳо тавассути забони арабӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд, аз қабилӣ **вахдат, давр, касрат, қиёс, шакл, муодила, ҳаюло, сурат, моҳият, шеър, байт, вазн, тамсил, тахайюл, рамал, инъикос, мавҷ** ва садҳо луғати дигар.

Дар садаи ахир садҳо ва ҳазорон луғат ва истилоҳоти сиёсӣ, иҷтимоӣ, илмӣ, фаннӣ, техникӣ ва саноеи ҷадид аз забони русӣ ва ё аз забонҳои миллатҳои Мағриб тавассути забони русӣ ба забони тоҷикии муосир дохил шудаанд, ки назар ба аҳамияти мавзӯ дар мавқеи худ ба он боз хоҳем гашт.

Забонҳои зиндаи ҷаҳон ҳамеша дар ҳоли рушду такомул, омезишу табодул ва тағйиру таҳаввуланд. Забон ҳам ба монанди тамоми мавҷудоти зиндаи ин ҷаҳон дар умри худ марҳилаҳои гуногуни ҳаётро мепаймояд, аз туфулият ба сӯйи булуғ ва авҷу камол, гоҳо ҷаҳри бечорагӣ ва гоҳо ҳам беморӣ ва ҳатто марг.

Донишмандон ду омили асосиро сабабгори ин авҷу заволи забон медонад: омили дохилӣ ва омили хориҷӣ. Аввал ин ки забон то чӣ андоза ва аз кадом роҳҳо мавриди ҳамла ва нуфузи забонҳои дигар воқеъ шудааст ва дувум он ки забон то чӣ ҳад нерӯи дохилӣ ва қобилияти муқовимат доштааст, ки бо ин амалиёт мубориза барад ва аз нобудӣ худро наҷот диҳад.⁴⁴⁵

Дар сарнашти забони модарии мо ин ду омил бо камали нерӯмандӣ мавҷуд аст. Вожа ва истилоҳоти бегона аз тариқи истилои иқтисодӣ, низомӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ ва ғайра аз оғози таърихи собитшудаи ин миллат дар забони он раҳна карда, дар баъзе давраҳо, ба монанди истилои араб, муғул, турк, ўзбек ва русҳо онро ба бухронҳои шадид дучор кардааст. Вале дар маҷмӯъ, чунон ки пештар ҳам ишора шуд, аз ин задухӯрдҳо ин забон суду зиёне низ ҳосил кардааст.

Дар ҳар сурат, ҳар гоҳ ки мо дар мавриди таъсир ва нуфузи забонҳои бегона дар забони ҳозираи тоҷикӣ таҳқиқ ва баҳс мекунем, бояд чанд матлаби муҳимро дар назар дошта бошем. Нахуст ин ки ҳеҷ забоне вучуд надорад, ки аз нуфузи луғати

⁴⁴⁵ Ризозода Шафак. Форсӣ ва нуфузи луғоти бегона//Нашрияи донишқадаи адабиёти Исфохон, соли 6, №7.- Исфохон, 1340//1962.- С. 64.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

бегона барканор монда, бо забонҳои дигар каму беш омезиш наёфта бошад. Нуфуз ва таъсири забонҳо бо ҳамдигар табиист, вале яқсон нест. Масалан, забони муғулӣ барои мардуми мо забони бегона буд ва ҳамчунон бегона монд ва бо ин ки луғат ва истилоҳоте чанд дар забони мо боқӣ гузошт, таъсиргузор набуд, зеро сабаби асосии нуфузи калимоту истилоҳоти ин забон омилҳои низомӣ ва сиёсӣ буд ва бо барчида шудани домани ин омилҳо таъсири онҳо низ аз байн рафт.

Вале дар тӯли таърихи ҳазорсолаи забони тоҷикӣ чанд забон аст, ки бо далелҳои гуногун дар таърихи ин забон таъсири амиқ гузоштаанд. Дар қадим забони арабӣ, дар садаи охир забони русӣ ва дар айни замон камобеш нуфузи вожагону истилоҳоти англисӣ эҳсос мешавад. Албатта, дар ин мавзӯ нақши забони ўзбекиро дар як ду қарни охир низ набояд фаромӯш кард, ҳарчанд ки ин таъсир созанда ва дигаргункунанда набудааст.

Ҳоло ки дар ин гуфтори мухтасар сухан дар боби авзоъ ва чигунагии забони тоҷикӣ дар давраҳои нахустини инкишофи он меравад, роҷеъ ба таъсири забони арабӣ ва оқибати он дар сарнавишти забони тоҷикӣ ва истилоҳоти он таваққуф мекунем.

Тавре ки дар китобҳои таърих хондем, ҷангҳои тӯлонии Сосониён бо Рум, сусти ва заволи оини Зардушт, ки инқилоби сиёсиву фикрӣ дар пай дошт, хиёнати аёну рӯҳониён ва шӯриши сипоҳиён дар остонаи ҳамлаи араб пояҳои давлати муқтадирӣ сосониёро ба ларза овард. Бинобар ин, низоми расмӣи фартути сиёсӣ, сипоҳи балвогари саркаш ва дастгоҳи заифшудаи маънавии ҷомеа дар баробари лашкари бебоку қаҳҳор ва мучаҳҳаз бо силоҳи нави идеологии мусулмонон – ислом, ки дар авҷи футуҳот ва ҷаҳонкушоӣ буд, муқовимат ва истодагарӣ карда натавонист. Саранҷом ин подшоҳии бузург, ки чандин қарни илму тамаддун ва фарҳанги Машриқро ба сабаби созмони бузург ва мақбули худ ниғаҳдорӣ карда, онро пуштибонӣ менамуд, сарнагун гардид.⁴⁴⁶

Ин шикаст, ба шаходати муҳаққиқон, ба андозае амиқ буд, ки на танҳо навъи зиндагӣ ва масири тамаддуни бостонии Эронро дигаргун кард, балки раванди инкишофи забони онро аз

⁴⁴⁶ Муҳаммадтақии Баҳор. Сабкшиносӣ, ҷ. 1.- Техрон, 1373//1995. - С.143.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

мачрои табиаш берун сохт. Дар ибтидо ҳатто бими он ба миён омада буд, ки форсигӯён низ забони миллии худро аз даст дода, монанди аҳолии Байнанаҳрайн, Фаластин, Сурия, Миср ва як қатор кишварҳои шимолӣ Африқо арабизабон шаванд. Хушбахтона, чунин ҳодиса бо сабабҳои, ки дар боло зикр шуд, рӯй надод, вале забони арабӣ ба таври амиқ дар тору пуди забони тоҷикӣ танид.

Агар чунин набуд тасаввур кардан муҳол буд, ки сайри такомули забони мо чӣ гуна сурат мегирифт ва ин забон имрӯз чӣ симое дошт. Чунин нуфузи бесобиқа, ки дар умри ин забон танҳо як бори дигар дар садаи бист такрор шуд, сабаб ва омилҳои айнии хос дошт. Нахуст ин, ки замоне, ки арабҳо қасди ғасби ин сарзамин карданд, дар ин қаламрав, тавре ки ишора шуд, на низоми сиёсии устувор, на суботи фикрӣ ва на дини ягонаи қавӣ вучуд дошт. Арабҳо бошанд бо худ дини нав ва ҷаҳонбинии тозае оварданд, ки дар оғоз фароиз ва вочиботи он аз расмиёт ва одоби дину оини пешини ин мардумон осонтар ва пешқадамтар буд. Аз ин рӯ дини онҳо кам-кам тавонист он ҳалои маънавиро пур кунад. Аз ҷониби дигар, забони расмии Сосониён – паҳлавӣ, ба фикри олимони муосир⁴⁴⁷ забони расоӣ набуд ва адабиёту китобҳои маҳдуде дошт ва илова бар он алифбои он мураккаб ва омӯхтанаш мушкил буд. Ҳатто гуфтан мумкин аст, ки дар замони ҳуҷуми арабҳо ҳамон лаҳҷаҳои маҳаллии пароканда вучуд доштанд, ки ҳанӯз шакли забони ягонаи умумӣ ва расмӣ нагирифта буданд.

Бинобар ин, забони қавӣ ва воҳиде ҳам мавҷуд набуд, ки дар баробари нуфузи забони арабӣ муқовимат ва мубориза кунад. Ин ду омил дар мачмӯъ истилои араб ва нуфузи забони онро таъмин намуд.

Барои ба натиҷаи дуруст расидан дар ин масъала бояд ду омилро баррасӣ кард. Яке, ҷорӣ кардани ислом ва сипас, ҷорӣ шудани забон, ки ин ду омил саҳт ба ҳам пайваст мебошанд, зеро, агар дини исломро мардум мепазирuftанд, хоҳу нохоҳ бояд истилоҳоти арабии онро ҳам қабул мекарданд. Ҳол он ки ба гувоҳии таърих арабҳо оини худро дар бисёр манотик бо зӯри теғ ҷорӣ карданд ва гоҳо пул ва имтиёзоти дигари молиро

⁴⁴⁷ Саид Ҳусайни Тақизода. Чунбиши миллии адабӣ // «Яғмо», № 20. - Техрон, 1344/1966. - С. 453.

низ истифода мекарданд. Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» чунин менависад: «Ҳар боре аҳли Бухоро муслмон шудандӣ ва боз чун араб баргаштандӣ, риддат (аз дин баргаштан) овардандӣ. Ва Қутайба ибни Муслим се бор эшонро муслмон карда буд, боз риддат оварда кофир шуда буданд. Ин бори чаҳорум Қутайба ҳарб карда шаҳр биғирфт. Ва аз баъди ранчи бисёр ислом ошкор кард... ва эшон ислом пазируфтанд ба зоҳир ва ба ботин бутпарастӣ мекарданд. Қутайба чунон савоб дид, ки аҳли Бухороро фармуд, як нима хонаҳои хеш ба араб доданд, то араб бо эшон монанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд, то ба зарурат муслмон бошанд. Бад-ин тариқ муслмонӣ ошкор кард...». ⁴⁴⁸

Дуруст аст, ки арабҳо дар оғози истилои худ ба масъалаи қорӣ ва нақши забони худ тавачҷуҳ надоштанд. Онҳо, ба шаҳодати таърих, мардумони содалавҳи бадавӣ буданд ва танҳо «илму фарҳанге», ки ба миллатҳои мағлуб таҳмил мекарданд, донишмандони одобу фароизи исломӣ, чун намозу рӯза ва амсоли он буд. Вале, чунон ки медонем, дар даврони гуногуни истилои худ арабҳо ақсуламалҳои гуногун нишон медоданд.

Донишманди эронӣ Қарими Кишоварз аз қавли Қаҳшиёрӣ (ваф. 953) менависад, ки аз соли 747 сар карда забон ва хати арабӣ дар умури девонӣ ва идораи Хуросон иҷборӣ шуд. Аёнӯ бузургон ва арбоби девон забони тозиро омӯхтанд ва кӯшиданд, то барои ҳифзи хоста ва мақоми хеш ба фотехон наздик шаванд. ⁴⁴⁹

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» чунин ривоятро овардааст, ки воқеияти он шубҳангез аст: «Ҳикоят кунанд, ки амир Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ки ба рӯзгори хулафои аббосӣ амири Хуросон буд, рӯзе дар Нишопур нишаста буд. Шахсе китобе овард ва ба тухфа пеши ӯ бинҳод. Пурсид, ки ин чӣ китобест. Гуфт: “Ин қиссаи Вомиқу Азрост ва хуб ҳикоятест, ки ҳукамо ба номи шоҳ Анӯшервон чамъ кардаанд”. Амир Абдуллоҳ ибни Тоҳир фармуд, ки: “Мо мардуми Қуръонхонем ва ба ғайр аз Қуръон ва ҳадиси Пайғамбар чизе намехонем.

⁴⁴⁸ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Мураттибон Ғолиб Ғолибов, Қароматулло Олимов, Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. – Душанбе, 2012. – С.96.

⁴⁴⁹ Қарими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. - Техрон, 1345//1967. - С.31;

Моро аз ин навъ китоб даркор нест. Ва ин китоб таълифи муғон аст ва пеши мо мардуд аст». Ва фармуд, то он китобро дар об андохтанд. Ва ҳукм кард, ки «... дар қаламрави ман ҳар ҷо аз тасонифи Аҷам ва муғон китобе бошад, ҷумларо бисўзонанд...». ⁴⁵⁰

Бояд гуфт, ки донишмандон дар мавриди созгорӣ доштани порчаи иқтибосшудаи боло ба воқеият шак овардаанд, вале, бешубҳа мисолҳо ва ҳодисаҳои ба ин монанд будааст, ки боиси пайдо шудани чунин ривоёту ҳикоёт гардидааст. Ба ҳар навъе аҳолии Эрон ва Мовароуннаҳр дини исломро пазируфтанд ва ба ҳукми ин мансубият ва тааллуқоти маънавӣ тоҷикон на танҳо забони арабиро, балки донишмандони онҳо таълифоти муҳими худро дар мавзӯҳои исломӣ, монанди тафсир, фикҳ, ҳадис, ҳикмат, сарфу наҳв ва улуми дигар ба забони арабӣ навиштанд.

Пас аз он ки ҳукумати арабӣ дар бисёре сарзаминҳо густариш ёфт ва доманаи нуфузи фарҳанги он аз ҳудуди Чин то уқёнуси Атлантика паҳн гардид, донишмандони кишварҳои зери нуфузи ҳукумати араб, аз ҷумла олимони Мовароуннаҳр, ба далели он ки забони арабиро хубтар медонистанд ва низ ба хотири он ки хондани асарашон бештар шавад, осори худро ба забони арабӣ менавиштанд. Бад-ин тартиб забони арабӣ илова бар забони динӣ будан забони сиёсӣ, илмӣ, иҷтимоӣ ва тахминан забони расмӣ тамоми мусулмонон гардид.

Лозим ба ёдоварист, ки нуфузи забон ва луғати араб дар тамоми давраи ҳукмронии онҳо яқсон набуд. Замоне, ки онҳо сарзаминҳои гуногунро фатҳ карданд, ҳанӯз дастгоҳи мураттаби давлатӣ ва низомии идории мушаххас надоштанд ва аз лиҳози фарҳангӣ аз мардумони Эрону Мовароуннаҳр дар зинаҳои пасттар қарор гирифта буданд. Ва аксарияти лашкариёни онҳо, ки дар фатҳи ин сарзаминҳо ва мусулмон кардани мардумони он иштирок доштанд, бесавод ва бештар машғули назорати анҷоми расму русуми динӣ буданд. Аз ин лиҳоз, дар оғози истилои араб танҳо миқдори маҳдуди калима ва истилоҳоти динӣ, ки таъбаи хоси дини ислом буданд ва дар форсӣ муодил надоштанд, аз

⁴⁵⁰ Ҳамин китоб. - С. 327.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

қабилӣ ҳаҷ, зақот, муъмин, мусулмон, кофир, ҷиҳод, оят, қибла, меҳроб, минбар, тақбир ва амсоли он ва дар навбати дувум вожа ва луғати кутоҳи сиёсӣ ва иҷтимоии фасеҳи арабӣ, ки дар форсӣ дар баробари онҳо луғати дароз ва ё ғайрифасеҳ мавҷуд буд, чун **миллат, давлат, халқ, ҳаққу ботил, ҳарб, салом, золим, мазлум** ва ғайра дохил шуданд.⁴⁵¹

Дар охири асри VIII ва дар давоми асри IX, ки ташкилоти мураттаби давлатдории араб барпо шуд, созмонҳо ва мақомоти гуногуни давлатӣ ба вучуд омад ва дар заминаи фарҳанг ба дасти донишмандони бузурге, ки аксарияти онҳо ғайриараб буданд, шоҳкориҳои фалсафаи юнонӣ, паҳлавӣ ва ғайра ба арабӣ тарҷума шуд ва китобҳои фаровони дигаре дар риштаҳои улум, илоҳиёт, сиёсат, иҷтимоиёт ва адабиёт таълиф гардид, ба тадриҷ империяи бузурги исломӣ ташкил шуд ва тамаддуни азими исломӣ падид омад, ки боиси ривочу равнақи фавқулодаи илму адаб дар байни мусулмонон гардид. Дар натиҷа забони арабӣ ба як забони тавоно ва василаи неруманди дақиқ ва густурда барои баёни мафҳумҳои динӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва илмӣ табдил шуд.

Чун давлати мураттабу муназзам бунёд гардид, қору бори мардум ба давлат, қормандон ва идораҳои давлатӣ афтод, қамқам луғат ва истилоҳоти идорӣ аз забони арабӣ гирифта шуд ва ба қалимаю истилоҳоте монанди **султон, шаҳна, ҳоқим, истеҳком, қазо, ҳилофат, тақсир, мизон, харҷ, мол, муставфӣ** ва ғ. ба забони мо дохил шуд.

Ноғуфта намонад, ки арабҳо низ дар ин қараёни барҳурд ва омезиш бо мардуми форсизабон ва забони онҳо миқдори зиёди луғат, махсусан дар соҳаи қорҳои идорӣ иқтибос гирифтанд ва бидуни таассуб онҳоро истифода бурданд.

Ба ҳамин тариқ, забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ба шаклҳои гуногун таъсир расонида, тақрибан тамоми соҳа ва риштаҳои ҳаёти иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии тоҷиконро фаро гирифт, ба тавре ки донишмандони муосир миқдори луғат ва истилоҳоти арабиرو дар забони мо аз 40 то 60 дар сад

⁴⁵¹ Миқдори зиёди чунин вожаҳоро Маликушшуаро Баҳор дар «Сабқшиносӣ» (ҷ.1. - С. 249-251) ва Муҳаммад Муин дар «Фарҳанги форсӣ»-и худ (ҷ.1. - С. 35-36) овардаанд.

тахмин мекунанд.⁴⁵² Муҳаққиқи барҷастаи эронӣ Алии Фурӯғӣ хатто менависад, ки «тамоми мардуми олам пазируфтаанд, ки забони мо аз назари нубуғ эронист ва аз лиҳози луғат арабӣ».⁴⁵³

Эҳсони Табарӣ бошад забони форсии дариро, ки бо забони арабӣ омехта шудааст, «дарвоқеъ забони нав»⁴⁵⁴ мешуморад.

Луғат ва истилоҳоти арабиرو, ки ба забони мо дохил шудаанд, муҳаққиқон ба таври кулӣ ба ду даста тақсим мекунанд. Дастаи якум калима ва истилоҳоте, ки аз оғоз нописанд буданд ва чунон монданд. Ин даста вожаҳо бештар ба зӯрӣ ба сари забон бор шудаанд.

Дастаи дуюм луғатест, ки дар назму наср пазируфта шуда, беш аз ҳазор сол аст, ба қор мераванд ва пояи адабиёти давраи исломиро ташкил медиҳанд.

Бояд гуфт, ки луғат ва истилоҳоти арабӣ ба қоидаҳои овоӣ ва дастурии забони тоҷикӣ мутобиқ гардонида шудаанд. Илова бар тағйири тарзи талаффузи овозҳои ҳалқӣ тағйироти дигаре низ сураат гирифтааст:

1. Калимаи «тарҷума» дар арабӣ «тарҷама», «тавакқал» – «тавакқул», «мусулмон» – «мусалмон», «шучоат» - «шаҷоат», «шуъбада» - «шаъбада» ва ғайра талаффуз мешаванд.

2. Тавре ки Эҳсони Табарӣ аз қавли Муҳаммади Қазвинӣ нақл мекунад, луғат ва истилоҳоти фаровоне дучор мешаванд, ки равшанфикрони турк аз решаҳои арабӣ сохтаанд, вале арабҳо аслан онҳоро намефаҳманд ва истифода ҳам намебаранд, монанди **Эъзом** -равон қардан, **тамаддун**, **султа**, **арзи андом**, **мунаввар ул-фикр**, **ишғол қардан** ва ғайра.⁴⁵⁵

⁴⁵² Шафқ Ризозода. Форсӣ ва нуфузи луғоти бегона//Нашрияти донишқадаи адабиёти Исфохон, соли 6, шумораи 7. – Исфохон, 1346//1968. - С. 77, Алиашрафи Содикӣ. Забони форсӣ дар Фарҳангистон// Шохномаи китоб. - Техрон, 1352//1974. - С. 22; Муҳаммади Маданӣ. Сухане чанд дар душворихои забони илмии форсӣ//Раҳномаи китоб. - Техрон, 1353//1975. № 4-6. - С. 237.

⁴⁵³ Алии Фурӯғӣ. Нуфузи забонҳои бегона дар забони форсӣ. – Техрон, 1344-1966.- С. 44.

⁴⁵⁴ Шафқ Ризозода. Форсӣ ва нуфузи луғоти бегона//Нашрияти донишқадаи адабиёти Исфохон, соли 6, шумораи 7. – Исфохон, 1346//1968. - С. 77; Эҳсони Табарӣ. Масоиле аз фарҳанг ва ҳунар ва забон. -Техрон, 1359//1981. - С. 175.

⁴⁵⁵ Эҳсони Табарӣ. Масоиле аз фарҳанг ва ҳунар ва забон. - Техрон, 1359//1981. - С. 175.

3. Истифодаи вожаҳои арабӣ ба маъноҳои ба кулӣ нав; “раъно” дар тоҷикӣ ба маънои зани зебо, вале дар арабӣ ба маънои зани мағруру мутақаббир ба кор бурда мешавад. Ҳамчун «чадвал» дар забони тоҷикӣ маънои мушаххас гирифтааст ва дар арабӣ бошад, маънои «чӯй» дорад.

4. Сохтани феъл аз решаи калимаҳои арабӣ, монанди *фаҳмидан*, *рақсидан* ва ғайра.

5. Истифодаи луғатҳои арабӣ ба маъно, ки арабҳо онҳоро намефаҳманд: **таҳкими равобит**, **ҳукумати иртиҷой**, **шуури инқилобӣ**, **миллӣ қардан**, **инкишофи илму санъат**. Аз ин намунаҳо бисёр аст.

Ба ҳамин тариқ, мебинем, ки аксарияти калима ва истилоҳоти ба кулӣ тоҷикишуда ҳазор сол аст, ки ба маъноҳои тоҷикӣ ба кор бурда мешаванд ва боиси ғаномандии забони тоҷикӣ гардидаанд.

Омезиши забони тоҷикӣ бо забони арабӣ танҳо дар доираи луғату истилоҳот нест, балки гоҳо баъзе қоидаҳои нахвии он дар системаи сарфу наҳви (грамматикаи) забон низ таъсир гузоштаанд. Имрӯз баъзе калимаҳои тоҷикӣ ба шакли арабӣ чамбандӣ мешаванд, ба монанди **деҳот**, **нигоришот**, **дастурот**, **фармоишот**, **боғот**, **навиштаҷот** ва ғайра. Ва ё истифодаи танвин дар сохтмони калимаҳои тоҷикӣ, аз қабилӣ **фавран** ва амсоли он. Аммо муҳимтарин таъсири зарароваре, ки забони арабӣ ба ҷо гузошт, аз зояндагӣ ва эҷодгарӣ бозмондани системаи феълҳои содаи забони форсӣ мебошад. Масалан, ба ҷойи **гардидан** – **тағйир қардан**, ба ҷойи **омӯзондан** – **таълим додан** ва амсоли он. Сабаби он дохил шудани масдарҳои арабӣ буд, ки ночор бо феълҳои ёридиҳандаи «**қардан**», «**шудан**», «**гардидан**», «**намудан**» ва ғайра ҳамроҳ мешуд. Нуфузи масдарҳои арабӣ ба қадре буд, ки ҳатто дар мавриди масдарҳои тоҷикӣ расм шуд, ки аввал аз масдарҳои тоҷикӣ исми масдар месохтанд ва он гоҳ исми масдарро ба шакли таркибӣ медароварданд, монанди «**кӯшиш қардан**» ба ҷойи «**кӯшидан**», «**омӯзиш додан**» ба ҷойи «**омӯзондан**», «**молиш додан**» ба ҷойи «**молидан**», «**қовиш додан**» ба ҷойи «**қовидан**» ва дигарҳо. Ҳосил ин шуд, ки ба таври кулӣ имрӯз масдарҳои забони тоҷикӣ ба ин сурат сарф мешаванд ва дар аксарияти маврид феълҳои сода ҷойи худро ба феълҳои таркибӣ додаанд.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Ҳосили суҳан дар ин бобат чунин аст, ки дар баробари таъсири забони арабӣ набояд изҳори таассуф ва нигаронӣ кард, зеро дар баъзе мавридҳо ба густариш ва пешрафти забони тоҷикӣ мадад кардааст ва имрӯз ҳам манбаи муҳиме барои сохтани луғат ва истилоҳоти нав ба шумор меравад.

Вуруди ҳазорон луғат ва истилоҳот аз забони арабӣ барои забони тоҷикӣ дигар хатаре надорад. Агар хатар медошт, забони арабӣ дар тӯли 1400 соли робита ба нуфузи бесобиқаи худ, ки дар ин баҳс қисмате аз он ёд шуд, ба кулӣ мебоист забони тоҷикиро нобуд мекард. Ҳол он ки на танҳо чунин фоҷиа рӯй надод, балки, баръакс, тавоноии забони тоҷикӣ дар баёни бориктарин ва дақиқтарин мафҳум ва маъноҳои фикрию маънавӣ ва печидатарин масъалаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ дар навбати аввал марбут ба ҳамон доду гирифт будааст.

Дар хусуси иқтибоси калимоту истилоҳоти арабӣ ба забони мо бояд гуфт, ки бештари ин вожагону истилоҳот вобаста ба он, ки забонҳои арабиву тоҷикӣ дар ифодаву баён то андозае қоидаҳои овоии ҳамгун доранд, аз назари овоӣ бетағйир монда (**китоб, мактаб, миллат, давлат, мамлакат, инқилоб, қирон, самт, минтақа, ҳудуд, хабар** ва ғайра), калимоту истилоҳоти иқтибосӣ аз забонҳои дигар, аз ҷумла истилоҳоти ҳиндӣ, юнонӣ, ибрӣ ва ғайра вобаста ба рӯҳи забони тоҷикӣ ба тағйироти зиёди овоӣ дучор шудаанд. Аз ҷумла, истилоҳоти нучумии **адмоса** (дар асл: адхимасса), **буҳт** (бҳукти), **нашоншак** (наванчака) ва ғайра аз ҳиндӣ, **арисмотикӣ** (арифметика), **афюн** (опиум), **афиҷиюн** (апогей), **африҷиюн** (перигей), **молихулё** (меланхолия), **ҳаюло** (материя) ва ғайра аз юнонӣ; **басита** (башита), **ҳасорин** (хасера), **касадрон** (кесидра) ва ғайра аз ибрӣ ва дигарҳо.

Зикри ин матлаб ҳам муҳим аст, ки баъзе истилоҳоту ибораҳои арабӣ ба тоҷикӣ ба шеваи маъмули навишти ин забон бе риояти мувофиқати сифату мавсуф ва чинсият, ки ба забони арабӣ хос аст, иқтибос гардида, дар осори илмию ғайриилмӣ он истифода шудаанд: **аҷсоми мухталиф** (на аҷсоми мухталифа),

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

ағзияи сафрой (на ағзияи сафроия), **чихати мухталиф** (на чихати мухталифа), **рутубати асли** (на рутубати аслия) ва ғайра.

Дар ҳар сурат чунин ба назар мерасад, ки робитаи забони арабӣ ва забони тоҷикӣ-форсӣ дар тӯли таърих, дар маҷмӯъ муносибати созанда будааст.

Таърихи ҳазорсолаи забони тоҷикиро аз чихати таҳаввулу тақомул баъзе донишмандон ба се давраи муҳим тақсим кардаанд: давраи рушду тақвину, давраи меъёрбандии адабӣ, давраи таҳаввул ва таҷаддуд.

Чунин даврабандӣ дар маҷмӯъ барои забони форсии дари давраи муштарак, яъне то асрҳои XVII шояд комилу саҳеҳ ва қобили қабул бошад. Вале, тавре медонем, дар ду-се қарни ахир форсизабонон дар ҳайати давлату кишварҳои мустақил, муҳити фарҳангии гуногун ва шароити иҷтимоӣ сиёсии мухталиф зиндагӣ мекарданд ва заминаҳои рушди забони онҳо яксон ва гоҳо мусоид ҳам набудааст. Табиист, ки ин омилҳо дар забон бе асар намонда, илова бар тафовутҳои маҳаллии давраҳои аввал баъзе вижагиҳои дигаре низ дар роҳи рушду тақомул ба онҳо афзудааст. Бинобар ин, вақте сухан дар бораи забони тоҷикии мо меравад, ба назари мо, онро бояд ба давраҳои зерин тақсим кард: давраи ташаккулу тақомул, давраи меъёрбандии адабӣ, давраи таҷаддуд ва навҷӯӣ, давраи забони тоҷикии аҳди шӯравӣ ва давраи забони тоҷикии замони Истиқлол.

Давраи аввал. Ин давра аз қадимтарин осори барҷомондаи тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) баъд аз ислом аст, то қарни XII. Баъзе хусусиятҳои хоси забони ин давра чунин аст:

1. Ҳанӯз чигунагии талаффузи калимаҳо шакли ягона ва собит надорад. Нависандагон ё котибон ҳар калимаро мутобиқи талаффузи маҳалли худ сабт кардаанд. Як калима дар осори нависандагоне, ки аз минтақаҳои мухталифи ин сарзамин бархостаанд, аз чихати талаффуз фарқ мекунад. Масалан: **девол** – **девор**, **донушманд** – **донишманд**, **уштур** – **шутур**, **душхвор** – **душвор**, **шанбар** – **чанбар**, **фаришта** – **фарешта**, **хобанидан** – **хобонидан**, **авгандан** – **афкандан** ва монанди онҳо.

2. Шеваи китобат ё расмулхат низ дар давраи аввал қоидаи устуворе надорад.

3. Низомии сарфи феъл дар ин давра бисёр васеътар аз давраҳои баъд аст. Сиғаҳои гуногун барои баёни ҳолатҳои

мухталифи феъл дида мешавад, ки баъзе аз онҳо хусусияти ом ва баъзеи дигар танҳо дар осори чанд нависанда дида мешавад ва аз ин рӯ гумон меравад, ки онҳо хоси маҳалли муайяне будаанд. Аз ҷумла, дар осори насрии ин давра мехонем:

«*Мабинамо* рӯйи *ӯ*, агар аҳд бишканем»;

«*Андухгин магардонод* туро гуфтори эшон»;

«Агар мо *бихостеме*, ба ҷойи шумо *фариштагон офаридеме*»;

«Агар *донистаме*, *ӯро* бо худ *овардамоне*»;

«Кошкӣ ман *бидонаме*, ки... аз ман чӣ *ояде*»;

«Андар он ҳашт шабонарӯз чизе наёфт, ки *бихӯрдӣ*»;

«Гӯйӣ ки занчире дар даст ва гардани эшон *астӣ*»;

«Гӯйӣ касе эшонро дар сачда *афкандӣ*».

4. Дар ҳамаи маъхазҳои мавҷуд пешванди «ҳаме» ва «ме» ба ҳар ду сурат истифода шудааст, аммо дар нусхаҳои қадимтар истеъмоли шакли «ҳаме» бештар аст.

5. Гоҳе пешванди «ҳаме» ба сурати зарф ба маънои ҳамеша, хама, пайваста, паёпай, ҳамчунон ва монанди инҳо ба қор меравад:

«*Ҳаме* лагаде бар қафои *ӯ* зад»;

«Юсуф *ҳаме* ба ашқу хун оғушта, ба Худои таоло бинолид»⁴⁵⁶.

6. Як навъи феъли замони гузаштаи нақлӣ ба сурати «*рафтастӣ*», «*бигуфтастӣ*» ва «*бихуфтастӣ*» ба ҷойи «*рафтае*» ва «*гуфтае*» ва «*хуфтае*» мавҷуд аст. Муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки он шакли гӯйишии маҳалҳои ҳосе мебошад. Дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ то имрӯз ҳам чунин шаклҳои шунидан мумкин аст.

7. Дар сохтмони феъл низ дар осори ин давра тафовутҳо дида мешаванд, аз ҷумла:

Бисёр феълҳои сода дар ин давра ба қор бурда мешаванд, ки дар давраҳои баъд яқсара аз ривоч афтада ва ҷойи онҳоро феълҳои мураккаб гирифтаанд:

охтан, огандан, осудан, оғуштан, халидан, басудан...

⁴⁵⁶ Ниг.: Парвиз Нотил Хонларӣ. Дастури таърихии забони форсӣ.- Техрон, 1372//1994. - С.13.

8. Пешвандҳое дар ин давра мавҷуданд, ки барои баёни маънии дақиқ ба кор бурда мешаванд: **би, бар, андар, фаро, фароз, фуруд, фуру**. Вале дертар истеъмоли чунин пешояндҳои феълӣ коҳиш меёбад ва феълҳои таркибӣ аз форсӣ ва арабӣ ҷойи онҳоро мегиранд:

Бидоштан – мутавақиф кардан, нигоҳ доштан.

Баромадан – боло рафтан, тулӯ кардан (Ин шакл дар тоҷикӣ то ҳол ривоч дорад).

Андаршудан – дарун рафтан, дохил шудан.

Фароз омадан – пеш омадан, истиқбол кардан.

Ин пешвандҳо аз феъли сода маънои нав месозанд. Масалан, дар китобу матнҳои ин давра феълҳои (масдарҳои) зерин ба маъноҳои дигар ба кор бурда шудаанд: **бибудан** – ба маънои шудан; **гузаштан** – сипарӣ шудан; **барасидан** – тамом шудан; **баррасидан** – таҳқиқ кардан; **хондан** – даъват кардан. Аммо «**бархондан**» ба маънои «қироат кардан» истифода шудааст ва ғайра.

Дар калимасозӣ ва шаклсозии исму сифат дар ин давра хусусиятҳои зерин вучуд дорад:

1. Сифатҳои арабӣ дар бисёр маврид ба қоидаи форсӣ бо афзудани «й» исми маънӣ сохтаанд:

Хичилӣ – хичлат, **шучой** – шучоат.

2. Ҷамъбандии арабӣ нисбат ба давраҳои баъдӣ кам аст ва калимаҳои дахили арабӣ ба қоидаи форсӣ бо «он» ё «ҳо» ҷамъ баста мешавад: **олимон** ба ҷойи **уламо**, **табибон** ба ҷойи **утабо**, **шахҳо** ба ҷойи **ашхос**.

3. Гоҳе баъзе шаклҳои ҷамъи арабӣ ҳамчун шакли танҳо ба қоидаи форсӣ ҷамъбандӣ мешаванд: **аҳвол** – **аҳволҳо**, **ахбор** – **ахборҳо**, **аҷоиб** – **аҷоибҳо**, **шароит** – **шароитҳо**.

4. Тартиби аъзои ҷумла сурати ягона ва собит надорад. Масалан, дар ҷумлаи хабарӣ маъмулан феъл дар охир меояд, аммо дар баъзе маврид шояд барои балоғати сухан ин тартиб риоя намешавад:

«Сандуке падида омад саргушода»;

«Китобе тасниф карда будам андар илми ин тоифа».

Ин аст ба сурати бисёр мухтасар намунае аз вижагиҳои забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар давраи аввал, ки мо барои мисол аз таҳқиқоти донишмандон нақл кардем.

Тартиби аъзои ҷумла дар форсии дарию давраи аввал. Тавре пештар гуфтем, дар форсии дарию давраи аввал сохтмони ҷумла аз назари тартиби аъзои нисбат ба давраҳои баъд озолии бештар дорад, ки сабабҳои он дар тақлид ба шеваи табиӣ гуфтор ва таъсири сохтори ҷумлаҳои арабӣ, махсусан тарҷумаҳои Қуръони маҷид буд. Нависандагон ба гуфтори одии мардум тақлид намуда дар навиштаҳои худ дар бобати тартиби калима пойбанди як сохтори ҷумла набудаанд.

Тартиби маъруфе, ки дар осори насри ин давра маъмул ва мушоҳида мешавад, чунин аст:

1. Дар ҷумлаҳои сода аввал мубтадо, ки бо исм ё ҷонишин ифода меёбад, баъд аз он аъзоҳои пайрав ва дар охири ҷумла хабар меояд, ки бештар бо феъл ифода мешавад.

Пеш аз дигар аъзои ҷумла омадани хабар:

«Пӯшида аст илми ӯ бар аҳли осмон ва замин».

Тарзҳои дигари ҷумлабандӣ:

«Иблис сачда накард Одамро» («Таърихи Балъамӣ»);

«Писарон ва духтарон омадандаш бисёр» (Ҳамон ҷо);

«Худои таоло фариштагонро бимиронд ба ҳаво андар» (Ҳамон ҷо);

«Рӯзе ба майдон рафт, ки гӯй занад» («Қобуснома»).

2. Дар давраҳои баъдӣ тартиби аъзои ҷумла субот пайдо мекунад, яъне мубтадо дар оғоз, феъл (хабар) дар поён ва дигар ҳамаи аъзои пайрави ҷумла дар миёни ин ду пояи асосии ҷумла қарор мегиранд. Ин тартиб ба тадриҷ бар тарзҳои дигари ҷумлабандӣ бартарӣ пайдо намуда, дар давраҳои баъд маъмул мегардад.

Баъзе намунаҳои тартиби маъмули аъзои ҷумла дар ин давра, ки забоншиносон дар осори худ овардаанд, чунин аст. Зимнан бояд гуфт, ки дар асрҳои баъд ин тартиб ҷойи худро ба низомии ягонаи ҷумлабандӣ вогузоштааст:

Дар давраи аввали форсии дарӣ бандаки хабарии «аст» дар ҳама маврид навишта мешавад, аммо маълум нест, ки дар гуфтори одии мардуми маҳалҳои мухталифи ин сарзамин ин калима ҷӣ гуна талаффуз мешавад. Ибни Сино менависад, ки ин калима дар гуфтори ом фатҳаи охири калима аст.

Имрӯз низ дар тамоми гӯйишҳои забони тоҷикӣ ва дари Афғонистон он ба шакли фатҳаи охири калима талаффуз мешавад:

«Девор сафед аст. Девор сафеда, ё сафедай».

Мутобиқати исми *чомеъ*. Дар истилоҳи забошиносӣ «исми *чомеъ*» калимае аст, ки дар шакл танҳо, вале дар маънӣ *чамъ* бошанд, монанди лашкар, гурӯҳ, халқ ва монанди онҳо.

1. Хабарӣ чунин *чумлаҳо* дар ин давра *гоҳе танҳо* меояд ва *гоҳе чамъ*:

«Халқ рӯй сӯйи Иброҳим ниҳод» («Таърихи Табарӣ»);

«Қавми Од ҳеч хилат надонистанд» («Таърихи Балъамӣ»);

«Аз бадии *ӯ* лашкар бар *ӯ* кинвар гашта буд» («Қобуснома»).

2. Дар ин давра калимаи «мардум» низ, ки муродифи *вожаҳои инсон, башар* ва *чамъият* аст, *гоҳе бо феъли танҳо* ва *гоҳе бо феъли чамъ* меояд:

«Мардум шаҳр омадан гирифт *фавҷ-фавҷ*» («Таърихи Байҳақӣ»).

Вале дар давраҳои баъд ва имрӯз калимаи «мардум»-ро дар бисёр маврид ба *феъли чамъ* меоранд.

Аз *чумлаи вижагиҳои насри ин давра* такрори *феъл* ва *баъзе дигар аз аъзои чумла* аст. Дар ин давра нависанда метавонад *феълҳоро* (ба хусус «будан» ва «гирифтан»-ро) дар як *чумла чандин бор такрор* кунад:

«Мар одамро аз он гил биёфарид ва бад-он гил андар сияҳ буд ва сапед **буду** сурх **буду** зард **буду** саҳт **буд** ва суғт **буду** санг **буд** ва сангреса **буд**» («Таърихи Табарӣ»).

Дар давраҳои баъд ин такрор *нописанд шумурда* шуда, аз байн меравад.

Таъсирпазирӣ аз арабӣ. Дар тарҷумаи оёти Куръони мачид бар асари диққат ва эҳтиёт мутарҷимон дар бисёр маврид оёти куръониро таҳтуллафзӣ тарҷума карда, *гоҳе сохтори чумларо* низ айнан мутобиқи асли арабӣ овардаанд. Ин ҳодиса хилофи тартиби *чумлабандии тоҷикӣ* (форсӣ, дарӣ) аст ва дар насри китобҳои мустақил ба ин забон он кам дида мешавад:

«Сухан гуфт Худой бо Мусо гуфтани» («Таърихи Табарӣ») – «Ва калламаллоҳу Мусо таклиман» (сураи «ан- Нисо» – ояи 164).

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Яке аз хусусиятҳои дигари насри ин давра кутоҳии ҷумлаҳо мебошад, ки ё мустақиланд ва ё ба якдигар бо пайвандҳои пайхам мепайванданд. Овардани муродифот ҳам, ки дар давраҳои баъд ривож меёбад, дар ин давра кам ба назар мерасад. Аз миёнаҳои қарни XII овардани ҷумлаҳои мураккаб ва муродифоти гуногун расмӣ ва мураввач мегардад.

Хулоса забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) то ҳамлаи муғул новобаста аз ҳаводиси рӯзгор ва шебу фарози таърих вижагиҳои ноби забони асилро дар худ нигоҳ дошта тавонистааст, ки дар набарду мучодила бо забони тавоноии диниву идориву давлатии ин замон – забони арабӣ на танҳо истодагарӣ кунад, балки тадричан дар сарзамини васеъ, аз Ҳинду Чин то Осиёи сағир ба забони байналмилалӣ табдил ёбад.

ХУЛОСА

Ба таври бисёр мухтасар натиҷаи баррасии илмии таърихи забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) аз давраҳои бостон то останаи ҳамаи муғул, ки мо аз манобеи гузашта ва осори илмии муҳаққиқони муосир пайдо кардем, ба шарҳи зер аст:

1. Забони тоҷикӣ дар тӯли таърихи чандҳазорсолаи хеш бо вучуди он ҳама рӯерӯӣ бо чандин забонҳои тавоноии дунё чехраи воқеии худро нигоҳ доштааст, ки ин далели тавоноии бунёдии ин шоҳи забони ориёӣ аз даврони бостон то имрӯз мебошад.

2. Яке аз муҳимтарин далелҳои раднопазир дар мавриди таърих ва пайванди наҷодии мардумони ориёӣ ва ё ба истилоҳи дигар ҳиндуэронӣ муштаракот ва шабоҳату ҳамгуниҳои забони мардумони ориёии эронӣ ва ориёии ҳиндӣ маҳсуб мешаванд. Дар илми забоншиносии ҷаҳон истилоҳи «ориёӣ» ҳамчун номи этникӣ ва номи забони мардумони ҳиндуэронӣ бар пояи мақом ва маъноии воқеии таърихӣ он мавриди қабул ва истифодаи умум қарор гирифтааст.

Муштаракоти забонӣ якҷо бо муштаракоти суннативу динӣ ва фарҳангии ин мардум аз муқоисаи мероси беназири онҳо дар мисоли «Авесто» ва «Ведо» бармеояд. Ин ду ёдгори арзишманд манбаи муштарак доранд ва офаридаҳои мероси фарҳангии ҳар кадоме аз ин мардумони ҳамнаҷод ба шумор мераванд.

3. Пас аз муҳожирати гурӯҳе аз ориёӣҳо ба марказ ва ғарби сарзамини Эрони кунунӣ ва заиф гардидани робитаҳои ҳамешагӣ ва наздикии забонӣ бо ориёӣҳои шарқӣ бо мурури замон миёни забонҳои мардумони ориёии шарқӣ ва ғарбӣ тафовутҳо падида меоянд. Бинобар ҳудуд ва мавқеи ҷуғрофӣ ва тафовутҳои забонӣ ин забонҳо ва лаҳҷаҳо ба ду гурӯҳи бузурги шарқӣ ва ғарбӣ ҷудо мешаванд. Ҳамин тавр, иттиҳоди ягонаи забони мардумони ориёӣ дар шоҳаҳои ҷудогонаи шарқӣ ва ғарбӣ ташаккул ёфта, ҳар кадоме аз онҳо дар навбати худ нахуст ба лаҳҷаҳо ва баъдан дар мақоми забонҳои мустақили ориёии шарқӣ ва ғарбӣ шакл мегиранд, ки далели ин забонҳо ва лаҳҷаҳои куҳан ва муосири шарқӣ ва ғарбӣ мебошад.

4. Муҳочирати қабилаҳои ориёӣ ба сарзаминҳои дигар боиси парокандагии онҳо шуда ва ин далели таҳаввули иҷтимоӣ ва гуногун шудани забони модарии эшон дар сарзаминҳои аст, ки дар он ҷо баъд аз муҳочират ҷойгузин шудаанд. Он қавмҳои ориёӣ, ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр сокин шуданд, ба мурури замон фарҳангҳои хешро парвариш доданд ва давлатҳои худро бунёд ниҳоданд, ки аз **ташкили давлатҳои пешдодӣ ва каёнӣ, зуҳури дини зардуштӣ ва тарвиҷи забони “Авесто”** иборат аст. Қабилаҳои мод ва порс баъд аз муҳочират воридаи Эрони ғарбӣ шуданд ва баъд аз муддате **давлати Модҳо ва ба таъқиби он давлати Ҳахоманишиёнро** бунёд ниҳоданд. Онҳо фарҳанги хешро дар Эрони имрӯза парвариш доданд, ки аз **ташкили давлатҳои Мод ва Ҳахоманишӣ, дини ахуруӣ ва тарвиҷи забонҳои модӣ ва форсии бостон** иборат аст.

5. Даврабандии таърихи инкишофи забонҳои эрониро аз замони пайдо шудани аввалин навиштаҳо ва осор бо забонҳои эронӣ (махсусан, осори забони форсии бостон) ба се давра ҷудо мекунанд:

1). Давраи забонҳои эронии бостон, ки аз замони ҷудошавии забонҳои эронӣ аз «умумияти забонҳои ориёӣ» дар оғози ҳазораи II пеш аз милод то асрҳои IV-III пеш аз милод идома ёфтааст. Аз ин давра, яъне давраи вучуд доштани як забони умумӣ ва муштараки эронӣ, ки муҳаққикон онро модарзабон ё забони бунёди пояи эронӣ номидаанд, ҳеҷ осоре боқӣ намондааст ва онро асосан бар пояи маводи забонҳои ҳиндӣ ва авестой барқарор мекунанд, ки хеле сатҳӣ ва нопурра аст. Мувофиқи санаду далелҳои то кунун ба даст омада забонҳои эронии давраи бостонӣ – забони авестой (аз номи китоби «Авесто»), забони форсии бостон, модӣ (аз номи қабилаҳои Мод) ва скифӣ (аз номи қабилаҳои эронии сақоии хавзаи Баҳри Сиёҳ ва даштҳои назди Волга) мебошанд.

2). Давраи миёна ё давраи асримиёнагии рушди забонҳои эронӣ (ин ном шартӣ буда, ба истилоҳи «давраи асри миёна»-и фанни таърих иртибот надорад). Ин марҳила аз асрҳои IV-III пеш аз милод то садаҳои VIII-IX баъди милод идома доштааст. Забонҳои ин марҳилаи рушди забонҳои эронӣ форсии миёна,

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

портӣ, суғдӣ, хоразмӣ, сакоӣ, аланӣ (сарматӣ) ва бохтариро (кӯшонӣ, тахорӣ ё балхӣ) дар бар мегиранд.

3). Давраи нав ё давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ. Ин марҳила аз асрҳои VIII-IX баъди милод шурӯъ шуда, то имрӯз идома дорад. Забонҳои нави эронӣ тақрибан 40 забонро ташкил медиҳанд, ки онҳо форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ (се гунаи як забон ҳисоб мешаванд), ҳазора, пушту (афғонӣ), осетинӣ (аланӣ), курдӣ, балучӣ, тотӣ, толишӣ, гелонӣ, мозандаронӣ (табарӣ); забонҳои помирӣ (бадахшонӣ) аз ҷумла шуғнонӣ, рӯшонӣ, хуфӣ, бартангӣ, орошорӣ, сарикӯлӣ, вахонӣ, язгуломӣ, ишкошимӣ; мунҷонӣ, ормурий, парачӣ, яғнобӣ, забонҳо ва ғӯйишҳои хурди марказ ва ғарби Эрон (яздӣ, ғабрӣ, натанзӣ, хурӣ, симнонӣ, ласгардӣ, сурхей, сангисорӣ, шемерзодӣ, токистонӣ...) ва дигар минтақаҳои Эрон мебошанд. Баъзе забоншиносон ин гурӯҳбандиро ба гурӯҳҳои забонҳои матруки эронӣ (забонҳои бостонӣ ва давраи миёна) ва забонҳои муосири эронӣ ҷудо мекунанд.

6. Даврабандии таърихи забонҳои эронӣ, беш аз ҳама, ба даврабандии таърихи забони тоҷикӣ (форсӣ) ва осори боқимондаи он иртибот дорад. Асосан ба он осори боқимондаи се давраи форсии бостон – давраи ҳукмронии сулолаҳои Ҳахоманишиён бо осори сангнавиштаҳои хати мехӣ (асрҳои VI-IV то милод), форсии миёна – осори паҳлавӣ ва монавии давраи Сосониён ба забони паҳлавӣ (III-IX-X милодӣ) ва форсии нав – забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) бо осори алифбои арабиасос (асрҳои IX-X то ба ҳол) дохил мешавад. Агар Авесто хусусиятҳои умумии забони ориёӣ ва фарҳангу суннат ва боварҳои динии ориёӣхоро дар марҳилаи тақрибан духазорсола ва ё зиёдтар аз он ифода кунад, осори хати мехии Ҳахоманишиён хусусиятҳои як давраи маҳдуди онро дар худ таҷассум кардааст.

7. Муқоисаи катибаҳои Бесутуни Дориюши Кабир ва Катибаи Работаки шоҳаншоҳи Кӯшонӣён Канишкаи аввал ва баъзе дигар далелу санадҳои дар солҳои охир пайдошуда собит месозад, ки истилоҳи арӣа (ориёӣ) ҳамчун номи забони умумии мардумони эронитабор то охири давраи Кӯшонӣёни Кабир роиҷ будааст. Чунин масъалагузорӣ дар таърихи илми

забоншиносии эронӣ саҳифаи наве мекушояд ва агар ба Ҳахоманишиёну Ашкониёну Сосониён сулолаи Кӯшонӣро, ки дар асоси сарчашмаҳои ба даст омада забони худро ориёӣ хондаанд, илова намоем, як марҳилаи томи таърихии забону фарҳанг ва тамаддуни эронитаборонро метавон мушаххас марҳилаи тамаддуни ориёӣ донист, ки тақрибан таърихи духазорсолаи мардуми эронитаборро дар бар мегирад.

8. Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ягона забонест, ки метавон таърихи ташаккули онро ба се марҳила тақсим кард ва пайванди муттасили онро мавриди пажӯҳиш қарор дод. Забонҳои дигари эронӣ, аз қабилҳои курдӣ, толишӣ, пашту, помирӣ, мунҷонӣ ва ғайра собиқаи забонии бевосита надоранд. Забони суғдӣ на ҳамаҷоғабӣ як лаҳҷаи забони суғдӣ буда, осори ба даст омада аз забони суғдӣ миёна аз лиҳози хусусиятҳои забонӣ аз забони яғнобӣ фарқ мекунад. Забони тоҷӣ низ яке аз лаҳҷаҳои канори баҳри Хазари забони форсии миёна ба ҳисоб рафта, аз забони паҳлавӣ ё форсии миёна тафовутҳои зиёд дорад. Забони осетинӣ ба воситаи аланӣ ба забони скифӣ (яке аз забонҳои сақӣ) мерасад, вале байни онҳо фосилаи тақрибан 2000-сола вучуд дорад. Хулоса, даврандешии таърихи инкишофи забонҳои эронӣ ҳанӯз то ба охир мушаххас нашуда, таҳқиқ ва пажӯҳишҳои тозаро интизор аст.

9. Забони тоҷикӣ (дарӣ, форсӣ), ки ба ивази забонҳои форсии миёна, портӣ, бохтарӣ ва суғдӣ дар қаламрави густариши ин забонҳо ҷойгузини онҳо гардид, аз лиҳози хусусиятҳои овӣ, луғавӣ, дастурӣ аз забонҳои ҳешованди бостонии худ хеле дур рафта, ҷиҳатҳои хос пайдо кард. Пеш аз ҳама, дар баҳши фонетика ё овошиносӣ масъалаи тағйирот ва таҳаввули сифатӣ бар ивази тағйироти миқдорӣ ба ҷойи аввал мебарояд. Дар забони тоҷикии давраи классикӣ мисли забони форсии миёна ҳанӯз ҳам ҳашт садонок (се ҷуфти кӯтоҳи дарози $i\text{-}i$, $a\text{-}ā$, $u\text{-}ū$ ва ду садонокӣ дарози аз садонокҳои мураккаби $ai > ē$ ва $au > ō$ пайдошуда) вучуд дорад, вале дар зерини тағйироти сифатӣ дар ҳоли тағйир ёфтагӣ аст. Барои таҳаввули ҳамсадоҳои ин давраи забони мо тағйироти зиёди сифатӣ дар ҷобачогузориҳои онҳо дида мешавад.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Дар бахши сарфу наҳв тағйироти асосӣ аз ҳолати тасрифӣ (синтетикӣ) ба ҳолати таҳлилӣ (аналитикӣ) гузаштани ҳиссаҳои нутқ мебошад.

10. Дар давраи аввали инкишофи забони мо хусусиятҳои маҳаллӣ ва лаҳҷавии ин забон дар минтақаҳои гуногуни густариши он ба мушоҳида мерасад ва таҳияи фарҳангу луғатномаҳои гуногун шоҳиди ин гуфтаҳост. Вале хусусиятҳои умумӣ ва меъёрии забони адабӣ барои ин забон то имрӯз боқист ва метавон гуфт, ки бар хилофи хусусиятҳои гунаҳои тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ байни ин се гунаи забони адабӣ умумият аз тафовут хеле бештар аст.

11. Вожаи «тоҷик», ки аз умқи таърих сарчашма мегирад, ба калимаҳои «тоҷ» (ба маънои иқлил), Тоз ва Тоҷ (ҳамчун номи шахс), таоҷиву таҳорӣ (ба маънои халқ) ва ғайра муносибати муродифӣ доштааст, ки бостонӣ ва қадимӣ будани ин калимаро исбот менамояд. Бояд хотирнишон кард, ки дар катибаҳои дар даврони охир пайдошуда вожаи «тоҷик» ба таври расмиву возеҳ барои ифодаи мардуми минтақаи Таҳористон истифода шудааст, ки иртиботи онро бо калимаи «таҳорӣ» нишон медиҳад. Бо таъсиси давлати Кӯшонӣҳои қабил истилоҳи «тоҷик» ба тамоми минтақаҳои ин шоҳаншоҳӣ паҳн мешавад ва маънои васеъро фаро мегирад. Акнун дар асари кашфи осори пеш аз ислом, ки ба забонҳои бохтариву портӣ ва суғдӣ навишта шудааст, мо метавонем рӯйи ин вожа хубтар рӯшанӣ андозем. Дар ин ҷо се манбаи муҳим ба сурати хулоса пешниҳод мешавад, ки аз сангнавиштаи бохтарии Яковланг дар вилояти Бомӣён (Афғонистон), сиккаи як подшоҳ бо лақаби ифтихоромези «Қайсари Рум» ба забони бохтарӣ ва як барг аз як нусхаи монавӣ-портӣ иборатанд:

1. Ба маънои мардуми тоҷик. *Alo rōbigo odo alo bamoianigo alo torko alo tazigo alo dāagosigo alo andaro uarso kiso* «ҳамчунон рӯбӣ (яъне мардуми рӯбӣ дар шимоли Афғонистон), ҳамчунон бомӣёнӣ, ҳамчунон турк, ҳамчунон тозиг, ҳамчунон мардуми бумӣ ва қасони дигар.

2. Ба маънои араб. *Storgo taziaggio gazito odo barito lado* «Бояд қизияи бузург ва бароати тозӣ (=арабӣ) пардохт шавад».

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

Дар асоси ин хуччату санадҳои нав метавон ҳоло номи ҳар ду қавмро ба сурати навишторӣ ва лафзӣ комилан ва возеҳу равшан аз ҳамдигар чунин чудо кард:

1. **Tazigo** = Тозик (ручӯъ шавад ба калимаи портӣ-суғдӣ =тожик) яъне номи қавми тоҷик;

2. **Taziio** =тозӣ (ки дар матни аснод ба сурати сифати **taziio** =тозиянг омадааст), яъне араб.

12. Аз баррасиву мутолиаи осори муҳаққиқону пажӯҳандагон дар бораи вожаи «тоҷик» ва маънову давраҳои истифодаи он ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

1). Тахмини В. В. Бартолд дар бораи дар даврони исломӣ аз шакли пешини «таҷик» пайдо шудани шаклҳои баъдии «тозӣ» ва «тозик» асоси илмӣ надорад. Махсусан дар ҳамин давра номи «тозӣ» ба маънои «араб, арабизабон» аз «тоҷик» фарқ мекард.

2). Барои ҳамон замон бо зуҳури арабҳо дар Осиёи Марказӣ пайдо шудани вожаи «тоҷик» ё «таҷик» аз «тазӣ» ё «тазик» ба маънои «араб» ва тамоман фарқ накардани арабҳо аз халқҳои эронитабори Осиёи Миёна, ки туркҳо бо онҳо робитаҳои бевосита доштанд, асоси воқеӣ надорад.

3). Вожашиносии дурусти эҳтимолии вожаи «тоҷик» - ҳамон решашиносии мардумии «тоҷдор» аз рӯи доштани қулоҳи монанди «тоҷ ё шона» мебошад.⁴⁵⁷

4). Дар забони паҳлавии сосонӣ (порсик ё форсии миёна) калимаи «тоҷик» дар мавриди араб ё арабҳои эронишуда ва ҳам арабҳое, ки дини зардуштро пазируфта буданд, ба кор рафтааст.

5). Зоҳиран калимаи «тоҷик» ба воситаи забони портӣ ба суғдӣ ва баъд ба форсии дарӣ ҳамзамон бо зуҳури ислом ворид шудааст. Баъзеро ақида бар ин аст, ки лафзи «таҷик» дар забони хутани қадим, ки ба расмулхати бараҳманӣ навишта шуда, мустаъмал будааст.

6). Истилоҳи **тоҷик** ба маънои як қавми ориёӣ ё эронӣ аз давраҳои бостон маълуму машҳур буда, дар сарчашмаҳо бо

⁴⁵⁷ Боровков А.К. Филологические заметки//Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии, посвященными 80-летию со дня рождения Семенова А.А. - Сталинабад, 1953.- С. 49-53.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

шаклҳои мухталифи «тоз», «точ», «тот», «точик», «таочик», «тагзик», «тожик» ва ғайра вомехӯрад.

7). Ба таври умум аз мутолиаи баррасии маводу сарчашмаҳои ба даст расида чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки агар вожаи «форсӣ», «форс» дар минтақаи ғарбии паҳншавии халқҳои ориёӣ аз тарафи ҳамсоияни арабиву юнонӣ румиву суриёӣ ба мардуми эронитабор итлоқ шуда бошад, пас истилоҳи «точик» дар минтақаи шарқии паҳншавии ин мардум аз тарафи чиниҳову турку тибетиҳо ва ғайра барои номгузории қавму халқиятҳои эронӣ истифода шудааст.

13. Оид ба забони мо ва пайдоиши он чунин фикру ақидаҳо вучуд доранд:

1). Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) таваллудӣ дигар ё давоми муस्ताқими забони форсии миёна, яъне забони паҳлавии сосонӣ – **порсик** ва яке аз шоҳҳои лаҳҷаи ҷанубу ғарби Эрон, яъне вилояти Форси он кишвар аст;

2). Идома ва ё дунболаи забони паҳлавии ашконӣ (забони портӣ) аст;

3). Шакли нав, бозсохта ва ё таҳаввулӯфтаи ҳамин забони паҳлавист, фақат бо алифбои дигар;

4). Забонест баробар ва ҳамзамон бо паҳлавӣ, вале дар ду муҳити мухталиф, ба ин маъно, ки забони дарӣ бо забони паҳлавӣ дар арзи ҳам қарор доштаанд, на дар тӯли ҳам.⁴⁵⁸

5). Дар адабиёти илмӣ чунин ақида вучуд дорад, ки гӯё забони суғдӣ на танҳо дар Самарқанд, балки дар Бухоро ҳам забони расмиву гуфтугӯӣ буд. Смирнова О.И. дар таҳқиқоти худ ду далели забони суғдӣ набудани забони аҳли Бухороро меорад, ки ба назар дуруст мерасад. Ин далелҳо чунинанд:

1). Сиккаҳои тангаҳои зарробхонаи Бухоро бо алифбои суғдӣ нестанд.

2). Агар унвонҳои ҳукмронҳои Самарқанд ихшид ва афшин бошад, унвонҳои ҳукмронҳои Бухоро аввал бухорхудот ва баъдан сомонхудот буд. Бертелс Е.Э. ин далелҳоро асос гирифта чунин менависад: «Ҳамаи ин далелҳо нишон медиҳанд, ки дар

⁴⁵⁸ Ниг.: Аҳмади Ҷовид. Пайдоӣ ва боландагии забони дарӣ//Хуросон, № 17. - Кобул, 1363. - С.1.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

сарзамини Осиёи Миёна дар баробари забони суғдӣ забони дигаре вучуд дошт, ки то ҳучуми арабҳо соҳиби хат будааст». ⁴⁵⁹

Дар муддати ҳазор - ҳазору панҷсад соли охир минтакаи паҳншавии забонҳои эронӣ тақрибан бетағйир мондааст ва забони яғнобӣ дар ҳамон ҷое, ки дар асри VIII вучуд дошт, боқӣ мондааст, фақат доираи паҳншавии он маҳдуд шудааст. Дар намунаҳои забони яғнобӣ ва забонҳои помирӣ ба таври боэътимод гуфтан мумкин аст, ки забони тоҷикӣ низ дар сарзаминҳои, ки забони зиндаи халқ вучуд дорад, нав пайдо нашудааст. Ин забон дар минтақаҳои, ки зикрашон рафт, аз давраҳои бостон забони оммаи халқ будааст ва ҳаракати он ба тарафи Эрон дар асрҳои минбаъда фақат дар асоси дар асри X ба забони адабӣ табдил ёфтани он дар Осиёи Миёна рух додааст. ⁴⁶⁰ Ҳамин тариқ, тамоми ин даделҳо тасдиқ мекунанд, ки забони дарӣ баъд аз ҳучуми арабҳо пайдо нашудааст, балки он чандин қарн пеш аз он вучуд доштааст.

Аз баррасии он чи дар боло гуфта шуд, ҳамчунин таҳқиқоти аз ҷониби муҳаққиқон дар ин хусус анҷомёфта, метавон ҷунин натиҷагирӣ кард:

- забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) забони қадима буда, зодгоҳи аслии он Хуросону Мовароуннаҳр, саҳехтараш канори чапу рости дарёи Омӯст. Ба иборати дигар, ин забон дар заминаи забонҳои бумии ин марзу бум: портӣ, суғдӣ, тахорӣ... ва дар фароянди доду ситад ва ҳамёриву ҳамтаъсирӣ бо забони паҳлавӣ (форсии миёна) аз ҳисоби ин забонҳо дорой афзуда, ташаккул ёфт ва ба дараҷаи забони илмиву адабӣ расид;

- фасоҳату балоғати забони қадимтарин осори боқимондаи илмиву адабии ин забон бозгӯи ин ҳақиқат аст, ки ин забон идомаи муस्ताқими забони форсии миёна ё шакли таҳаввулёфтаи вай нест, балки то густариши ислом ба сифати забони мустақил дар баробари забони форсии миёнаи сосонӣ вучуд дошт. Ҳамин тавр дар ибтидои асри VIII забони зиндаи мардуми Балх (ва ё

⁴⁵⁹ Муф. ниг. Бертельс Е.Э. Персидский-дари- таджикский // Забоншиносӣ, № 2.- 2010.- С.39-57 (Аз маҷ. Советская этнография, № 4.- 1950).

⁴⁶⁰ Ниг. Бертельс Е.Э. Персидский-дари- таджикский // Забоншиносӣ, № 2.- 2010.- С.49-51.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

қисми он) забони тоҷикӣ будааст. Эҷодиёти бадеӣ ба ин забон, бешубҳа, дар байни монавиҳо низ вучуд дошт.

- забони тоҷикӣ бо шарофати сиёсати фарҳангпарваронаи Тоҳириёну Саффорӣёну Сомониён ва дигар хонаводаҳои эронӣасл ба сифати забони илму адаб аз маҳдудаи як забони миллий берун гардид ва дар асрҳои баъдӣ дар як қисмати бузурги қитъаи Осиё ба забони байналмилалӣ табдил ёфт.

14. Давраи истилои араб барои тоҷикон ва халқҳои дигари ориёӣ дар баробари марҳилаи шикасту ноқомии сиёсату низомӣ буданаш ҳамчунин даврони ба зухур омадани рӯҳи озодихоҳиву ватанпарварии ҳазорон фарзандони ҷасури фидокор буд, ки то нафаси охирин бо нерумандтарин қудрати замони мубориза бурда, дар набардҳои нобаробар қаҳрамонона ҳалок мешуданд.

Дар он лаҳзаҳои фалокатбори таърих, ки масъалаи буди набуди ҳастии маънавии ниёкони мо ҳал мегардид, хориқаи забон, фарҳанг ва тамаддуни бостонии мо муъҷизаосо рӯйи қор омад ва растохези маънавии қавмҳои ориёиро дар саросари қаламрави ҳилофат тавлид намуд. Бонги ин растохез аз оғози давраи таҷаддуду эҳёи тоҷикон ва қавмҳои дигари ориёӣ башорат дод.

Тоҷикон ва халқҳои дигари ориёӣ мусулмон шуданд ва афзуда бар ин дар таҳаввул ва рушди ислом ба ҳайси дини тамаддунофарӣ ҷаҳонӣ нақши бузург ва мондагор гузошанд. Дар баробари ин онҳо ба оғӯши фароғи ислом бо ҳифзи забон, асолати фарҳанг ва ҳувияти миллии худ ворид шуданд.

15. Дар сарчашмаҳои таърихиву адабии арабизабон низ теъдоди аз санадҳо ба назар мерасанд, ки ривоҷи забони тоҷикӣ, форсии дарӣро дар қарнҳои VI-VIII тасдиқ мекунанд. Як назари иҷмолӣ ба санадҳои мазкур қофист, то аён гардад, ки забони тоҷикӣ дар давраи истилои араб беш аз ҳар минтақаи дигар дар Хуросону Мовароуннаҳр ривоҷ ёфта будааст. Сарчашмаҳои арабизабон аз забони мардуми ин сарзамин дар асрҳои VII-VIII аз калимаву ҷумлаҳои форсии дарӣ сар карда, то пораҳои шеърӣ ба ин забон ривоят кардаанд. Калимаву ҷумлаҳои алоҳида (мисли «уштурбон», «бӯстонбон», «Бадбахт, мор-мор! Бигаз-бигаз!»; «Тозии эшон кастам»; «Дар марг низ мардӣ

бояд!»; «Некон кунанд ва бадон кунанд ва ҳар ки ин кунед, сол во сар набарад»; «Або ин темор бояд андаке шодӣ»⁴⁶¹), ки аксаран аз муколамаи ашхоси муайян дар ҳолатҳои мухталиф иқтибос шудаанд, қорбасти ғабӯли забони моро ба ҳайси абзори муошират дар давраи истилои араб бозтоб мекунанд.

16. Санадҳои истифодаи забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) дар қисмати ғарбии Эронзамин дар асрҳои VII-VIII хеле кам ба даст омадаанд. Зоҳиран, дар ин қисмат дар он даврон бештар ба лаҳҷаҳои табарӣ ва дайламі гуфтугӯ мекардаанд, аммо далелҳои мавҷуданд, ки бо забони форсии дарӣ бегона набудани мардуми ин сарзаминро таъйид мекунанд.

Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар давраи истилои араб ба ҳайси забони зиндаи муошират дар шарқи Эронзамин бештар ва дар ғарби он камтар ривож доштааст. Ашъори шиғоҳие, ки аз он даврон ба забони форсии дарӣ боқӣ мондаанд, ҳамагӣ ба Хуросону Мовароуннаҳр мансубанд. Дар қиёс бо ин маҳз аз Хуросону Мовароуннаҳр бархостани шеърҳои расмии тоҷикӣ (форсии дарӣ) дар аҳди Саффорӣёну Сомонӣён амре табиӣ ба назар мерасад.

17. Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар давраи истилои араб ба ҳайси абзори муошират дар Хуросону Мовароуннаҳр, Эрони марказӣ ва шаҳрҳои бузурги хилофат: Макка, Мадина, Куфа, Басра ва Бағдод ривочи тамоми дошт. Бо назардошти ин амр давраи истилои арабро дар таърихи забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) метавон ҳамчун марҳилаи ҳамзистии он бо забони арабӣ, ки дар саҳнаи китобат ҳокими мутлақ буд, таъйин кард.

18. Дар қарнҳои нахустии исломӣ ҳамзистии забони тоҷикӣ ба ҳайси забони гуфторӣ ва арабӣ ба ҳайси забони навишторӣ дар ҷомеаи Эронзамин ва дар ғабӯлияти афроди алоҳида боис гардид, ки забони арабӣ таъсири бузурге дар забони форсии дарӣ бар ҷой гузорад, ҳамчунон ки забони мо муҳимтарин забони таъсиргузор ба забони арабӣ шавад. Забони форсии дарӣ дар даврони истилои асолати худро ҳифз карда, дар масири доду ситади луғавӣ бо забони арабӣ барои худ заминае ҷиҳати

⁴⁶¹ Дар бораи ин калимаҷумлаҳо ва мансубияти онҳо ба ашхос ва маҳалли муайян ниг.: Алиашрафи Содикӣ. Таквини забони форсӣ. - С. 54-75; Озартоши Озарнӯш. Чолиш миёни форсӣ ва арабии садаҳои нахуст. - С.109-116.

касби машруијати сиёсиву динӣ ва расмияти адабиву фарҳангӣ фароҳам овард.

Дар ин давра намояндагони аҳли адабу фарҳанг ва тамаддуни эронӣ ба пайкори маънавӣ бо арабҳо бархоста буданд, ки ҳадаф аз он наҳзати фарҳангиву адабӣ ва таҷдиди рӯҳонияти Аҷам бо роҳи ҳифзу идомаи суннатҳои тамаддуни тоисломии Эронзамин ва ворид кардани онҳо ба матну батни тамаддуни ҷадиди исломӣ буд. Ин наҳзати барозандаи ниёкони шарафманди мо дар таърих бо номи **шуубия** маълуму машҳур гардид. Забон ба ҳайси яке аз унсурҳои поягузори эҳёи маънавии Аҷам аз доираи назар ва тавачҷуҳи пайравони шуубия берун набуд. Дар натиҷа дар шеърӣ арабизабони асрҳои нахусти исломӣ, хосса тан дар эҷодиёти Абунувос, Башшор ибни Бурд, Абуяъқуби Хураймӣ, Саҳл ибни Ҳорун, Исҳоқи Мавсилӣ, Асвад ибни Абукарима ва дигарон истифодаи унсурҳои забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ва маъниҳои баргирифта аз адабу фарҳанги тоисломии форсу тоҷик ривож пайдо кард.

19. Бо ворид кардани унсурҳои луғавии тоҷикӣ (форсии дарӣ) ба шеърӣ арабӣ шоирони шуубимаслак нахустин заминаҳои ба ҳайси забони шеър шинохта шудани онро фароҳам оварданд. Ба шарофати талошҳои пайравони наҳзати шуубия забони тоҷикӣ дар баробари дастовардҳои дигари маънавии мардуми Эронзамин, аз қабилӣ аслу табор, таърих, расму оину суннатҳои фарҳангии Аҷам дар ҷомеаи исломӣ, аз ҷумла дар адабиёти арабӣ – исломии қарнҳои VIII-IX эътибори расмӣ касб намуда, бо забону насабу фарҳанги арабии он даврон таъсир карда тавонист. Аз ин рӯ, қарнҳои нахусти исломиро барои забони тоҷикӣ метавон чун марҳилаи касби машруијати адабӣ таъйин кард, ки он дар давраи Саффорӣёну Сомонӣён таҳаққуқи комил пайдо кард.

20. Тақрибан аз 60 ибораю таркибҳои ҷудогонаи насрӣ ва 11 намунаи шеърӣ куҳантарин намунаҳои назму насри тоҷикӣ ба истиснои суҳаноне, ки ба Баҳроми Гӯр ва дигар сарварони аҳди сосонӣ нисбат дода шудаанд ва, ҷунун ки дар боло гуфта омад, дар ҳар сурат, дар асолати онҳо ҷойи шакку тардид

мавҷуд аст, ба мушоҳида мерасад, ки аксари суханони дигар ба аҳли Хуросону Мовароуннахр тааллуқ доранд ё дар мурочиат ба онҳо гуфта шудаанд. Ин ҳама бетардид бори дигар маҳалли зуҳуру таҷаллии забону адаби тоҷикӣ будани шарқи Эронзамин, яъне Хуросону Мовароуннахрро собит мекунад.

21. Забони намунаҳои боқимондаи назму насри тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар ғояти пухтагиву расоӣ буда, аз пешинаи дерини назму наср ба ин забон гувоҳӣ медиҳад, ки, мутаассифона, аксари ин осор ва номи ғӯяндагони он то замони мо нарасидааст.

Пажӯҳишгарон андеша доранд, ки забони тоҷикӣ ҳадди ақал ду-се қарн бояд таърих ва дар миёни мардум ривоч дошта бошад, то дар асри X он қудрат ва тавоноиро пайдо кунад, ки шеър чун шеъри Рӯдакӣ ба он забон гуфтан имконпазир гардад. Ин даста муҳаққиқон вучуди забони форсии дариро то қабл аз ислом ва ҳадди ақал ба асрҳои V-VI милодӣ пеш мебаранд ва асноду далели онҳо вучуди калимаҳои тоҷикӣ дар ибтидо ва ё каме пеш аз зуҳури ислом дар забони арабӣ ва 21 ё 27 калимаи форсии дарии дахил дар Қуръони Мачид аст, ки забоншиносон дар асари таҳқиқоти решашиносӣ пайдо кардаанд.⁴⁶²

Бо вучуди ихтилофи назар дар масъалаи замон ва макони пайдоиши забони дарӣ доир ба таҷаллигоҳ ва маҳалли зуҳури шеъру адаб ба ин забон, яъне Хуросону Мовароуннахр, донишмандон дар маҷмӯъ иттифоқи назар доранд. Зеро аксари суханварон ва нависандагони давраи аввали забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) аз мардуми ин диёр ва махсусан минтақаи Балх бархостаанд. Шоироне, ки ашъорашон дар «Луғати фурс»-и Асадӣ (нимаи қарни XII) омадааст, асосан аҳли шаҳрҳои Балх, Бухоро, Самарқанд, Ҳирот, Марв, Тӯс, Сарахс, Систон ва баъзе ободиҳои дигари Хуросон буданд.

Аксари осори насрии ин аҳд, аз ҷумла “Тафсири Қуръон” ва осори дигари таърихию илмию ахлоқӣ, аз қабали

⁴⁶² Муфас.ниг: Саргузашти забони форсии дарӣ. Таълиф ва тадвини профессор Расули Раҳин. - Стокгоlm, 2006. - С. 7-8; Аҳмади Ҷовид. Пайдоӣ ва боландагии забони дарӣ//Хуросон, № 17. - Кобул, 1363. - С. 4.

“Донишнома”-и Майсарӣ, “Худуд-ул-олам”, “Рисолаи истихроҷ” ва “Шуморнома”-и Муҳаммад Айюби Табарӣ, “Ҳидоят-ул-мутааллимин фӣ-т-тибб”-и Абубакри Ахавайнии Бухорӣ, “Таърихи Систон”, “Китоб-ул-абния”-и Муваффақи Ҳиравӣ, “Синдбоднома” ва ғайра бо забони содаю равони форсии дур аз такаллуфу печидагуфторӣ таълиф ва ё аз забонҳои арабӣ ё форсии миёна тарҷума гардидаанд.

22. Дар рушду нумӯи илм, истилоҳоти илмӣ ва нигоришоти илмии тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ду омили зерин нақши бештар ва муассиртар доштаанд:

Омили аввали ташаккули истилоҳоти илмӣ ва таълифи нахустин осори илмии форсии дарӣ, бешубҳа, эҳтиёҷу ниёзмандии ҳуди мардум аст. Яъне баъди истилои араб ва густариши дини ислом дар байни аҳоли гурӯҳ ва табақаҳое буданд, ки онҳо аз забони арабӣ оғаҳии комил надоштанд. Аз ҳамин хотир майлу хоҳиши ин гурӯҳу табақаҳои аҳоли ҳамин будааст, ки аз китобҳое, ки ба забони модарӣ таълифу тадвин шудаанд, илму дониш омӯзанд.

Омили дигар эътиқоди мардум ба саъду наҳси ситораву сайёра ва таъсири гардишу ҳаракати ситорагону сайёрагон дар қору зиндагии онон, майлу рағбати донишҷӯи чигунагии Замину дарозову паҳнои он, анвои бемориву дармону табобат ва ғайра мебошад, ки барои ташаккули забони илм ва дар заминаи он таълифу тадвин қардани осори илмӣ замина фароҳам овардааст.

23. Эҳёи забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) ҳамчун забони расмӣ дар замони Тоҳириён шурӯъ гардида, дар аҳди Саффорӣён ривочу раванқ пайдо намуд ва дар даврони Сомониён ба авҷи аъло расид. Забони тоҷикӣ-форсӣ, ки мояи ифтихор ва василаи сарнавиштсозу ваҳдатофарӣ қавмҳои эронинаҷод аст, дар давраи ҳукмронии Сомониён ба сифати забони расмӣ ва омили ҳамбастагии миллӣ дар тамоми қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр ва дигар вилоятҳои тобеи давлати Сомониён рушду боландагӣ ёфт ва ба авҷи қудрату шуқуфой расид.

24. Наҳзате, ки дар замони Сомониён барои ривоч ва ба қор бурдани забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ба ҷойи арабӣ оғоз шуд, ба рӯҳи озодихоҳӣ ва истиқлолталлабии мардум мувофиқ афтод ва дар андак замон, чунон растохези адабӣ ва заминаи

устувори фархангӣ барпо намуд, ки ҳукуматҳои баъд аз Сомониён омада маҷбур шуданд ҳамон роҳро паймоянд, ки Сомониён эҷод карда буданд. Таъсири ҳамин шукӯҳу шавкат буд, ки дар рӯзгори Ғазнавиён ва Салҷуқиён тоҷикӣ (форсии дарӣ) забони адабии як сарзамини васеъ шуд ва шоирон ба ин забон шеър суруданд, олимони китобҳои илмӣ, адабӣ ва таърихӣ таълиф карданд ва сипас дар умури идорӣ ва мукотиботи девонӣ ҳам ҷойи забони арабиро гирифт.

25. Вале бо вучуди ин барои навиштан хат ва алифбои арабӣ қабул шуд. Алифбои арабӣ ҳарчанд аз хати қадими форсии миёна (пахлавӣ, ки он ҳам маншаи сомӣ дошт) осонтар ва барои навиштан беҳтар ва муносибтар буд, вале дар айни ҳол барои адои ҳамаи овозҳои забони мо камбудии мусаллам ва ҷиддие низ дошт. Аз ҷумла, дар алифбои арабӣ мисли дигар хатҳои сомӣ садонокҳо дар миёнаи калимаҳо навишта намешуд.

Чанд овози форсии дарӣ мисли **г, ҷ, ж** ва **п** дар забон ва хати арабӣ вучуд надошт ва чанд сада ба ҷойи ин овозҳо ҳарфҳои **к** (ك), **ч** (چ), **з** (ز) ва **б** (ب) менавиштанд, ки ин хондани калимаҳоро душвор мекард. Дартар аз ҳамон ҳарфҳои арабӣ **ب, ک, ج, ز** бо афзудани аломатҳои овозҳои форсии дарӣ ҳарфҳои **ژ, گ, چ** ва **پ** –ро сохтанд. Тавре мебинем, ҳарфҳои **ғ, қ, ҷ, ҳ**, ки баъди қабули алифбои кириллӣ дар забони тоҷикӣ сохта шуд, кори нав набуда, пешинаи таърихӣ дошт.

26. Аксари шоирони аҳди сомонӣ зодаю парвардаи Хуросону Мовароуннаҳранд ва дар ашъорашон вожагону калимоти мардуми ин манотиқ бештар истифода гардидаанд. Аз ин рӯ фаҳмиши маънии асли баъзе аз ин вожагону калимот барои шоирони форсигӯи ғарби Эронзамин, чун Қатрони Табрэӣ мушқилот пеш овардааст ва, чунон ки дар боло ёдовар шудем, Қатрон дар ин амр аз Носири Хусрави Кубодиёни мадад ҷустааст.

Содагии забон, дур аз такаллуфу печидагӣ будани он, истифодаи ҳадди ақали калимаҳои арабӣ, ҳамчунин табиӣ будани фикру андеша муҳимтарин вижагии назму насри аҳди сомонӣ ба ҳисоб меравад.

27. Теъдоди зиёди луғот, ки аз осори шоиру нависандагони қарнҳои X-XI Хуросону Мовароуннаҳр Асадии Тӯсӣ дар

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

«Луғати фурс» чамъ овардааст, аз лаҳҷаву гӯйишҳои забони дари маҳаллии ин диёр буда, дар забони қисматҳои дигари Эрон маъмул набудаанд. Аксарияти фарҳангу луғатномаҳои давраи хуросони фарҳангшиносӣ, чун “Сихоҳ-ул-фурс”-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ тибқи сабуку услуби ҳамин фарҳанг таҳия шудаанд.

28. Подшоҳони Оли Зиёр ва Оли Бӯя ҳарчанд эронитабор буданд, вале ба забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) алоқамандии зиёд надоштанд. Забони девонӣ ва адабии дарбори онон забони арабӣ буд. Дар гуфтугӯи ғайрирасмии мулкҳои тобеи онҳо бештар гӯйишҳои табарӣ, дайлаӣ ва гӯйишҳои дигари мутадовили он рӯзгор дар ғарби Эрон истифода мегардид.

Ба андешаи баъзе муҳаққиқон, рақобати сиёсӣ ақидавии подшоҳони Оли Бӯя ва Сомониён боис гардид, ки подшоҳони Оли Бӯя бар хилофи рақибони сиёсии худ, яъне Сомониён, дар парвариши забону фарҳанги форсӣ ҳеҷ воқунише нишон надиҳанд ва ба забону адаби арабӣ содиқ бимонанд.

29. Забони тоҷикӣ дар рӯзгори шукӯҳу таҷаммули давлати сомонӣ дар қаламрави ин давлати муқтадир наҳзату шукуфоии бесобиқа пайдо кард ва бар асари футухоти Сомониён ва ислом овардани қабिलाҳои турки саҳронишин дар шимолу шарқи ин сарзамин густариш ёфт.

Вале густариши бештари ин забон ба манотиқи дигари ҳамҷавор ба замони давлатдорӣ ҳокимони баъдӣ ғазнавию ғурӣ ва салҷуқӣ рост меояд. Ба таъбири дигар, Ғазнавиёну Ғуриён ва Салҷуқиён сиёсати забонгустарию Сомониёнро идома бахшиданд ва доираи қорбурди забони тоҷикиро дар шарқу ҷануб то сарзамини Ҳинду Синд ва дар ғарб то Осиёи Сағирӯ Сурия густариш доданд.

30. Аксари подшоҳони ғазнавӣ ба мисли Сомониён ба забони форсии тоҷикӣ ва илму адаб алоқамандии зиёд доштанд. Дарбори ғазнавӣ қонуни бузурги фарҳанг ва маҳфили гирдомади шоирону адибон ва донишмандони форсизабони аҳди худ буд. Шоирон бо сурудани ашъори баландғоя ва донишмандон бо таълифи осори гаронмоя дарбори ғазнавиро баландовоза кардаанд.

Дар охири давраи Ғазнавиён насри содаи форсии замони Сомониён тадриҷан ба насри мураккаби такаллуфомез иваз

гардида, суханбозиҳои лафзию маънавии муншиёна ва доираи қорбасти вожагону истилоҳот ва зарбулмасалу мақолҳои арабӣ дар осори тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) бештар гардид.

31. Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар давраи Салҷуқиён, ки ба қонуни забону адаби форсии дарбори подшоҳони ин хонавода мубаддал шуда буд, ба хусус аз аввалҳои асри ёздаҳи мелодӣ тадричан аз шарқи Эрон ба шаҳрҳои марказӣ ва навоҳии ғарби Эрон густариш пайдо кард. Нахустин шаҳру ноҳияҳое, ки ин забон дар онҳо ривочи бештар пайдо кард, шаҳру ноҳияҳои Гургону Кумис ва Рай буданд. Дар Гургон то густариши забони мо лаҳҷае наздик ба лаҳҷаи табарӣ ва дар Кумис лаҳҷае байни лаҳҷаи Хуросон ва лаҳҷаи Гургон истифода мегардид. Дар Рай ҳам шоирон дар тақлиди шоирони Хуросону Мовароуннаҳр ба шеър навиштан машғул шуданд.

32. Дар аҳди Салҷуқиён ва ё чанде пештар аз он қавму қабилаҳои гуногуни турк, аз қабили туркони ғуз, кипчоқ, қарлук, чигил, яғмо, қарохитойӣ, туркман ва ғайра, ки аз даштҳои Олтою сохилҳои Енисей ба Ҳафтрӯд наздик омада буданд, тадричан ба Мовароуннаҳру шимоли Хуросон кӯч бастанд ва аз ин манотиқ ба ноҳияҳои марказию ғарбии Эронзамин омада, дар ин ноҳияҳо суқунати доимӣ ихтиёр карданд ва аз кашмакашҳои дохилии мардуми маҳаллӣ истифода бурда дар аксари минтақаҳо қудрати сиёсиро ба даст гирифтанд. Бо гузашти айём аз забони ин қавму қабилаҳо низ баъзе луғоту калимот ба забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ворид шуданд, ки бештар ба низоми идории давлату ҳукумат ва муносибатҳои қабилавию авлодӣ вобастагӣ доштанд, вале ин вожагону таркибот дар бофту сохти забон ба зудӣ куллан ҳазм гардида, дар девори забон раҳна ба вучуд оварда натавонистанд.

33. Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар дарбори Ғуриён, ки аслан тоҷик ва ирқан ориёинаҷод буданд, забони расмӣ умумӣ маҳсуб мешуд ва дар қисми забони форсии охири аҳди ғазнавӣ ва давраи салҷуқӣ ба шеваи баёну нигориши забони форсии аҳди сомонӣ бештар қаробат дошт.

34. Забони тоҷикии (форсии) аҳди Хоразмшоҳиён то ҳамлаи муғул ба тарзи табиӣ рушд намуда, хусусиятҳои содагию равонии аҳди сомонӣ ва давраи аввали ғазнавиро муътадил

идома меод ва дур аз печидагӯйиву муғлақбаёнии давраҳои баъдӣ, ба хусус аҳди муғул буд.

35. Бисёре аз хусусиёти лафзӣ ва сарфиву нахвӣи гӯйишҳои маҳаллии Хуросон ва Мовароуннаҳр низ дар ин даврон ба осори адибони минтақаҳои дигар таъсир гузошт ва мардуми қисматҳои мухталифи Эрон, агарчи гӯйиши модариашон аз он фарқ мекард, онро ба сифати забони расмӣ омӯхтанд ва дар осори худ ба қор бурданд.

Шояд гуфтаҳои маъруфи Ҳамзаи Исфакони дар бораи забони дарӣ, ки «дар он аз миёни луғоти шаҳрҳои машриқ луғати аҳли Балх ғалаба дорад ва ё суҳанони Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Луғати фурс» ба «шоироне, ки фозил буданд, валекин луғоти форсӣ қам мединстанд», ишора ба ҳамон шоироне бошад, ки дар фаҳмиши луғоти маҳаллии бахшҳои Хуросону Мовароуннаҳр, ки ба осори нахустин шоирони даризабон баъд аз ислом ворид шуда буд, душворӣ мекашиданд.

36. Вазъи забони форси дари тоҷикиро дар маҷмӯъ аз аҳди Сомонӣ то остонаи ҳамлаи муғул метавон чунин хулоса намуд:

1). Дар замони Сомонӣ забони осори назму наср ва ҳам осори баргардонидашуда ба забони мардум наздик ва бо вучуди содагӣ бисёр ширин, шево ва бетакаллуф буд.

2). Вале дар замони ҳукмронии Ғазнавиён ва Салҷуқӣ кам-кам таркибҳо ва тақаллуфҳои дурушту дағал дар забони осори нависандагон ба вучуд омад. Дар ҳамин асрҳо бар асари ин падидаи номатлуби адабӣ, ки оғози инҳирофи забон аз аслу табиати худ ба шумор меравад, нависандагони форсӣ гурӯҳ-гурӯҳ луғатҳои арабӣ ба забон ворид намуда, ба қавли соҳиби «Қобуснома», «тозиҳои сарду ғариб оварданд ва инро василаи фазлфурӯшии хеш шумурданд».

3). Ҳучуми ғоҷибор ва қатлу ғорати бешумори лашкари хунхори муғул дар ибтидои асри XIII Хуросон ва Мовароуннаҳрро, ки беш аз чор қарн маҳалли нашъунамои забону адабиёти тоҷикӣ буд, бо ҳок яқсон қард ва ин минтақа дигар ҳаргиз он шукӯҳу таҷаммул ва марказияту аҳамияти сиёсӣ забонию адабии худро натавонист дар асрҳои минбаъда, чунонки дар гузашта буд, барқарор намояд.

КИТОБНОМА

а. Бо забони тоҷикӣ

1. Авесто. Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ (Таҳиягар Муаззами Диловар). – Душанбе: Қонуният, 2001.
2. Авесто. Тоҷнома. Силсилаи Тоҷикон дар масири тамаддун. Китоби I. – Душанбе: Бухоро, 2014.
3. Айнӣ С. Куллийёт: 13 ҷилд. – Душанбе: Ирфон, 1958-1977.
4. Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ». – Сталинобод, 1956.
5. Айнӣ С. Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик // Шарқи Сурх. – 1952. – № 6. - С. 3-8.
6. Айнӣ С. Маъноӣ калимаи тоҷик // Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. – Душанбе, 2009. – С. 53
7. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ. – Самарқанд, 1926.
8. Ализода С. Р. Шоҳнома. Фарҳанги мухтасар. – Душанбе: Адиб, 1992.
9. Аминов С. Забономӯзӣ асоси рушди тафаккур: Маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе, 2010.
10. Бердиева Т. Назарияти иқтибос (Калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ). – Душанбе, 1991.
11. Берунӣ, Абурайҳон. Китоб-ут-тафҳим ли авои́ли саноат ит-танчим. – Душанбе: Дониш, 1973.
12. Гардизӣ, Абусаъид Абдулҳай. Зайну-л-ахбор. Тоҷнома. Силсилаи Тоҷикон дар масири тамаддун. Китоби XIII. – Душанбе: Бухоро, 2014.
13. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Ҷ.I. Фонетика. Морфология. – Душанбе, 1985.
14. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Ҷ.II. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои содда. – Душанбе, 1986.
15. Ғаффоров Р. Вазъи кунунии истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва лузуми тақмили он // Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Серияи шарқшиносӣ, таърих, филология, 1991. – № 4. – С. 34-39.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

16. Гафуров Б. Точикон. Дар ду чилд. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. – Душанбе: Ирфон, чопи аввал. – 1983, чопи дувум дар як чилд. – Душанбе, 2008.
17. Гиёсиддини Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот. Иборат аз 3 чилд. – Душанбе: – Ҷ. 1. 1987; – Ҷ. 2. 1988; – Ҷ. 3. 1989.
18. Додихудоев Р.Х., Герценберг Л. Г. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1988.
19. Донишномаи Сомониён. Дар ду мучаллад. – Хучанд, 2008-2009.
20. Ёрзода Т. Боварҳо ва таъбирҳои этнолингвистикӣ дар забони суғдӣ. – Душанбе: Бухоро, 2013.
21. Зеҳнӣ Т. Санъати сухан. – Душанбе: Ирфон, 1967.
22. Зоҳидов Н. Адабиёти арабизабони форсу тоҷик аз истилои араб то аҳди Сомониён. – Хучанд, Нури маърифат, 1999.
23. Ибни Балхӣ. Форснома. – Душанбе: Дониш, 1989.
24. Кайковус Унсуралмаолӣ. Қобуснома. – Душанбе, 1979.
25. Камолиддинов Б. Хусни баён. – Душанбе, 1989.
26. Каримов А. Таҳлили лексикӣ – грамматикаи матнҳои тоҷикии қадим. – Душанбе, 1986.
27. Китоби Ҳаким Синдбод. Аз рӯи «Синдбоднома»-и Заҳирӣ таҳрири Ҷ. Азизкулов. – Душанбе, 1971.
28. Қодирӣ С. Истилоҳ саҳеҳ ва кӯтоҳ бошад // Садои Шарк, 1974. – № 2.
29. Қосимова М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи насли асри XI. – Душанбе, 1976.
30. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷикӣ (асрҳои 9-10): Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2012. – 568 с.
31. Лазар Ж. Ду рисолаи тиббии асри X дар форсии дарӣ // Шарқи Сурх, 1958. – № 10. – С. 129-138.
32. Маликушшуаро Баҳор. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насли форсӣ. – Душанбе: Бухоро, 2012 – 570 с.
33. Мачидов Ҳ. Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ (мақолаҳои мунтахаб). – Душанбе, 2014.

34. Мероси хаттии бостон. Тоҷнома. Силсилаи Тоҷикон дар масири тамаддун. Китоби II. ҷилди 1 – Душанбе: Бухоро, 2014.
35. Махдӣ М. Заминаҳои рушди забони форси дарӣ то асри сомонӣ. – Душанбе, 1999. – С. 190-198.
36. Минувӣ, Мучтабо. Тоҷик ва турк дар асри Байҳақӣ // Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. – Душанбе, 2009.
37. Мирзоев А. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он бо забони имрӯзаи тоҷик // Шарқи Сурх, 1949. – № 4. – С.7-15.
38. Мирзоев А. Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2002.
39. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1989.
40. Муваффақ, Абумансур. Гиёҳнома. Таҳияи матн, пешгуфтор, мулҳақот, луғот, тавзеҳот ва феҳрасти номҳо аз Юсуф Нуралиев ва Ҷобулқо Додалишоев (барориши дувум). – Душанбе: Ирфон, 1992.
41. Муллоҷон, Сайфуллоҳ. Зикри тоҷикон дар «Таърихи Байҳақӣ» // Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. – Душанбе, 2009.
42. Муҳаммад ибни Ҷарир. Таърихи Табарӣ. – Душанбе, 1992.
43. Муҳаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – С. 37-45.
44. Муъминҷонов Х. Тӯрон – гаҳвораи тамаддуни ориёӣ. – Душанбе, 2004.
45. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). – Душанбе: Дониш, 2003.
46. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX. – Душанбе: Дониш, 2004.
47. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гароиш ва дурнамо. – Душанбе, 2013.
48. Назарзода С. Имло ва забони адабӣ. – Душанбе, 2015.
49. Наршаҳӣ, Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. – Душанбе, 2012.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

50. Неъматов Н.Н., Нурмухаммади Амиршоҳӣ, Мирбобоев А.К., Пирумшоев Ҳайдаршо. Таърихи халқи тоҷик. – Хучанд, 2008.
51. Низомулмулк. Сиёсатнома. – Душанбе, 1998.
52. Нуров А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ. – Душанбе, 1990.
53. Омӯзгор Ж., Тафаззулӣ А. Забони паҳлавӣ, адабиёт ва дастури он: Васоили таълимӣ. – Душанбе, 2011 – 140 с.
54. Паёми табрикоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи забон // Ҷумҳурият, 2011 – 5 октябр.
55. Раҳмон, Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби якум. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 1999.
56. Раҳмон, Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 2002.
57. Раҳмон, Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 2006.
58. Раҳмон, Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби чорум. Аз Ориён то Сомониён. – Душанбе: Ирфон, 2009.
59. Раҳмон, Эмомалӣ. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. – Душанбе, 2006.
60. Раҳмон, Эмомалӣ. Ориёӣҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ. – Душанбе: Ирфон, 2006.
61. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони давлатӣ арзиши волои миллӣ (ба муносибати Рӯзи забон) // Тоҷикистон, 2012, № 9-10.
62. Раҳмон, Эмомалӣ. Ҳар як давлат дар дифои... Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи забон // Садои мардум, 2010 – 7 октябр.
63. Розӣ, Закариё. Мунтахаби осор. – Душанбе. 1989.
64. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972.
65. Рустамов Ш. Забон ва замон. – Душанбе: Ирфон, 1981.
66. Сабзаев С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. – Душанбе. 1991.

67. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе, 2001.
68. Саймиддинов Д. Вожаномии феълҳои паҳлавӣ. – Душанбе: Дониш, 1992.
69. Саймиддинов Д. Бархе аз вожаҳои куҳан дар ғӯйишҳои тоҷикӣ. // Номаи пажӯҳишгоҳ (маҷмӯаи мақолот). – Душанбе, 2002. – № 2. – С. 5-20.
70. Саймиддинов Д., Шодиев Р. Матнҳои паҳлавӣ. – Душанбе, 2015.
71. Саймиддинов Д. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ: маҷмӯаи мақолот. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – 208 с.
72. Саймиддинов Д. Шарҳи ду пора шеърӣ куҳан аз сурудаҳои мардуми Бухоро // Номаи пажӯҳишгоҳ. Фаслномаи пажӯҳишҳои эроншиносӣ. – Душанбе, 2005. – № 7. – С. 5-14.
73. Саолибӣ, Абӯмансур Абдумалик ибни Муҳаммад. «Шоҳнома»-и Саолибӣ. Тоҷнома. Силсилаи Тоҷикон дар масири тамаддун. Китоби III. – Душанбе: Бухоро, 2014.
74. Салимов Ю. Насри ривоятии форсу тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1971.
75. Салоҳ С. Аз сарнавишти калимаҳо // Садои Шарқ, 1975. – № 7. – С. 134-138.
76. Самарқандӣ, Абулқосим Ҳаким. Ас-Савод-ул-аъзам. Таҳиягарони матн ва муаллифони муқаддима, таълиқоту ҳавошӣ Носирҷон Салимов, Низомиддин Зоҳидов. – Хучанд, 2009.
77. Самарқандӣ, Низомии Арӯзӣ. Чаҳор мақола. – Душанбе: Ирфон. 1986.
78. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёти Эрон. – Душанбе: Инт. байн. «Алҳудо», 2001.
79. Сино, Абуалӣ. Осори мунтахаб, чилди якум. – Душанбе, 1980.
80. Сино, Абуалӣ. Осори мунтахаб, чилди дувум. – Душанбе, 1983.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

81. Сулаймонов С. Ибни Сино-падидаи фарҳангӣ ва забони рӯзгори Сомониён // Фалсафа дар аҳди Сомониён. – Душанбе, 1999. – С. 190-199.
82. Султон, Мирзо Ҳасан. Истилоҳоти илми «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайхони Берунӣ. – Душанбе: Дониш, 2003.
83. Султон, Мирзо Ҳасан. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илми форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 2008.
84. Султон, Ҳасан. Саргузашти Исмоили Сомонӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010.
85. Табарӣ, Муҳаммад ибни Айюб. Шуморнома. Таҳия ва таҳқиқи Мирзо Ҳасани Султон. – Душанбе: Дониш, 2006.
86. Тартӯсӣ, Абутоҳир. Абумуслинома (Китоби аввал). – Душанбе; Адиб, 1994. – 431 с.
87. Фарҳанги забони тоҷикӣ (дар зери таҳрири М. Шукуров, В. Капранов ва диг.), дар ду ҷилд. – Москва: Советская Энциклопедия, 1969.
88. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ: Иборат аз ду ҷилд: Ҷ. 1 А-Н. – Душанбе, 2010.
89. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ: Иборат аз ду ҷилд: Ҷ. 2 О-Я. – Душанбе, 2010. – 1095 с.
90. Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. - Душанбе: Шарқӣ озод, 2011. – 829 с.
91. Фарзона духти Саидумрон. Фарҳанги ном: Маҷмӯаи номҳои тоҷикӣ бо шарҳу тавзеҳ. – Хучанд: Ношир, 2013. – 272 с.
92. Хайём, Умар. Рисолаи фалсафӣ (тарҷума аз арабӣ, таҳия, таҳқиқ ва тавзеҳоти С. Сулаймонов). – Душанбе: Дониш, 2000.
93. Хоркашев Саҳидод. Истилоҳоти калимасозӣ: Воситаи таълимӣ. – Душанбе, 2012.
94. Хочаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе, 2013.
95. Хусрав, Носир. Сафарнома. – Душанбе, 1970.
96. Хусрав, Носир. Куллият дар се ҷилд. – Душанбе, 2003.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

97. Ҳаким Майсарӣ. Донишнома. Интиҳоб, баргардон, пешгуфтор ва тавзеҳоти Мирзо Муллоаҳмад. – Душанбе, 1999.
98. Ҳалимов С. Таърихи забони тоҷикӣ (асри X). – Душанбе: УДТ, 1978.
99. Ҳалимиён Саид. Феъл (куниш): Дастури таълимӣ. – Душанбе, 2013.
100. Худуд-ул-олам (Бо сарсухани А.Мухторов). – Душанбе, 1983.
101. Худуд-ул-олам. Тоҷнома. Силсилаи Тоҷикон дар масири тамаддун. Китоби XI. – Душанбе: Бухоро, 2014.
102. Ҷовид, Абдулаҳмад. Сухане чанд дар бораи тоҷикҳо // Тоҷикон дар масири таърих. Гирдоварӣ ва таҳқиқи Мирзо Шакурзода. – Душанбе, 2009.
103. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Баҳористон (таҳияи А. Афсаҳзод). – Душанбе: Адиб, 1987.
104. Ҷурҷонӣ, Исмоил. Захираи хоразмшоҳӣ. Китоби нахустин. Таҳия, муқаддима ва тавзеҳоти Салоҳиддини Салоҳ. – Душанбе, 1992.
105. Шарифова Фарангис. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қисми 1: Монография. – Душанбе, 2012. – 224 с.
106. Шарофиддини Рустам. Давлати Сомониён ва забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1999. – 176 с.
107. Шарофов Н.А. Баъзе хусусиятҳои калимаҳои интернатсионалистӣ. // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1964. – с. 47-52.
108. Фирдавсӣ, Абулқосим. Достонҳо аз Шоҳнома. – Сталинобод, 1955.
109. Фрай, Ричард. Мероси Осиёи Марказӣ. – Душанбе, 2000.
110. Шакурии Бухороӣ, Муҳаммадҷон. Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар саддаи бист. – Душанбе: Адиб, 2003.
111. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад. – Душанбе: Дониш, 1985.
112. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост. – Душанбе: Маориф, 1991.

113. Шукуров М. Хуросон аст ин чо. – Душанбе, 1997.
114. Шукуров М.Ш. Истилоҳот ва забони миллӣ // Садои Шарқ, 1994. – №2. – с.3-19.

б. Бо забони русӣ

115. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. М.- Л., 1958-1959. (в 4-х томах).
116. Амирова Т. А. К истории и теории графемики. – М.: Наука, 1977.
117. Ашуров Г. Философия эпохи Саманидов (Общая характеристика). – Душанбе: Ирфон, 2006.
118. Барроу Т. Санскрит. Перевод с английского Н. Лариной. Редакция и комментарий Т.Я. Елизаренковой. – М.: Прогресс, 1976.
119. Бартольд В.В. К вопросу о языках сагдийском и тохарском // Иран, т.1, Ленинград, 1927.
120. Бартольд В.В. Сочинение: в 9 т. – М., 1963 - 1977. т.1: Туркестан в эпоху монгольского нашествия. 1963.
т.2: ч.2 Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. 1964.
т.3: Работы по исторической географии. 1965.
т.4: Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. 1966.
т.5: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. 1968.
т.6: Работы по истории ислама и Арабского халифата. 1969.
т.7: Работы по исторической географии и истории Ирана. 1971.
т.8: Работы по источниковедения. 1973.
т.9: Работы по истории востоковедения. 1977.
121. Белгородский Н.А. Современная персидская лексика. – М., - Л., 1936.

122. Бенвенист Э. Общая лингвистика (Перевод с французского Ю.Н. Караулова, В.П. Мурат, И.В. Барышевой и Н.И. Мельниковой. Под редакцией Ю.С. Степанова). – М: Прогресс, 1974.
123. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. ?
124. Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хан Чао (726). ВДИ, 1952. – №1. – С.191-192.
125. Бертельс Е.Э. Персидский-дари-таджикский // Памир, 1996. – № 1-6. – С. 178-190.
126. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – Москва: Наука, 1960.
127. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – Москва: Наука, 1988. – 556 с.
128. Беруни Абу Райхан. Фармакогнозия в медицине (Исследование, перевод, примечания, и указатели У.И. Каримова). Избранные произведения. – Т.IV. – Ташкент, 1973.
129. Беруни Абу Райхан. Книга вразумления начаткам науки о звездах. (Пер. и примеч. Б.А. Розенфельда, А. Ахмедова и др.). Избранные произведения. – Т.VI. – Ташкент, 1975.
130. Бируни Абу Рейхан. Памятники минувших поколений. (Пер. и примеч. М.А. Салье). Избранные произведения. – Т.I. – Ташкент, 1957.
131. Бируни Абу Райхан. Индия. (Издание подготовили А.Б. Халидов, Ю.Н. Завдовский, В.Г. Эрман). – М.: Ладомир, 1995.
132. Бируни Абу Райхан. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия). Перевод А.М. Беленицкого. – М., 1963.
133. Бируни Абу Рейхан. Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами (Геодезия). (Пер. и примеч. П.Г. Булгакова). Избранные произведения. –Т.III. –Ташкент, 1966.

134. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. -Т.1-3, 2 изд. М. – Л., 1950-1953.
135. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - Санкт-Петербург, 2003.
136. Болдырев А.Н. Из истории развития персидского литературного языка // Вопросы языкознания, 1955. – № 5. – С. 78-92.
137. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – М., 1974.
138. Боровков А.К. Филологические заметки // Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии, посвященными 80-летию со дня рождения А.А. Семенова. Сталинабад, 1953. – С. 49-53.
139. Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литературы. – М.: Наука, 1972.
140. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. - СПб, 1869.
141. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – Москва, 1965.
142. Будагов Р.А. Язык, история и современность. – Москва, 1971.
143. Вамбери А. Очерки по Средней Азии. – М., 1868.
144. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
145. Волков А. Г. Язык как система знаков. – М., Изд. Моск. ун- та, 1966.
146. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы (в 2-х томах). - Тбилиси, 1984.
147. Гафуров Б.Г. Таджики (Древнейшая, древняя и средневековая история). – М., 1972.
148. Гафуров Б., Литвинский Б.Л. Узловые проблемы этногенеза в этнической истории народов Средние Азии и Казахстана (теоретический аспект) Тезисы. – М.: Наука, 1978.

149. Гельб И. У. Опыт изучения письма: (Основы грамматиологии), Пер.с англ. Л. С. Горбовицкой, И. М. Дунаевской: Под ред. и предисл. И. М. Дьяконова. – М.: Радуга, 1982.
150. Герценберг Л.Г., Саймиддинов Д. Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – М., 1981. – С. 96-115.
151. Гиляревский Р. С., Гривнин В. С. Определитель языков мира по письменностям. – М.: Наука, 1964.
152. Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племён Передней Азии. – М., 1970.
153. Гумилёв Л.Н. Величие и падение Древнего Тибета // Страны и народы Востока. Вып. VIII. - М., 1969. – С. 158-159.
154. Гурчанинов Г. Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. – Владикавказ: Ир., 1990.
155. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977.
156. Дандамаев М.А. Ахеменидское государство и его значение в истории древнего Востока // История Иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства. - М., 1971.
157. Дандамаев М. А. Вавилонские письцы. – М.: Наука, 1983.
158. Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки. Пер. с нем. и предисл. акад. В. Струве. – М., Изд. Вост. Лит., 1963.
159. Добронравин Н. А. Арабографическая письменная традиция Западной Африки: Монография. – Санкт-Петербург, 1999.
160. Додихудоев Р.Х. Памирская микропонимия (исследования и материалы). – Душанбе, 1975.
161. Дрезден М. Мифология древнего Ирана // Мифология древнего мира / перевод И.М. Стеблин-Каменского/. – М., 1977. – С. 337-364.

162. Древние системы письма. Этническая семиотика: (сб. ст.) // АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая; (Отв. ред. Ю. А. Кнорозов) . – М.: Наука, 1986.
163. Дьяконов И.М. История Мидии. - М.-Л., 1956.
164. Дьяконов И.М. Очерк истории древнего Ирана. - М., 1961.
165. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. - М., 1986.
166. Зиндер Л. Р. Очерк общей теории письма // АН СССР, Науч. совет по теории сов. языкознания, Ин-т языкознания. – Л.: Наука, Ленингр. отд – ние, 1987.
167. Иранского государство и культуры. К 2500-летию Иранского государства. - М., 1971.
168. Истрин В. А. Возникновение и развитие письма.– М.: Наука, 1965.
169. Ефимов В.А., Расторгуева В.С., Шарова Е.Н. Персидский, таджикский, дари // ОИЯ. Новоиранские языки. – Москва: Наука, 1982. – С. 5-230.
170. Жуковский В.А. К истории персидской литературы при Саманидах. – ЗВОРАО. – Т. 12, вып. 1. – СПб, 1899. – С. 4-7.
171. Занд М.И. Шесть веков славы. – М., 1964.
172. История Ирана. Под редакцией М.С. Иванова. – М., 1977.
173. История персидской и таджикской литературы. Под редакцией Яна Рипки. – М.: Прогресс, 1970.
174. Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии в ХУ1-Х1Х вв. – Душанбе: Дониш. 1987.
175. Капранов В. А. «Луғати Фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (форси) лексикографии. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР. 1964.
176. Козлов Г.И. Из истории языка дари // Краткие сообщения Института народов Азии № 65. Сборник памяти Е.Э. Бертельса. – М., 1964. – С. 84-89.

177. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского “Благодатное знание”. – М.: Наука, 1983.
178. Кондратов А. М. Звуки и знаки. – М.: Знание, 1966.
179. Кондратов А. М. Книга о букве. – М.: Сов. Россия, 1975.
180. Кочергина В. А. Краткий очерк истории письма. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1965.
181. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. - М.,-Л., 1955-1960.
182. Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. Первая религия Бон. – Санкт Петербург, 1998.
183. Кушев В. В. Афганская рукописная книга. – М.: Наука, 1982.
184. Лазар Ж. Два медицинских трактата X в. на фарси-дари // Рудаки и его эпоха. – Сталинабад, 1958. – С. 84-97.
185. Лившиц В. А. О внутренних законах развития таджикского языка // Изв. АН Тадж. ССР. Отд. общественных наук, 1954, Вып. 5. – С. 87-102.
186. Лившиц В.А., Смирнова Л.П. Язык Донишнама и роль Ибн Сины в развитии персидско-таджикской научной терминологии // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока: XV – годовичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР. – Ч.III. – М., 1981. – С.115-163.
187. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во АН СССР, 1961.
188. Луконин В.Г. Искусство Древнего Ирана. – М., 1977.
189. Люшкевич Ф.Д. К исторической семантике термина «таджик» // Ономастика Средней Азии. - Фрунзе, 1980. – С. 9-10.
190. Люшкевич Ф.Д. Термин «тот» как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье // Советская этнография, - № 3, 1971.

191. Махмадшоев Р., Обидов У. С. Айнӣ о происхождении и значении этнонима «таджик» // Известия АН Таджикской ССР, - №2. 1980.– С. 89-93.
192. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. (Перевод с французского Д. Кудрявского). – М/Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938.
193. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975.
194. Мирзоев А. Рудаки. – М., 1968.
195. Муминджанов Х.Х. Авесто об этногенезе таджиков // Известия Академии наук РТ, серия философия и правоведение. - №1-2, 2002.
196. Назарзода С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников. – Душанбе, 2004.
197. Народы Средней Азии и Казахстана, 1. М., 1962.
198. Негматов Н.Н. Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX-X вв.). – Душанбе, 1977.
199. О народах обитающих в Персии // Вестник Европы, апрель 1815, - №7. – С. 243-285.
200. Образцы каллиграфии Ирана и Средней Азии XV- XIX вв. Г. И. Костыгова. Под ред. А. М. Болдырева и А. Л. Троицкой. – М., Изд. вост. лит., 1963.
201. Овчинников И.К. К вопросу об удельном весе иноязычных заимствований в лексике современного литературного персидского языка // Индийская и иранская филология. Вопросы лексики. – М., 1971. – С. 43-60
202. Оранский И.М. Иранские языки. – Москва: ИВЛ, 1963.
203. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М., 1979.
204. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. – Москва: Наука, 1988.

205. Оранский И.М. О соотношении периодизации истории языка с периодизацией памятников письменности // Вопросы языкознания. - №2, 1975. – С. 32-46.
206. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки (Редкол.: Расторгуева В.С.- отв. ред.). – М., 1979.
207. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки (Отв. ред. Расторгуева В.С.). – М., 1981.
208. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки (Редкол: Расторгуева В.С.- отв. ред.). – М., 1982.
209. Основы прописного языкознания, т.1. Древнепрописные языки. – М., 1979.
210. Павленко Н. А. Краткий очерк истории письма. (Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов и пед. ин-тов). Минск, Высш. школа, 1965.
211. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – Москва: Изд-во МГУ, 1975.
212. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. – Москва: Изд-во МГУ, 1973.
213. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР (Редколлегия: академик Г.В. Степанов, доктора филологических наук В.П. Даниленко и К.М. Мусаев). – Москва: Наука, 1986.
214. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. // Таджикско-русский словарь. Под ред. М. Рахими и Л.В. Успенский. – Москва, 1954. – С. 529-570.
215. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. – Москва: Восточная литература, 2000. – Т. 1-3.
216. Рейнольдс Дж. Олмо Лунгринг: “Нерушимая свещенная земля” // Гаруда, 1992, №2.
217. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Изд. IV-е. – Москва, 1967.
218. Ригведа. Избранные гимны. Перевод, комментарий и вступительная статья Т.Я. Елезаренковой. – М., 1972.

219. Розенфельд А.З. Таджикско-персидские языковые отношения (Словообразовательные суффиксы). // Востковедение. 5. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1977. – С. 19-26.
220. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. – Москва, 1960.
221. Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка // Персидско-русский словарь. Под редакцией Ю.А. Рубинчика. – Т. II. – М.: Русский язык, 1983. – С. 793-847.
222. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. М.: Издательская группа «Восточная литература» РАН, 2001. – 600 с.
223. Санскритско-русский словарь. Составитель Катерина В.А. – М., 1978.
224. Семенов А.А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. – М., 1903.
225. Семенов А.А. К вопросу о термине «дари» как названии языка // Памяти Михаила Степановича Андреева. Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. – Сталинабад, 1960. – С. 189-193.
226. Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы // Вестник древней истории. – № 3, 1997. – С. 3-10.
227. Смирнова Л.П. Язык «Та'рих-и Систан». Дис. ... канд. филол. наук (на правах рукописи). – Л., 1964.
228. Согдийские документы с горы Муг, Вып., юридические документы и письма. Чтение, переводы и комментарии В. Э.Лившица. – М., 1962.
229. Соколов С.Н. Язык Авесты (учебное пособие). – Л., 1964.
230. Соколов С.Н. Язык Авесты. // ОИЯ. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979.
231. Ставиский Б. Я. Кушанская Бактрия. – М., Наука, 1977.
232. Стеблин-Каменский И.М. Бактрийский язык. // ОИЯ. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С. 314-346.

233. Сулаймонов С. Формирование терминологии таджикской философии (на материале «Донишнома» Ибн Сины). – Душанбе, 1997.
234. Сутон Мирзо Хасан. Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии. – Душанбе: Дониш, 2008.
235. Султон Мирзо Хасан. Язык науки и терминология. – Душанбе: Ирфон, 2011.
236. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Наука, 1989.
237. Умняков И.И. О термине «таджик» // Труды Самгу, вып. 140, - Самарканд, 1964.
238. Фархади Р. Разговорный фарси в Афганистане (пер. с французского). – М., 1974.
239. Фрай Ричард. Наследие Ирана. – М., 1972.
240. Фрейман А.А. Среднеперсидский язык и его место среди иранских языков // Восточные записки. 1. – Л., 1927. – С. 46-59.
241. Фесмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. – М: Прогресс, 1964. – 1973.
242. Фрейман А.А. Хорезмийский язык. Материалы и исследования. – М. – Л., 1951.
243. Фридрих И. История письма. Пер. с нем. // Вступит. статья и коммент. И. М. Дьяконова. – М.: Наука, 1979.
244. Хатеми Х.З. Лексика персидского языка и пути её обогащения. - Дисс. д-ра фил. наук. – Баку, 1965.
245. Хромов А.Л. Хорезм в древнеиранских и среднеиранских письменных источниках. // Хорезм и Мухаммад ал-Хорезми в мировой истории и культуре. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 28-37.
246. Хромов А.Л. К истории интерпретации этнонима «таджик» // Забоншиносии тоҷик, 1984. - С.28-39.
247. Худуд ал-‘алем. Рукопись Туманского (с введением и указателем В. Бартольда) – Л., 1930. – 133 с.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

248. Чавчавадзе Т.А. Именное словосложение в новоперсидском языке. – Тбилиси: Мецниереба, 1981.
249. Черных П.Н. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. – М., 1956.
250. Чхеидзе Д.Т. Именное словообразование в персидском языке. – Тбилиси, 1969.
251. Шаропов Н. Пути развития лексики современного литературного языка. – Душанбе, 1988.
252. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – М.: Наука, 1983.
253. Ян Рипка. История персидско-таджикской литературы. – М., 1970.

в. Бо забонҳои англисӣ, фаронсавӣ ва олмонӣ

254. Albright W., The International Phonetic Alphabet: its backgrounds and development. IJAL 24.1 (1958), part 3.
255. Allen W.S., Phonetics in ancient India, London, 1953.
256. Amirova T.A., Ol'Chovikov V.A., Rozdestvenskij JU. V. Abriss der Gesichte der Linguistik, Leipzig, 1980.
257. Bartolomae Christian. Altiranisches Wörterbuch. – Strassburg, 1904.
258. Doerfer G. Türkische and Mongolische im Neupersischen: 3, Wiesbaden. Steiner, 1963-1967.
Bd. I. Mongolische Elemente im Neupersischen. 1963.
Bd. II. Türkische Elemente im Neupersischen. Alif bis ta. 1965.
Bd. III. Türkische Elemente im Neupersischen. gim bis kaf. 1967.
259. Henning W.B. Mitteliranisch. // Handbuch der Orientalistik. Abt.1, Bd.4. 1958. – s. 20-130.
260. Horn P. Neupersische Schriftsprache. Grundriss der iranischen philologie, Bd.1, Abt.2. – Strassburg, 1898-1901. – s. 1-200.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

261. Lazard G. La langue des plus anciens monuments de la prose persane. – Paris, Librairie C. Klincksieck, 1963.
262. Lazard G. Les emprunts arabes dans la prose persane du Xe au XIIe siècle statistique // Revue de la culture nationale des langues Orientales (RENLO) – Paris, 1965, e. vol. 2. – s. 53-57.
263. Lazard G. Persian and Tajik // Current trends in linguistics. Vol. 6: Linguistics in South West Asia and North Africa. – Hague– Paris, 1970, – p. 64-96.
264. Lazard G. Grammaire du persan contemporain. – Paris, 1957.
265. Nyberg H.S. A manual of Pahlavi. Part I: Texts. – Wiesbaden, 1964. – 205 p.
266. Shaki M. A study on nominal compounds in Neo-Persian, – Praha (Prague), 1964.
267. Shaki M. Principles of Persian bound phraseology. – Prague, 1967.
268. Grundriss der iranischen philologie BdI-II. - Strassburg 1895-1904.
269. Compendium Linguarum Iranicarum Edited by Rudiger Schmitt Wiesbaden, 1989.
270. Morgenstierne D. Irano-Dardica// Wiesbaden, 1973. – С. 327-343.
271. Altheim F. Avestische Textgeschichte.- Halle, 1949.
272. Ch. Bartholomae. Handbuch der altiranischen Dialekte. – Leipzig, 1883.
273. A.W. Jacson. An Avesta grammar in Comparison with Sanskrit. -Stuttgard 1899.
274. Oldenberg H. Die Religion des Veda. - Berlin, 1894.
275. R.G. Kent. Old Persian. Grammar, texts, lexicon.-New Haven 1953.
276. W. Brander-Stein, M. Maurhofer. Handbuch des Altpersischen. Wiesbaden, 1964.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

277. W.B. Henning. *Mitteliranisch* // *Hor*, 1958,-Abt 1. –Bd.4. Absehn. 1.- S.20-130.
278. E.W. West. *Pahlavi Literature* // *GIPh*. Bd. II. Strassburg, 1896-1904, ss. 75-129.
279. J.C. Tavadia. *Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier* // *Iranische Texte und Hilfsbücher*. Hrsg. Von. H. J. Junker. – N 2. – Leipzig, 1956.
280. M. Boyce. *Middle Persian Literature* // *Hor*. – Abt. 1.- Bd 4.2. *Iranistik Literatur*.- Leiden – Köln. 1968. P. 31-66.
281. Henning W.B. *The Bactrian inscription*. – *BSOAS*, 1960. - V.23, pt 1.
282. Sims-Williams N., Grill V. *A New Bactrian inscription, Silk Road Art and Archaeology*. VOL.4. - Kamakura, 1995/96. - P.75-142.
283. Klaproth. *Sur Les Boukhares* // *Journal Asiatique*, t.2, - Paris, 1823. – S.154-163.
284. Khanikoff N.V. *Memoire sur L' ethnographie de la Perse*. - Paris, 1866.
285. De laggard, *Nachr*, *GGG*, 1891.
286. P.Horzn. *Grundriss der neupersischen Etymologie*. - Strassburg, 1893.
287. *Grundriss der iranischen Philologie*, hrsg von W.Geiger und Kuhn, Bd.2. Strassburg, 1896 -1904.
288. Huebschmann. *Armenische grammatic*, 1, Leipzig, 1897.
289. *The Encyclopaedia Britannica*, vol, 21.
290. Arnold Fletcher. *Afghanistan*. - New York, 1966.
291. Max Klimburg. *Afghanistan*, Wien, 1966.
292. Friedrich Spiegel, *Eran. Dasland Zwischen dem Indus und Tigris*, Berlin. 1863.
293. Nyberg H.S. *A manual of Pahlavi.*, Part 2. *Glossary*. Wiesbaden, 1974.
294. MacKenzie D.N. *A concise Pahlavi dictionary*. Oxford University Press, 1971.
295. F.Yusti. *Iranisches namenbuch*. Hildesheim, 1963.

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

296. Davoud Monshi-zadeh. Topographisch – historische studien zum iranischehen nationalepos, Wiesbaden, 1975.
297. J.J. Modi. The Taziks of the Nirang-i Sorosh Yasht.- J. Mod Mem Popers, Bombay, p.p. 156.
298. Hubschmann. Die altarmenischen Ortsnamen. Str. 1904.
299. Henning W.B. Sogdica. - London, 1940.
300. The Cambridge history of Iran, vol. IV. Cambridge University press, 1975.
301. Mann O, Kurdish – persische forschungen. Abt. I. Die tājik – Mundarten der Provinz Fars. - Berlin, 1909.
302. H. Bragsch Heise der K.Preuss. yesandschait nach Persien, 1860 und 1861. Bd.1, zeipzig, 1862.
303. Anecdotes orientales. Premier partie. - Paris, 1773.
304. Boyce M. A catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichean Script in the German Turfan Collection. Berlin. 1960.
305. Sundermann W. An early attestation of the name of the tajiks. Berlin, 1993.
306. Yoshida V. Documents et archives de l' Asia Centrale, Kyoto, 1990.
307. “Ähu-ye Kuhi... le chamois d'Abu Hafs de Sogdiane et les origins du robäi”, in W.B.Henning Memorial Volume, 1970.
308. Rens. H., Sprachwissenschaft : der Gang ihrer Entwicklung von der Antire bis zur Gegenwart, Freiburg, Munich, 1955.

г. Бо забонҳои арабӣ, форсӣ ва дарӣ

309. آذرنوش، آذرتاش. چالش میان فارسی و عربی. تهران، 1385
310. ابن سینا، ابو علی. الهیات دانشنامه علائی. با مقدمه و حواشی و تصحیح دکتر محمد معین. تهران، 1353
311. ابن سینا، ابو علی. رساله منطق دانشنامه علائی. با مقدمه و حواشی و تصحیح دکتر محمد معین. تهران، 1353
312. ابن سینا، ابو علی. طبیعیات دانشنامه علائی. با مقدمه و حواشی و تصحیح سید محمد مشکوة. تهران، 1353

313. ابن ندیم. الفهرست. چاپ فلوگل. جلد اول. لیبزیك، 1871
314. ابن حبيب. اسماع المغتالين مين الاشراف في الجاهليه و الاسلام. قاهيره، 1954
315. ابوعلی میسکویه رازی. تجارب الامم. ترجمه علي نقی منزوی، ج.6، چاپ دوم. - تهران، 1998//1376.
316. احمد جاوید. نخستین سخنسرایان فارسی تا ابو الفرج سگزی. // افغانستان، 1334// 1955
317. احمد علي رجاعي پولى میان شعر هجائی و عروضی فارسی در قرون اول هجری. تهران، 1353.
318. احمد اخويني بخاری. هدايت المتعلمين في الطب. با اهتمام دكتور جلال متینی. - مشهد، 1966//1344.
319. احسان تیری. مسایلی از فرهنگ و هنر و زبان. - تهران، 1981//1359.
320. اصول وضوا بت وازه گزینی (همراه با شرح و توضیحات) // چاپ فرهنگستان زبان و ادب فارسی. تهران، 1378.
321. اصیلی، سوسن. محاسبات نجومی در ایران پس از اسلام. // مجله «کیهان فرهنگی». شماره 7. مهرماه 1372. - ص. 34-38
322. اقبال، عباس. دفاع از زبان فارسی. // مقالات اقبال. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران، 1369.
323. البخاری، ابو بکر بن احمد الاخويني. هداية المتعلمين في الطب. با اهتمام دكتور جلال متینی. مشهد، 1344.
324. البيروني، ابوالريحان محمد بن احمد. كتاب في تحقيق ماللهند من مقالة مقبولة في العقل او مرزولة. حيدرآباد، 1935.
325. البيروني، ابوالريحان محمد بن احمد. كتاب التفهيم لاولئ صناعة التنجيم. قد التزم طبعه و ترجمته الى اللغة الانكليزية في اكسفردي رمزي ريت. لندن، 1934.
326. البيروني، ابوالريحان محمد بن احمد. كتاب الصيدنه في الطب. با تصحيح ومقدمه وتحشيه عباس زرياب، تهران، 1370.
327. البيروني، ابوالريحان محمد بن احمد. كتاب الجماهرفي معرفة الجواهر. حيدرآباد، 1355،
328. البيروني، ابوالريحان محمد بن احمد. الآثار الباقية عن القرون الخالية. قد التزم نشره ادوارد زاخاو. ليبزيك، 1923.
329. البيروني، ابوالريحان محمد بن احمد. كتاب تحديد نهايات الاماكن لتصحيح مسافات المساكن لابي الريحان... البيروني. حققه الدكتور ب. بولجاكوف. راجعه الدكتور امام ابراهيم احمد. القاهرة، 1962.
330. السمعاني. كتاب الانساب. ليدين، 1912.

331. المدنى التتوى، عبد الرشيد بن عبدالغفور الحسينى. فرهنگ رشيدى. به تصحيح محمد عباسى. انتشارات كتابفروشى بارانى، تهران، 1337
332. الهروى، موفق الدين ابو منصور. الابنية عن حقايق الادوية يا روضة الانس و منفعة النفس. بتصحيح شادروان احمد بهمنيار. بكوشش حسين محبوبى اردكاني. تهران، 1371. 442 ص.
333. بخاراي، محمد غوفى. لباب الالباب. بكوشش سعيد نفيسى. تهران، 1335.
334. بهار، محمد تقى «ملك الشعراء». سبکشناسى يا تاريخ طورنثر فارسى. جلد اول. تهران، 1373.
335. بهار، محمد تقى «ملك الشعراء». سبکشناسى يا تاريخ تورنثر فارسى. جلد دوم. تهران، 1373.
336. بيرونى، ابوريحان. كتاب التفهيم لاولئ صناعة التتجيم. تصحيح و مقدمه حواشى به خامه استاد جلال الدين همايى. تهران، 1362.
337. بيرونى، ابوريحان. صيدنه. ترجمه ابوبكر بن على بن عثمان كاسانى. به كوشش منوچهر ستوده و ايرج افشار. شركت افست سهامى عام. تهران، 1358.
338. پرويز نائل خانلري. دستور تاريخى زبان فارسى. - تهران، 1372//1994.
339. پيشاهنگانى شعر فارسى. به كوشش محمد دبير سياق. - تهران، 1370//1992.
340. ترجمه تفسير طبرى، به تصحيح و اهتمام حبيب يغمائى، تهران، 1339
341. ترجمه تفسير تبرى. به تصحيح و اهتمام حبيب يغمائى. - تهران، 1339//1961.
342. ترجمه كليله و دمنه. انشائى ابوالمعالى نصرالله منشى. تصحيح و توضيح مجتبى مينوئى طهرانى. شركت سهامى افست. طهران، 1343. 451 ص.
343. تقى زاده. سيد حسن. جنبش ملى ادبى // مجله «يغما»، سال 20. شماره 9. تهران، 1346. - ص. 449-458
344. تقى زاده. سيد حسن. جنبش ملى ادبى. // مجله «يغما»، سال 20. شماره 10. تهران، 1346. - ص. 505-514
345. جرجانى، سيد اسماعيل. ذخيره خوارزمشاهى. به تصحيح و تحشيه دكتور محمد رضا محررى. چاپ مؤسسه انتشارات نزهت. 1380. - 295 ص.
346. جشننامه ابن سينا. - تهران، 1334//1956، ج. 4.
347. حبيبي، عبدالحى. تاريخ افغانستان بعد از اسلام. چاپ دوم، كابل، 1357.
348. حبيبي، عبدالحى. تاريخ خط و نوشتههاى كهن افغانستان از عصر قبل تاريخ تا كنون. كابل، 1350//1972.
349. حدودالعالم من المشرق الى المغرب، به كوشش منوچهرستوده. تهران، 1340. - 255 ص.
350. حموى، ياقوت. معجم الادبى. ج. 6. قاهره، 1930

351. خانلری، پرویز ناتل. تاریخ زبان فارسی، در دو جلد. تهران، 1352.
352. زبان شناسی و زبان فارسی. تهران، 1343. - 279 ص. خانلری، پرویز ناتل
353. خانلری، پرویز ناتل. زبان و جامعه // مجله «سخن»، دوره 12. شماره 6. تهران، 1340. - ص. 597-608
354. خانلری، پرویز ناتل. در باره لغت سازی // مجله «سخن»، دوره 25. شماره 5. تهران، مهرماه 2535. - ص. 431-436
355. خانلری، پرویز ناتل. تحول زبان فارسی // مجله «سخن»، دوره 12. شماره 5. تهران، 1340. - ص. 471-474
356. خانلری، پرویز ناتل. زبان و زبان شناسی // مجله «سخن»، دوره 12. شماره 3. تهران، 1340. - ص. 237-242
357. خانلری، پرویز ناتل. زبان و زبان شناسی // مجله «سخن»، دوره 12. شماره 4. تهران، 1340. - ص. 343-349
358. خوارزمی، ابو عبدالله محمد بن احمد. مفاتیح العلوم. ترجمه حسین خدیوچم. تهران، 1347
359. دبیری نژاد، بدیع الله. نفوذ و تأثیر زبان و فرهنگ فارسی در زبانهای دیگر // مجله «هلال»، کراچی، سال 1972. شماره 11. ص. 9-12
360. ذبیح الله صفا. نثر فارسی (از آغاز تا عصر نظام الملک طوسی). - تهران، 1969//1347
361. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه. عبارت از 17 جلد. تهران، 1373
362. ریپکا یان و دیگران. تاریخی ادبیات ایران، به کشیش کیخسروی کشاورزی. - تهران، 1992//1370
363. زبان فارسی فرارودی [تاجیکی]. پژوهش علی رواقی با همکاری شکیبا صیاد. تهران، 1383. 540 ص.
364. سلطان، میرزا حسن. مشکلات زبان مادری // فصلنامه رودکی، سال ششم، شماره 6، بهار 1384. ص. 43-53
365. سلطان، میرزا حسن. مشکلات زبان علم. دوشنبه: پیوند 1385.
366. سلطان، میرزا حسن. برخی خصوصیت‌های لغوی «شمارنامه» محمد بن ایوبی طبری // مهرنامه (جشن نامه هشتاد سالگی استاد محمدجان شکوری). دوشنبه: پیوند 1385. ص. 69-81
367. شفق، رضازاده. فارسی و نفوذ لغات بیگانه // نشریه دانشکده ادبیات اصفهان، سال 6. شماره 7. اصفهان، 1350. - ص. 53-80
368. شکوری بخارایی، محمدجان. سرنوشت فارسی تاجیکی فرارود در صده بیست میلادی. دوشنبه، 1384.

369. شمس قیس رازی. المعجم. به کوشش مدرس رضوی. - تهران، 1960//1338.
370. شفیعی، محمود. شاهنامه و دستور. تهران، 1343.
371. صادقی، علی اشرف. زبان فارسی و فرهنگستان // مجله «راهنمای کتاب»، ضمیمه جلد 16. - ص. 8-31
372. صادقی، علی اشرف. تکوین زبان فارسی. تهران، 1357
373. صفا، ذبیح الله. تاریخ ادبیات در ایران. ج 1. تهران، 1372.
374. صفا، ذبیح الله. گاهشماری و جشنهای ملی ایرانیان. نشر مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی، شماره 29
375. طباطبایی، محمد محیط. فرهنگستان زبان فارسی // مجله «وحید»، شماره 7. تهران، 1348. - ص. 267-272
376. طباطبایی، محمد محیط. نگهبانی زبان فارسی // مجله «یغما»، شماره 10. تهران، 1349. - ص. 569-574
377. طبری، احسان. برخی بررسیها در باره جهانبینیها و جنبشهای اجتماعی در ایران. تهران، 1348
378. طوسی، ادیب. بحثی در باره زبان فارسی // مجله «ارمغان»، دوره 44. شماره 2. - ص. 83-89
379. عبدالحسین زرینکوب. سرود اهل بخارا. کهنترین نمونه شعر به زبان فارسی // «یغما». سال 1337، شماره 7.
380. عینی، صدر الدین. نمونه ادبیات تاجیک. به کوشش دکتر علی رواقی. تهران، 1385. 372 ص.
381. غبار، میر غلام محمد. افغانستان در مسیر تاریخ، کابل، 1346
382. فرهنگ جهانگیری. ج 1. به کوشش رحیم عقیق. - مشهد، 1973//1351
383. فردوسی، ابوالقاسم. شاهنامه. جلد 9. مسکو، 1973
384. فرشیدورد، خسرو. شیوه واژه سازی و واژه گزینی فردوسی // در باره ادبیات و نقد ادبی. چاپ نخست. تهران، 1363. - ص. 343 تا 371
385. فرشیدورد، خسرو. وضع اصطلاحات علمی. // نامواره دکتر محمود افشار. جلد دوم. موقوفات دکتر محمود افشار یزدی. تهران، 1365. - ص. 1233 تا 1246
386. فرشیدورد، خسرو. عربی در فارسی. مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، 1367. 321 ص.
387. فروغی، محمد علی. پیام من بفرهنگستان (1) // مجله «ارمغان»، سال 22. شماره 7. ص. 336-344
388. فروغی، محمد علی. پیام من بفرهنگستان (2) // مجله «ارمغان»، سال 22. شماره 10. ص. 505-512

389. قبادیانی، ناصر خسرو. جامع الحکمتین. بتصحیح و مقدمه فارسی و فرانسوی پرفسور هنری گربین و دکتر محمد معین. چاپ دوم. تهران، 1363. – 362 ص.
390. کافی، علی. گرایشهای گوناگون در واژه‌گزینی // مجله «نشر دانش»، دوره 5. شماره 1. تهران، 1363.
391. کشاورز، کریم. هزار سال شعر پارسی. در چهار مجلد. تهران، 1345.
392. لسان، حسین. بحثی در باره زبان دری // مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی. شماره 4. سال 21. – ص. 146-135.
393. متینی، جلال. حدود ابتکار ابوریحان بیرونی در ساختن لغات علمی فارسی // مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد. شماره 3. سال 9. – ص. 445-433.
394. مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم. مرکز نشر دانشگاهی، تهران، 1372. – 528 ص.
395. محمود شفیعی. شاهنامه و دستور. – تهران، 1343//1965.
396. حمد غزالی. نصیحت الملوک. – دوشنبه، 1993.
397. محدی، دکتر. زمینه‌های رشد زبان فارسی دری تا عصر سامانی. دوشنبه، 1999.
398. محمد معین. پارسی یا دری // مجله «نگین». دوره 7، شماره 77.
399. مستملی بخاری، ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن عبد الله. شرح التعرف لمذهب التصوف. به اهتمام محمد روشن. در پنج مجلد. تهران، 1363-1366.
400. معین، محمد. پارسی یا دری // مجله «نگین». دوره 7. – ص 61-60.
401. معین، محمد. لغات فارسی ابن سینا و تأثیر آنها در ادبیات // مجله دانشکده ادبیات. تهران، 1332. شماره 2. سال دوم. ص. 38-2.
402. معین، محمد. فرهنگ فارسی. عبارت از 6 جلد. تهران، مؤسسه امیر کبیر. 1364.
403. مقدسی، ابو عبد الله محمد بن احمد. احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه دکتر علینقی منزوی. انتشارات شرکت مؤلفان و مترجمان ایران. تهران، 1361.
404. نرشخی، ابوبکر بن محمد. تاریخ بخارا. ترجمه ابونصر احمد بن محمد نصرالقبوی. تلخیص محمد بن ظفرین عمر. تصحیح و تحشیه مدرس رضوی. تهران، 1351.
405. نظامی عروضی سمرقندی. چهار مقاله. به کوشش محمد معین. – تهران، 2007//1385.
406. نفیسی، سعید. سرزمین پاک نیاکانم // تاجیکان در مسیر تاریخ. تحقیق و تدوین میرزا شکورزاده. تهران، 1385. ص. 39-37.
407. هروی، جواد. ایران در زمان سامانیان. مشهد، 1371. – 218.

Ба донишмандони гиромӣ Назарзода С. доктори илми филология, Саймиддинов Д. доктори илми филология, узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Зоҳидӣ Н. доктори илми филология, Султонов М. доктори илми филология, Қодиров Ғ. номзоди илми филология барои маслиҳату машваратҳои судмандшон дар таҳрири китоб самимона сипосгузори менамоям.

Муаллиф

МУНДАРИҶА

Пешгуфтор.....	5
БОБИ I. ДАВРАБАНДИИ ТАЪРИХИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ.....	25
§ 1. Мардуми ориёӣ ва забони онҳо.....	25
§ 2. Давраҳои таърихӣ ва даврабандии таърихи забони тоҷикӣ	41
§ 3. Қойгоҳи забони тоҷикӣ дар гурӯҳбандии забонҳои эронӣ	54
БОБИ II. САРГУЗАШТИ ТАЪРИХИИ ВОЖАИ “ТОҶИК” ВА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ	80
§1. Истиклол ва масъалаҳои тоҷикшиносӣ	80
§ 2. Муродифҳои вожаи «тоҷик».....	105
§ 3. Хостгоҳ ва меҳани забони тоҷикӣ.....	113
§ 4. Замони пайдоиши забони тоҷикӣ	131
§ 5. Номи забони мо	138
БОБИ III. ЗАБОНИ МО ДАР ДАВРАИ ИСТИЛОИ АРАБ ВА НАХУСТИН СУЛОЛАҶОИ ЭРОНИТАБОР.....	155
§ 1. Истилои араб ва оқибатҳои он барои забон ва фарҳанги мардуми Эронзамин.....	155
§ 2. Наҳзати тоҷикӣ (дарӣ, форсӣ) дар Хуросону Мовароуннаҳр.....	174
§ 3. Забони модарии мо дар аҳди Тоҳириён.....	196
§ 4. Саффорӣён ва эҳёи давлатдорӣ милли	203
БОБИ IV. ЗАБОНИ НАВИШТОРИИ ТОҶИКӢ: ДАВРАИ ОҶОЗИН	207
§ 1. Кухантарини намунаҳои ҳаттии забони тоҷикӣ	207
§ 2. Нахустин осори ҳаттии назму насри тоҷикӣ.....	226
§ 3. Замина ва омилҳои ташаккули забони адабӣ	240

ЗАБОНИ МИЛЛАТ – ҲАСТИИ МИЛЛАТ

§ 4. Забони илм ва ташаккули истилоҳот 246

**БОБИ V. ДАВРАИ БОЛАНДАГӢ ВА ШУКУФОИИ
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ** 261

§ 1. Забони модарии мо дар аҳди Сомониён 261

§ 2. Вижагиҳои забони тоҷикӣ дар аҳди Сомониён 293

§ 3. Забони модарии мо дар аҳди Ғазнавиён 319

§ 4. Забони модарии мо дар аҳди Зиёриён ва ё Повандиён 348

§ 5. Забони модарии мо дар аҳди Оли Бӯя 352

**БОБИ VI. ГУСТАРИШИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ
БА СИФАТИ ЗАБОНИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ** 361

§ 1. Густариши забони мо ба минтақаҳои дигари ҷаҳон 361

§ 2. Забони тоҷикӣ дар аҳди Салҷуқиён 364

§ 3. Забони модарии мо дар аҳди Ғуриён 410

§ 4. Забони тоҷикӣ дар аҳди Хоразмшоҳиён 416

§ 5. Нуфузи забонҳои бегона ба забони мо 425

Хулоса 446

Китобнома 463

ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

ЗАБОНИ МИЛЛАТ - ҲАСТИИ МИЛЛАТ

КИТОБИ I

Ба сӯйи пояндагӣ

Ба матбаа 25.01.2016 тахвил гардид. Чопаш 03.03.2016
ба имзо расид. Коғазӣ офсет. Андозаи 70x100 ¹/₁₆.
Ҷузъи чопии шартӣ 32,25. Адади нашр 500 нусха.
Супориши № 70. Нархаш шартномавӣ.

Дар матбааи ҶДММ «Эр-граф» ба таъбъ расидааст.
734036, ш. Душанбе, кӯчаи Р. Набиев 218.
E-mail: r-graph@mail.ru